मि॰ द॰
२

थ्यां जपद्भिर्लौकिकेनाग्निना दग्धव्यः। यदि जातदन्तो नास्ति तत्सद्भावेन
तन्मथितेन दग्धव्यः। न लौकिकेन तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः। लौकिकाग्निश्च
चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः। चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित्। पतिता-
ग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः इति देवलस्मरणात्। लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः। त्र-
स्रीमेवाटकेऽकृपर्यन्तं सीमस्कारमेव च सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयमिति। अथम-
र्षः। चौलकर्मोत्तरकालं नियमेनाप्युदकदानं कार्यम्। अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वमकृत-
चूडस्येच्छया तेनाप्युदकदानमकृतचूडस्याप्युदकदानानन्तकेनस्त्रीकार्येन नियमेनेति वि-
कल्पः। मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः। नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा
कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सतीति। उदकग्रहणमाहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणम्। नात्रिव-
र्षस्येति वचनात् कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमप्युदकदाननियमोऽवगम्यते। लौ-
गाक्षिवचनाद्वर्षत्रयादर्वागपि कृतचूडस्य नियम इति विवेचनीयम्। उपनयनादूर्ध्वमुपनीत-
स्याहिताग्नेर्गृह्यतादाहः श्रौतेयास्वगृह्यादिप्रसिद्धपा लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः। अथैव

नेद्रमावचटकेकेनाग्निदध्यात् नपुनर्दहेदित्यर्थः नचसंस्कारसिंचनमुदकमित्यादिभिःप्रे
तेष्टेषोनविहितमतटकदानाद्यौर्द्धदेहिकंकुर्यात् अपिचगंधमाल्यानुलेपनादिभिरलंकृत्य
शुचौभूमौश्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायांबहिर्ग्रामाद्विखननीयः तथाहमनुः ऊ
नद्विवार्षिकंप्रेतंनिदध्युर्बांधवाबहिः अलंकृत्यशुचौभूमावस्थिसंचयनादृते नास्यकार्योग्नि
संस्कारोनापिकार्योदकक्रिया अरण्येकाष्ठवत्त्यक्त्वाक्षिपेयुस्त्र्यहमेवतु इति अरण्येकाष्ठव
त्त्यक्त्वेत्यस्यायमर्थः यथारण्येकाष्ठंत्यक्त्वोदासीनास्तद्विषयेभवंति तथोनद्विवर्षमपि
निखातायांभूमौपरित्यज्यतद्विषयशौचाद्यौर्द्धदेहिकेषूदासीनैर्भवितव्यमित्याचारादि
प्राप्तस्याशौचाद्यभावेनेनदूषितेनस्थाने सचघृतेनाभ्यज्य यमगाथांगायद्भिर्निखातव्यः ऊ
नद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि यमगाथांगायमानोयमसूक्तमनुस्मरन्निति यमस्म
रणात् ततश्चास्मादूनद्विवर्षादितरः परिपूर्णद्विवर्षोयोमृतेनास्यश्मशानपर्यंतंज्ञातिभिः
संपिंडैः समानोदकैस्सुज्येष्ठपुरस्सरैरनुगंतव्यः अस्मादेववचनादूनद्विवर्षस्यानु
गमननास्तियतमितिगम्यते अनुगमनंचरमपिवासमित्यादियमस्मृतौ यमेदेवव्याख्याना

मि. नु.
३

2

हारीतेनापि न ग्रामाभिप्रवेशतेहरेयुरिति पश्चात्प्रोषितमरणेऽग्नीनलभ्यनेन तदास्थिभिः
प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्का
रः कार्यः अशौचं चात्र दशाहादिकमेव आहिताग्निष्वेवमग्निपते पुनः संस्कारं कृत्वाश
ववत्कौचमिति वसिष्ठस्मरणात् अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रं सपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यमस्थ्नस्तथा
ग्निना अमौ स्वर्गपलोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः एवं पर्णशवे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेदि
ति वचनात् तत्रायमर्थः नामकरणादर्वाक् खननमेव न चोदकदानादि तत ऊर्ध्वं प्राव
त्रिवर्षं वैकल्पिकमग्न्युदकदाने ततः परमाचूडोपनयनात्तूष्णीमेवाग्न्युदकदानेनियते वर्षत्र
यात्प्रागपि कृतचूडस्योपनयनादूर्ध्वं पुनरनाहिताग्न्याहुतादाहं कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यं
अयं तु विशेषः उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो य
द्यासंभवे पात्रयोजनं च कार्यं २ सप्तमादष्टमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयंतयः अपनः स्रोतसु च
दद्युर्मनेनपितृदिस्मृतेः ३ संस्कारानंतरं किं कर्तव्यमित्यत आह सप्तमदिवसाद्वा
अष्टमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सपिंडाः समानोदकाश्च अपनः स्रोतसु च दद्युरि

३

त्प्रयोजनवत् अयमर्थः यस्मिन्कर्तव्ये उत्तरकार्यं तूष्णीं प्रयोजने संभवति ॥ मेजौषणप्रोक्षणादि
तदुपायेषु यत्र न लौकिकप्रयोजने पात्रप्रयोजनादि न निवर्तते तथा लौकिकाग्निदाहविधानेन ना
हिताग्निस्त्रगृहस्थाग्निनादाहविधानेनापहृतप्रयोजनत्वाद्दाहकर्तृत्वादेरपि निवृत्तिरिति अ
थात्र विधानेन च मृत्युपातक लौकिकेनाग्निना आहिताग्नियं यथान्यायं दग्धव्यास्त्रिभिरग्निभिः अमाहि
ताग्निरेकेन लौकिकेनापरोजनन इति न च शूद्रेण श्मशानं अन्त्याग्निकाष्ठादिन यनेकार्यं यस्मा
न्न यतिः शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च प्रेतस्य हि स दानस्य सचाधर्मेण लिप्यत इति यमस्मरणात्
तथा दाहस्य स्नापनाद्यनन्तरं कर्तव्यः श्वेते देहे कुंभे गंधैः स्नापिते स्रग्विभूषितमिति वचनात्
प्रचेतसाप्युक्तं स्नानं प्रेतस्य पश्चात् गंधैः स्नायैः प्रजनं तत्र ः नग्नदेहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजे
दिति किंचिद्देयमिति शाववस्त्रैकदेशं श्मशानवासिभ्यो देयं परित्यजेदित्यर्थः तथा श्वेतनि
हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् अस्वर्ग्या ह्याहुतिः
सा स्यात् शूद्रसंस्पर्शदूषितेति अत्र च स्वेषु तिष्ठत्सु निवर्तनाद्विवदितमस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात्
द्विजेनेऽस्तं शूद्रेण रठारेण निर्हरेत पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः इति तथा

म

मि॰ टी॰
प्र॰ का॰
४
दे॰

स्नाप्यस्यानर्थक्यप्रसंगात् वसिष्ठेनाप्यत्र विशेषोप्यत्राभिहितः सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामु
दकक्रियोऽथवैरग्निरिति ३ एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया कामोदकं सखिप्रत्तास्व
स्रीयश्वशुरर्त्विजां ४ वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकनामगोत्रादिगुणविशिष्टमुदकदानं समा
नगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह यथा समानगोत्राणां सपिंडानां प्रेतानामुद
के दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्या सखा मित्रं
प्रत्ता परिणीता दुहिता भगिन्यादयः स्वस्रीयो भागिनेयः श्वशुरः प्रसिद्धः ऋत्विग्याज
कः एतेषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यं कामः इच्छा कामेनोदकदानं कामोदकं
प्रेतानामुदककामना यायामुदकं देयं सत्यां देयमसत्यां न देयमित्यकरणे प्रत्यवायो नास्ती
त्यर्थः ६ सकृत्प्रसिंचेयुरुदकं नामगोत्रेण वाग्यताः न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितान
च ५ उदकदाने गुणविधिमाह नवोदकदानमित्यं कार्यं सपिंडाः समानोदकाश्च मौ
निनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्यामुकगोत्रामुकनामप्रेत तृप्यस्वेति सकृदेवोदकं प्र
सिंचेयुः त्रिर्वा त्रिरंजलिः प्रत्येकं कुर्युः प्रेत तृप्यस्वेति प्रचेतःस्मरणात् प्रतिदिनमंजलिह

३

त्यनेन मंत्रेण दूर्वाग्रेणाभिमृश्यापोऽभ्युपयंति अभ्युपगमनेन तत्र योजनम् स्नानोदकदान विशि
ष्टमभ्युपगमनेन लक्ष्यते एवं मातामहाचार्येत्यनेन तत्र उदकदानस्यातिदेशदर्शनात् एत
स्याप्युक्तमास्मृतिष्ठिशुकार्यं प्रथमतृतीयपंचमसप्तम नवमेषूदकक्रियेति गौतमस्मरणात्
एतच्च स्नानानंतरं कार्यं शरीरमशौचं स्पृशान्नेवेतमाएण अपोऽभ्युपयंतीति शातातपस्म
रणात् तथाश्वलायनेन सामान्यतो विशेषो दर्शितः प्रेतस्य बांधवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्व
र्षेयुरुदकांते प्रसिंचेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखो ब्राह्मणस्योदङ्मुखो वा
प्राङ्मुखो वा राजन्यवैश्ययोरिति सूत्रान्तरेण यावत्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्याह
तिरुक्ता यथाह विष्णुः यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युरिति तथाश्वलायनसूत्र
के दिने दिने जलांजलिमेकं दद्यात् तेन कारणेन तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत् पिंडः समाप्यते द
तिप्रतिदिनमंजलीनां वृद्धिः कार्या यावद्दशमं पिंडः समाप्यत इत्यर्थः यद्यप्यनयोर्ग्रंथल
तुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थसिद्धिस्तथाप्यबहुक्लेशावहत्वेन गुरुतरकल्प
ग्रहणमनुपपन्नं प्रेतस्योपकारातिशयो भविष्यतीति कल्पनीयं अन्यथा गुरुतरकल्पा।

मि॰ ता॰
प्रा॰ का॰
५

4

नो चोदकदानं निषिद्धं क्लीबाद्यानोदकं कर्तुं तेनाकृतात्याविधर्मिणः गर्भभर्तृद्रु
हां चैव सुराप्यश्चैव योषित इति मनुस्मरणात् ५ पाषण्डानाश्रिताः स्तेना भर्तृ
घ्न्यः कामगादिकाः सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ६ एवमुदकदाने
कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषप्रतिषेधमाह नृशिरःकपालादिप्रतिवा
ह्यलिङ्गधारणेन पाषण्डं तद्येषां ते पाषण्डिनः अनाश्रिता आश्रमाधिकारे सत्यपि अकृताश्रमवि
शेषपरिग्रहाः स्तेनाः स्ववर्णक्रमेण महद्द्रव्यहारिणः भर्तृघ्न्यः पतिघातिन्यः कामगाः
कुलटाः आदिग्रहणात्स्वगर्भब्राह्मणघातिन्यो गरदाश्च सुराप्यः सुरापायिन्यस्ताः
सुराप्यः पापस्थाः प्रतिषिद्धास्वत्यानरताः आत्मत्यागिन्यो विषाग्न्युद्बन्धनादिनात्मानं
घ्नन्तीति एते पाषण्डादयः स्त्रियश्च गरदाद्याश्चेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानादे
रौर्ध्वदैहिकस्य च भाजनानि न भवन्ति भाजयन्तीति भाजनाः सपिण्डादीनामाशौचादिनिमि
त्तभूतानि न भवन्त्यतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्यनेन प्रतिपादनपरे वचने
अत्र च सुराप्यादिस्त्रीलिङ्गमविवक्षितं अनुपादेयगतत्वात् देशकालनिमित्तवत्संख्या

५

द्विरुक्तप्रतिपादितैव तथायमपि विशेषस्तेनैवोक्तः नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थ
वत् वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् सचेलस्तु ततः स्नाता शुचिः प्रयतः मान
सः पाषाणं तत आदाय विप्रो दद्याद्दशांजलीन् द्वादश क्षत्रियो दद्याद्वैश्यः पंचदश स्मृताः
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदि
ति सपिंडानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिषेधमाह ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समाव
र्तनपर्यंते पतितानां प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकाराणामुदकादिदानं न कुर्युः ब्रह्मचर्यानंतर
कालं पूर्वमृतानां सपिंडादीनां ब्रह्मचारी कुर्यादेवोदकदानमाशौचं च यथाह मनुः
आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति
आदिष्टी ब्रह्मचार्यसि अपोशानं कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीरित्याद्युक्तादेशयोगाद्ब्रह्म
चार्युच्यते एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति वदंति आचार्यपित्रुपाध्यायानित्यत्र विशेषोपा
दानात् पुनरेवं मन्यते आदिष्टीति प्रक्रांतप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादिनि
षेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतसमाप्तेरनंतरकालमुदकदानाशौचविधिरिति तथाक्षोवादि

मि· त·
स· ६

कालावच्छिन्नस्याहितानांन्तरुपयोगो विशेषस्त्वदं चात्मसद्यातिनामिति मदनः शौचस्य तदप्रमा
णत्वात् तथा दाहादिकमप्येषां न कार्यं नाशौचं चैनोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्यकर्मेच वृद्ध
देशहतानां वनऊधाद्यदिधारणमिति पस्मरणात् वृद्धदेशहताग्राह्यणहताः प्रेतवह
नमार्धनेवेद्वादिके करणाहूनेवाचाते नचाहितानग्निमग्निभिर्दहेत् इति पद्मपुराणे स्मृत्यन्तरक्लृप्ति
विहिताग्निपत्नीपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगादपं स्मार्त्तो दाहादिनिषेधो विशादिहता

हिता

ग्निविषयेनास्कंदतोन्यायोक्तेनोपे यतश्चाण्डालादिहताहिताग्निमेवंविधानामग्निपत्रपा
त्राणां स्वस्थानेरप्रतिपत्यंतरविधीयते वैतानेप्रतिपेदप्सुग्रावसंस्थ्यं चेतः पथ्येपात्राणि
वदेहेदग्नौ यजमाने हृष्यामन्त इति तथा नक्षत्रे रस्मापि प्रतिपत्यंतरमुक्तं स्मात्मनस्या
गिनो नास्ति पतितानां तथा क्रिया तेषामपि तथा गगाने पेसंस्थापने हितमिति स्मरणा
त् तस्माद्विशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः अतः स्नेहादिनानिषेधात् अमेधापक्षिनेकर्त

६

व्य कृतामिसुदके स्नाने स्पर्शने वहने कर्षे रसुर्स्कदेदाश्रुपाते च तप्तकृच्छ्रेण शुद्धानीति स्म
रणात् एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वे बोध्यं बुद्धिपूर्वे तु एषामन्यतमे प्रेते यावहेनदहेवेति

5

रेकर्मणां फलं मीमांसाकृपाला: प्राङ्गरसुपादेयपंचकमिति एवं एतच्च बुद्धिपूर्वविषयं
यथाह गौतमः प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति प्रायो महा
प्रस्थाने अनाशकमनशनं गिरिशिखरादेरवपातः प्रपतनं यत्र चेच्छतामिति विशेषणेण
पादनात्प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यः अथ कश्चित्प्रमादेन निपतन्मुदकादिभिः
तस्याशौचविधानं वा कर्त्तव्या चोदकक्रियेत्यंगिरः स्मरणात् तथा स्मृत्यविशेषादप्य
शौचादिनिषेधः चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतात् दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मर
णं पापकर्मणां उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते नोपतिष्ठति तत्सर्वं मन्तराले वि
नश्यतीति एतदपीच्छापूर्वमात्महननविषयं गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदके न हतस्या
शौचादिनिषेधस्योक्तत्वात् द्रागपि चाण्डालादुदकात्सर्पादेरिति तत्साहचर्यदर्शनात् बुद्धिपूर्व
विषयत्वनिश्चयः अतो दर्पादिना चण्डालादीन् हन्तुं गतोऽपमृत्युमिति तत्स्याप्येवं तत्र एवा
त्मानं गोपायेदिति विध्यतिक्रमणनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः एवं दृष्टदंष्ट्रादिग्रहण
यं माभिमत्येन दर्पाक्रान्तानां मरणे निषेधः तत्र तु संबंधे न श्वपचाशौचप्रतिषेधो दर्शनाहादि

द्रवेत्रतदन्यथेति एवं नारायणबलिः श्वेतस्पृष्टाशापादनद्वारेणश्राद्धादिसंप्रदानत
योग्यतांजनयतीसौर्ध्वदैहिकमपिसर्वकार्यमेव अतएवषोडशानन्तरेप्यौर्ध्वदैहिक
स्याभ्यनुज्ञाहएपते गोब्राह्मणहतानांचपतितानांतथैवच ऊर्ध्वंसंवत्सरात्कुर्यात्सर्व
मेवौर्ध्वदैहिकमित्येवंसंवत्सरादूर्ध्वमेवनारायणबलिंकृत्वौर्ध्वदैहिकेकार्यंनारायण
बलिश्चैत्यकर्तव्यः कस्मिंश्चित्कुलेकालरूपाविस्वैवस्वतंयमंचपश्चाद्दभ्यर्च्यैत
त्समीपेमधुघृतप्लुतांस्तिलमिश्रान्दशपिंडान्विष्णुरूपिणंप्रेतमनुस्मरन्प्रेतनामगो
त्रेउच्चार्यदक्षिणाग्रेषुदर्भेषुदक्षिणाभिमुखोदद्यात् गंधादिभिरभ्यर्च्यपिंडप्रवाहणांत
कृत्वानद्यांप्रक्षिपेत्रपत्न्यादिभ्योदद्यात् ततस्तस्यामेवरात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्निमंत्र्यो
पोषितःश्वोभूतेमध्याह्नेविष्णोराराधनंकृत्वैकोद्दिष्टविधिनाब्राह्मणपादप्रक्षालना
दित्रिश्राद्धांतंकृत्वापिंडपात्रोहतेनोलेखविनाघवनेजनान्तंस्वीकृत्वाविष्णवेब्राह्मणेशि
वाययमायचपरिवारसहितायपञ्चतरः पिंडान्दत्वानामगोत्रसहितंप्रेतमेवस्मृत्वाविष्णो
र्नामसंकीर्त्यपंचमंपिंडंदद्यात् ततोविप्रानाचांतान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वातन्मध्येचैकं

6

के दोटक क्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेदिति संवर्त्तोक्तं द्रष्टव्यं यः पुनः तद्ध्रवं केवलं सप्त
मष्टकं वा पातितेन पटिहस्वीक्तानामकरोहैदेक रात्रमभोजनमिति स्पर्शनाशु पातपोरुपवास
उक्तः शैसाकृच्छ्रेष्टणाक्तस्य तथा वेधनच्छेदने दहने वा मासमैत्र्याहारस्त्रिषवणं चेति स
मतनाभेल्लासित्त मुक्तं तदप्यशक्तस्यैव एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि यथाव
स्थापनीयानि अग्रे चदाहादि प्रतिषेधो नुष्ठाना समर्थ जीर्णे वानप्रस्थादि व्यतिरिक्त विषयः
तेषामप्यनुज्ञा दर्शनात् वृद्धः श्रोत्रे च स्मृते लिङ्गः अत्याव्यानभिषक्ति यः आत्मानं घातयेद्
स्तुभ्यष्टगवाग्निनशनाम्बुभिः तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः तृतीये तूदक
कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति स्मरणात् एवं येन येन पाप्मना हननेन शास्त्रेणाभ्यनु
ज्ञायते ततद्व्यतिरिक्तमार्गेण तु महननेच्छा द्वायौ ह्येहिके पुनिषिद्धेषु कि पुनः सल्वणा कार्यं
मित्यपेतापापाहहृद्य पाज्ञवल्क्यरत्नागले पाभ्या मुक्तं नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाम
यान्त्रैः तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्याह वृद्धौ यमः तस्मात्तेभ्योपि दातव्यमन्नं मेव सद
क्षिणमिति व्यासेनाप्युक्तं नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते तस्य शुद्धिकरं कर्म तत्

मि· टू·
स्त:
८

च्चदैवंरूपमनुस्मरन् प्रथमे विस्मृते द्वितीयस्मरणे च ष्ठीवापच यमानुसानुचराय च नुर्थोपिट
मुत्सृजेत् सृतं से कीर्त्यमनसा गोत्रपूर्वमत: परं विस्मोनामगृहीतैव पंचमेपूर्ववत्त्रि
पेत् विज्ञानाचम्य विधिवद्दक्षिणाभि: समर्चयेत् पके हृद्दतमेवि ग्रेहिरण्येन समर्चयेत्
गवावस्त्रेणभूम्याचश्रुतेन मनसा स्मर: न तन त्तिलांभोविप्रालहस्तेदर्भसमन्वितै:
द्विपफगोत्रपूर्वतनामकुद्देनिवेशयेच हविर्गंधांतिलांभस्तत्सेदद्य: समाहित:
मित्रस्त्यजनै: साहैपश्याद्भुंजीत वाग्यत: एवं विस्मृते स्थिताया दद्याद्दात्मघातिने
समुद्धरति ते द्विजेनात्र कार्या विचारणेति सर्पदष्ट निमित्ते सौवर्णेनागदाने श्रुतिकृति
रूपेण भविष्यपुराणे सुमंतुनाभिहितं सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां व्यासा
य दत्त्वा विधिवत्पितृणामनृणमाप्नुयादिति कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थि
तान् स्नातानमुपवदेत्फलानि निहासे: पुरातनै: ७ मानुष्ये कदलीस्तंभे नि:सारे सा
रमार्गणं करोति य: स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभ: ८ एवमुदकदाने साप वादमभि
धायानंतरं किं कार्यमित्यत आह कृतमुदकदानं येस्तान् कृतोदकान् स्नातान् स

7

८

गुणवत्तमंप्रेतबुद्ध्यासंस्मरन्गोभूहिरण्यादिभिरतिप्रायेनसंतोष्यततः ;पवित्रपाणिर्मि
विशेः प्रेतायतिलादिसंहितमुदकंदापयित्वास्वजनैः सार्द्धंभुंजीतसर्पहतेत्वयंविशेषः
संवत्सरंयावत्पुराणोक्तविधिनापंचम्यांनागपूजांविधायपूर्णेसंवत्सरेनारायणबलिं
कृत्वासौवर्णंनागंदद्याद्गांचप्रत्यक्षांततः सर्वमौर्द्ध्वदैहिकंकुर्यात् नारायणबलिस्वरू
पंचवैष्णवेभिहितं यथा एकादशींसमासाद्यशुक्लपक्षस्यवैतिथिं विष्णुंसमर्चयेद्य
मंवैवस्वतंतथा दशपिंडान्घृताभ्यक्तान्दर्भेषुमधुसंयुतान् तिलमिश्रान्प्रदद्याद्वैसंय
तोदक्षिणामुखः विष्णुर्वैसमासाद्यनद्यांभसिततः क्षिपेत् नामगोत्रग्रहंततःपुष्पै
रभ्यर्चनंतथा धूपदीपप्रदानेचभक्ष्यभोज्येनतथापरं निमंत्रयेत्तविप्रान्वैपंचसप्तनवापिवा
विद्यातपःसमृद्धान्वैकुलोपन्नान्समाहितान् अपरेह्निसंप्राप्तेमध्याह्नेसमुपोषितः वि
प्रानभ्यर्चनंकृत्वाविप्रांस्तानुपवेशयेत् उदङ्मुखान्यथाश्रेष्ठंपितृरूपमनुस्मरन् मनो
निवेश्यपूर्ववैस्नावैसर्वंकुर्यात्तद्द्विजः ; आवाहनादियत्प्रोक्तंदैवपूर्वंतदाचरेत् तृप्तान्ज्ञात्वा
ततोविप्रांस्तदुच्छिष्टसमीपतोविधि हविष्यव्यंजनेनैवतिलादिसहितेनच पंचपिंडान्प्रदद्या

मि. प्रा.
५ रे.

चिदुःखस्थितिरतिक्रमितुंशक्यते ९ किंच नेदंमानुष्यंमरणंनामपनः पृथिव्यादीनि
महान्त्यपिभूतानिनाशंगच्छंति तथासमुद्रास्त्रपिजरामरणविरहिताः सुराअपिप्रल
यसमयेनश्यंति कथमिवास्मिन्नर्नययाफेनसन्निभेमरणधर्मिभूतसंघेविनाशंनया
स्यति ३ उचितमेवहिमरणंधर्मिणः प्रमाणमेतानि प्रयोजनं शोकसमावेशः १०
श्लेष्माश्रुबांधवैर्मुक्तंप्रेतोभुंक्तेयतोऽवशः अतोनरोदितव्यंहिक्रियाःकार्याःस्वशक्ति
तः ११ इतिसंश्रुत्यगच्छेयुर्गृहंबालपुरस्सराः विदश्यनिंबपत्राणिनियताद्वारिवे
श्मनः १२ आचम्याथाग्न्यादिसलिलंगोमयंगौरसर्षपान् प्रविशेयुःसमालभ्यकृत्वा
श्मनिपदंशनैः १३ अनिष्टापादकत्वाद्व्यर्थत्वाच्छोचनंनकार्यमित्याह यस्मादनुशो
चद्भिर्बांधवैर्विसृष्टंनयनघ्राणाभ्यांनिर्गमितंश्लेष्माश्रुचाकामोपिप्रेतोभुंक्ते तस्मान्नरोदित
व्यंकिंतुप्रेतहितेप्सुभिः स्वशक्त्यनुसारेणश्राद्धादिक्रियाःकार्याः ११ एवंजलहृदव
वासिसमाप्यगाथाःप्रेतकाः सेताबालानग्रतः कृत्वागृहंगच्छेयुः गत्वाचवेश्म
नोद्वारिस्थितानियताःसंयतमनस्कानिंबपत्राणिविदश्यपदशने: विदश्यताचमने

8

९

स्यादुदकाद्रुन्नीर्णोन्नरदुःशनाज्ज्वलेन वोद्धृतनरणश्च यो हृन्नेम्य आगे सम्यक् स्थितो स्नान्तुत्रा
दीनकुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वत्यमाणरूपवर्यैः दे शोक निरसनसमर्थैर्वचोभि
र्बोधयेयुरित्यर्थः ७ शोकनिरसनसमर्थमितिहासस्वरूपमाह मनुष्यशरीरं नजरायुजो
द्भिज्जादि चतुर्विधभूतजातेषु लभ्यते तस्याभावो मानुष्यं तत्र संसरणधर्मिणि देहे कदलीस्तं न
भवदेतः सारहिते जलबुद्बुदवद् अचिरविनश्वरे संसारे सारस्यास्थिरस्य मार्गणमन्वे
षणं यः करोति स संमूढः शुक्तितनष्टचित्तः तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवद्भिस्तस्य न
कार्यं न ८ किंच पंचधा संभृतः कायोयं यदि पंचत्वमागतः कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र
का परिदेवना ९ गंत्रीव स्वमतो नाशमेदायिर्देवतानि च पंचभूत्यः कथं नाशमस्य
लोकान्नपास्यति १० किंच जन्मांतरात्मोपार्जितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगा
र्थं पंचधा पृथिव्यादिपंचभूतात्मकतया पंचप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः सपदिफ
लोपभोगनिवृत्तौ पंचत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां का परिदेवना
किमर्थो विलापइत्यर्थः निःश्रेयोजनतामनुशोचनेन कार्यं वस्तुनस्तथा भावान्नहि केन

मि॰ प्र॰
२
१

हरणे कृत्वा तद्गृह एवान्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः यस्तु केवलं
तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रेण यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृ-
हे वसति न चाश्नाति तस्यैकाह इति एतत्सजातीयविषयं विजातीयविषये पुन[illegible]यज्ज्ञा-
तीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यं यथाह गौतमः अवरश्चेद्वर्णः पूर्वव-
र्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वावरं तत्र तदुक्तमाशौचमिति उपस्पर्शनेन निर्हरणं विवक्षितं शूद्र-
निर्हरणे मासमाशौचं शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं शाववदाशौचं कार्यमि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती । सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः स-
ह संवसेत् ॥ १५ ॥ ब्रह्मचारिणं प्रत्याह आचार्य उक्तलक्षणः माता च पिता च पितरौ उपा-
ध्यायः प्रसिद्धः एतान्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः कटश-
ब्देनाशौचं लक्ष्यते तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तत् ब्रह्मचारी नाश्नीयात् न चाशौचिभिः
सह संवसेत् एवं च वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्यर्थो
उक्तं भवति अत एव वसिष्ठेनोक्तं ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापि

9

१

चक्रतायसुदकगोमयगोरसर्षपानालभ्य आदिग्रहणं दूर्वाप्रवालमग्निवृषभौ चेति शांत्यो
क्तौ दूर्वा—रत्नवृषभावपि स्पृष्ट्वा अश्मनि च पदं निधाय प्रविशेनरसवान्तिते वेश्म प्रविशेयुः
१३ प्रवेशनादिके कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि इच्छतां तत्क्षणं शुद्धिं परेषां स्नानसंयमा
म् १४ अतिदेशमाह यदेतत्सर्वोक्तं निंबपत्रदशनादिवेश्मप्रवेशनांतकर्म तत्केवल
ज्ञातीनां अपितु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालंकारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति प्रवेशना
दिकमित्यत्रादिशब्दो मांगलिकत्वात्प्रातिलोम्येनाभिप्रायः तेषां च धर्मार्थं निर्हरणा
दौ प्रवृत्तानां तत्क्षणं शुद्धिमिच्छतामसपिंडानां स्नानेप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः
यथाह पराशरः अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं ल
भंतिते नतेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणां जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं वि
धीयत इति स्नेहादिना निर्हरणे त्वत्र नाविशेष उक्तः असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य
बंधुवत् विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान् यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव
शुध्यति अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेदिति अत्रेयं व्यवस्थाय स्नेहादिनाणवाने

मि॰ त॰
२॰
११

रक्तपरिसिद्धाद्विज्ञेयः असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् प्रथमेऽहनि यो द-
द्यात्स दशाहं समापयेदिति तथाऽस्थ्यानियमस्तु पुत्रेण : पुत्रेण न दीक्षितः पालिताग्ने-
भिर्वा पित्र्यां कैर्वाप्यसंपूर्णे निर्वपेत् प्रथमेऽहनि यद्यन्तेवास्य दशाहिकं तस्मीय सेकं पुष्पं
चधूपं दीपं तथैव चेति पिंडस्तु पाषाणेऽप्ययः समासान्तं पिंडयानीयमनुपलेवा दद्यादिति
प्रोक्तेस्मरणात् न च दद्यादिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिंडदानं कार्यमिति प्राप्ते के-
नापि किंतु पुत्रेणैव कार्यं तदभावे पत्न्यादीनां सपिंडानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिंड-
दिना कार्यं पुत्राभावे सपिंडा मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्याविति
गौतमस्मरणात् पुत्रबहुत्वे ज्येष्ठेनैव कार्यं सर्वैरनुमतेन कनिष्ठेनैव वा न पृथक्ते
दुव्येण चाविभक्ते न सर्वैरेव बहुत्वे भवेदिति मनुस्मरणात् पिंडसंख्यानियमस्तु ब्राह्म-
णस्य दशपिंडाः द्विपस्य द्वादश वैश्यस्य शौचदिनसंख्यया विष्णुनाभिहिताः यावदा-
शौचं प्रेतस्योदकं पिंडमेकं च दद्यादिति तथाऽस्मृत्यन्तरेऽपि नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नव पिंडा-
न्समाहिताः दशमे पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषं शुचिर्भवेदिति श्रुतिवचनमपरे दद्युः कि

शु

२०

११

ज्ञोरिति १५ क्रीतलब्धाशनाम्स्मैमासपेयकैलएथकएथक् पिंडपत्ता ब्रुतादेयेश्वेना
याऊंदिनत्रयं १६ आशौचिनांनियमविषमविशेषमाह क्रीतमयाचितलब्धं वाशने
येषांतेक्रीतलब्धाशनाभवेयुरितिशेषः क्रीतलब्धाशननियमान्नदलाभेनशनम
प्यांतुसिद्धंभवति अतएववसिष्ठः अहान्त्रजनाधःशलेरन्नहमनश्नंतआसीर
न् क्रीतान्यक्षेनवावर्तेरन्निति अधःअलरआशौचिनांशयनासनार्थमुच्यतेमधः
प्रस्तरः तेचसपिंडास्स्मावेव एथककएथकूणपौरनवेक्लादौमनुनाप्यत्रविशेषोद
र्शितः अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्चतेत्र्यहं मांसाशनंचवनाश्रीयुः शायीरस्वपृ
थकृतिनाविति तथागौतमेनापिविशेषउक्तः अधःशय्यासनिनोब्रह्मचारिणः
सर्वइति तथापिंडपितृयज्ञप्रक्रियायांप्राचीनावीतिनादि ३ पतयाश्रेतायेदनत्रयंपि
उ ३ पमत्रेतरस्मींदितिगेटेपं यथाहमरीचिः श्वेतपिंडवपिंडंघाहर्मेमत्रविवर्जितं आ
गद्दोच्चाचकेकृतास्नातःश्रयतमानमस्रुति दर्भमत्रवर्जितंतमनुपनीतोविषयमस
स्कृतानांस्मैमापिंडंदद्यात्संस्कृतानानाजिश्वाषिलप्रवेतमःसारणोत् तथाकंरेनियमश्च

मि॰ त॰
२॰
१२

22

नः अस्थिसंचयादेयागो देवानां परिकीर्तितः प्रेतीभूतं तु यो हि उपयः शुचिर्न करोति
वेत् देवतानां च यजनं तत्र यन्न पशुदेवताः इति देवताशुश्रूषमश्नानवाशि स्यात्सूर्वेद
ष्ट्याः श्मशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिता इति तेनैव वाक्येनात् अनस्त्वात् देवान्
त्रिरष्टनेच प्रेतमहिमण्डपदीपादिभिः पिंडरूपेण चान्नेन तत्र प्रजाकार्येन्तुकं भवति
तथा वपने च दशमेऽहनि कार्यं दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् तत्र त्याज्यानि
वासांसि केशश्मश्रुनखानि चेति देवलस्मरणात् तथा स्मृत्यन्तरेऽपि द्वितीयेऽहनि क
र्तव्यं क्षुरकर्मप्रयत्नतः तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वाऽप्रदानतः इति प्राग्दानादर्वाग्
नियम इति यावत् वपने च केषामित्याकांक्षायामापस्तंबेनोक्तं अनुभाविनां च परि
वापनमिति अयमर्थः शावेषु एवमनुभवंतीत्यनुभाविनः सपिंडास्तेषां चाविशेषे
ण वपनमुक्तात्यवयसामित्यपेक्षायामिदमेवापतिष्ठते अनुभाविनां परिवापनमिति
अनुपश्चाद्भवंतीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति अनुभाविनः पुत्रा इति केचि
न्मन्यंते गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृ

१२

यमाणत्वाद्धार्थे ब्राह्मणेन निमंत्रणाभिप्रायेण योगीश्वरेण पिंडप्रदानमभिहितं अनयोश्च
गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविषयोर्व्यवस्था विज्ञेया अत्रापरः शातातपीयो विशेषः
अशौचस्य चतुर्थे पि पिंडदानं दद्याहाद्येवतिति त्रिरात्राशौचिनोऽप्यनेः पारस्करेण विशेषाद
र्शितः प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहितैः द्वितीये च तथैवादद्यादस्थिसंचयनं त
था त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेह्नि वस्त्रादिक्षालयेत्तथेति २८ जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यंतो
रेच मन्त्रमेयर्वेतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च प्रतिचोदनात् २९ किंच जलंतीरे च
मन्त्रमेयपात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे शिक्यादावेकाहं स्थापनीयं विशेषान्तुपादानाम्
थमे हनि कार्यं तथा पारस्करवचनात् श्वेताश्वस्त्राहीत्युदके स्थाप्यमपि वचेदमितिवीर
तथास्थिसंचयनं प्रथमादिदिनेषु कार्यं यथाह संवर्तः प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नव
मे तथा अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह इति कश्चित् द्वितीयेह्नि अस्थिसंचयनं
इत्युक्ते वैश्यवेतनचतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात्तत्तेषां च गंगांभसि प्रक्षेप इति एत
न्मतमस्मिन्दिने स्वगृह्योक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यं अंगिरसा चात्र विशेषो दर्शि

तिष्टत्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानां पात्रिकः ; पर्युदासमुक्तः ; अत्र सूतकाशौचेनाप
वाकाम्यानां वृत्तः ; शौचाभावात् नन्वत्राने मन्त्रनाम्नेनैवाभिप्रायेणोक्तं यत्तु हेमा
द्रिणोक्तिपाद्यग्निषक्तिपानप्रयत्नहेतेरपनत्रिसाध्यानोपंचयज्ञादीनां निवृत्तिः ; अतएव
संवर्तः होमं तत्र तु कर्तव्यं शुष्कान्नेन फलेन वा पंचयज्ञविधानं तु न कार्यं मृत्युजन्म
नोरिति वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेपि वचनान्निवृत्तिः ; विप्रा दशाहमासीन वैश्वदेव
विवर्जिता इति तेनैवोक्तत्वात् सूतके कर्मणां त्यागः ; संध्यादीनां विधीयत इति यद्य
पि संध्याया निवृत्तिः ; अपित्तत्त्याप्यंजलिप्रक्षेपादिकेकार्यं सूतके सावित्र्या चांजलिं
प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति पैठीनसिस्मरणात् यद्यपि वैता
नोपासना ; कार्यां इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कार्यं पुनरेवं अन्यएतानि कुर्युरि
ति पैठीनसिस्मरणात् बृहस्पतिनाप्युक्तं सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति तथा स्मार्त्तेपि पिंडपितृयज्ञवर्ज्यस्वकर्म
सु फल्यादिके नित्यहोमः ; कार्य एव सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् पिंड

नैमित्तिनियमदर्शनात् अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्मानधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां
केषुचिदभ्यनुज्ञानार्थमाह ॥ वितानाग्नौ नावि स्मार्त्तस्तत्र भवा वैताना स्ते वृत्तौ ग्निसाध्या श्रौताग्नि
होत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रियाउच्यन्ते श्रौतेष्टिनमुपासनं इत्युपासनेनाग्नेर्गृह्याग्नेस्तत्रभ
वाउपासनाः सायंप्रातर्होमक्रियाउच्यन्ते तास्तु वैतानोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः
केषु वैदिकनैमित्तिचेनश्रुतिचोदनात् तथाहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रु
तिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव तथाह गृह्यः स्वाहाकारं उपायदत्राभावे केनचिदा का
शादिनैतिशु त्यौपासनहोमोपि चोद्यते अत्र च श्रौतस्य विशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रिया ।
णां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते अतएव वैयाघ्रपदेनोक्तं स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोर
न्यत्र सूतके श्रौतेकर्मणि तत्कालस्नानः शुद्धिमवाप्नुयादिति श्रौतानां च कार्यत्वाभि
धानेनित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण यथाह पैठीनसिः नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जं शाला
ग्नौ चैके इति नित्यानि निवर्त्तेरन् नित्यविशेषेनावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निह
त्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्जं मित्यग्नित्रेयसाध्यावश्यकानामपवर्ग दर्श: शालाग्नौ चैके इ

ष्वेव । षट्त्रिंशन्मते दर्शितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्त
व्यं च द्विजोत्तमैः । भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शु
चयः स्मृताः । इति तथाशौचं च परिग्रहेतेऽपि केषुचिद्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयस्सु च ति
लौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके । इति प
क्वं भक्ष्यजातं अपक्वं तण्डुलादि स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः ।
पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयं अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नेन गर्हितं भुक्त्वा
पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रेण तु पयः पिबेदित्यङ्गिरःस्मरणात् अत्र पक्वशब्दो भक्ष्यव्यतिरि
क्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशौचे तु विशेष उक्तोऽङ्गिरसा आशौचे यस्य संस
र्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेदिति तदाशौचं केवले
गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहे भवानां भार्यादीनां द्रव्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौ
चेऽप्ययमेवार्थः स्मर्यते दर्शितः । अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही त्रिरात्रं सू

यज्ञे च रुद्रहोमं ग्रहहोत्रेण कारयेदिति ज्ञानकार्यस्मरणात् यद्यपि सांगे कर्मण्युपनयक
र्त्रेवे तथापि स्वतन्त्रत्यागात्मके प्रधाने ऊर्ध्वं नस्यानन्यनिषिद्धत्वात् अनेन वोक्ते श्रौ
ते कर्मण्यग्निकाले स्नानं शुद्धिमवाप्नुयादिति यत्तु नन्दिने अतिथ्यहोहोमः स्वाध्याय
श्चनिवर्तत इति होमप्रतिषेधः सकाम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनी
यः तथा सूतके अन्नभोजनमपि न कार्यं उभयत्र दशाहानि दशाहानि कुलस्यान्नं न भु
ज्यते इति स्मरणात् उभयत्र जन्ममरणयोः दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणं
कुलस्य सूतकपर्यन्तमस्य सर्वथान्नमसकृल्येन भोक्तव्यं सकुल्यानां च न दोषः सूतके न
कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीदिति नैवोक्तत्वात् अयं च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण
जननमरणे ज्ञाते सति द्रष्टव्यः उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषस्तत्र एकेनापि परि
ज्ञाते भोक्तुर्दोष एव हेति षट्त्रिंशन्मतदर्शनात् तथा विवाहादिषु सूतके समन्त्रैः
पाकद्रव्यासणर्थं च दृष्ट्वा तन्मन्त्रे भोक्तव्यमेव विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूत
के एवं सोकल्पितान्नं न दोषः परिकीर्तितः इति बृहस्पतिस्मरणात् तथा परेणापि व

षण्मेदस्वदर्शनार्थं तथाहि दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते जनने प्येवमेव
स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतां जन्मैकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते शावस्पृशोवि
शुध्यंति त्र्यहादुदकदायिनः, इत्येतेषां कैश्चित्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपि
ण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता अतः सपिंडानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दश
रात्रे समानोदकानां त्रिरात्रमिति यत्तु नः, स्मृत्यंतरवचने चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षण्णि

शाः पुंसि पंचमे षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु इति तद्विगीतत्वान्नादरणीयं
यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्के गोपशुवालंभवल्लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयं अस्वर्ग्यं
लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु इति मनुस्मरणात् न च सप्तमे दशाहः पंचमे सपिंडे एका
हो विरुद्धः षष्ठसप्तमादिसमानोदके त्र्यह इति युक्तं एवमविशेषेण सपिंडानामा
शौचे प्राप्ते किंचिद्विशेषमाह ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमा
शौचेन सर्वेषां सपिंडानां तेषां त्वहरिति प्राग्दन्तजन्मनः सद्य इति तथा च पैठीनसिः गर्भ
स्थे प्रेते मातुर्दशाहं जाते उभयोः कृते नाम्नि सोदराणां चेति स्पष्टश्चायमर्थः ऊनद्वि

नके तस्मिन्नतदूर्ध्वमस्य कर्हिचिदिति १७ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ऊन
द्विवर्षे उभयोः सूतकं मातुरेव हि १८ एवमाशौचिनां विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभि
धायाधुनाशौचनिमित्तकालनियममाह शवनिमित्तमाशौचं शावं सूतकशब्देन ज
ननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं लक्ष्यते एवं च वदता जननमरणयोराशौचनिमि
त्तत्वमुक्तं भवति तत्र जन्ममरणमुत्पन्नं ज्ञातमेव निमित्तं निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्र
स्य जन्म चेत्यादिलिंगदर्शनात् तथा विगते तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशं यच्छेषं
दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदित्यादिवाक्यारंभसामर्थ्याच्च उत्पत्तिमात्रापेक्षत्वे
ह्याशौचस्य दशाहाशौचकालनियमात्तस्मिन्नतिक्रान्तेऽपि निर्दशज्ञातिमरणश्र
वणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थात्सिद्ध्यतीति यच्छेषं दशरात्रस्येत्याद्यनारंभणी
यं स्यात् तस्माज्ज्ञातमेव जननं मरणं च निमित्तं तच्चोभयनिमित्तकमप्याशौचं च
त्रिरात्रं दशरात्रं चेष्यते मन्वादिभिः एतदाशौचं च प्रकरणे ह्ययं हरणे रात्रिग्रहणं चाहो
रात्रोपलक्षणार्थं मन्वादिभिरिष्यत इति वचनव्यक्तिः तत्र सपिंडसमानोदकरूपावे

25

न्तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् १९ जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह
सूतके जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डाना
न्तत्रास्पृश्यत्वं मातुरेव दशाहपर्यन्तं नैरन्तर्यमित्यर्थः अतः तदसृग्दर्शनात् तस्याः सैव
पितुस्तेनासृजोदर्शनात् अत एव वसिष्ठः नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति रज
स्तत्राशुचि विज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति पितुस्तु स्पर्शनं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वनि
वृत्तेः यथाह संवर्तः जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्ना
नात्तु स्पर्शनं पितुरिति माता शुद्ध्येद्दशाहेनेत्येतच्च संव्यवहारयोग्यतामात्रे अदृष्टेषु
नः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारये
न्मासेन स्त्रीजननीमिति अङ्गिरसा च सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः सूत
के सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयत इति

यस्मिन्दिने कुमारजननं तदहर्न प्रदुष्येत तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहारकृन्न भव
तीत्यर्थः यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्मापत्तिस्तस्मात्तदहर्न दुष्ये

वर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपिंडानां तथा च सपिंडा
नां तथा च स्मृत्यंतरे ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोस्तदेव नेतरेषामिति अस्पृश्यत्वलक्षणमि
ति अस्पृश्यत्वलक्षणमित्यभिप्रेतं इतरः पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणमाशौचं सपिंडेष्वप्या
दंतजन्मनः सद्य इत्यादिभिर्विहितत्वात् अजातदंतः सूतके मातुरेवेति यथा सूतके
जननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथा ऊनद्विवर्षोपरमे माता
पित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति ऊनद्विवर्षे सपिंडानामस्पृश्यत्वप्रतिषेधादन्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यु
पगतं भवति तथा च देवलः आशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु विभागतः शूद्रविट्
क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितमिति एतच्चोपनीतमरणनिमित्ताशौचे
च त्रिरात्रादौ वेदितव्यं उपनीतविषये पि तेनैवोक्तं दशाहादिविभागेन कृते संचयने
क्रमात् अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः त्रिचतुःपंचदशभिः स्पृश्या वर्णाः
क्रमेण तु भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषाद्विप्रमुहूर्तैरिति द्वादशभिः श्रुतैर्द्वादश
भिः षड्भिस्त्रैः पंचदशभिरिति द्रष्टव्यं १८ पित्रोस्तु सूतके मातुस्तद्दशस्पर्शनात् पूर्वे

मि॰ ता॰
प्र॰
२

मित्तं पृथगाशौचं कार्यं यदा पुनर्वर्तमानाशौचे चाहर्द्वयकालमाशौचं मेतत्रापनीति
न्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः यथाह शंखः शल्याशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यतीति यमोप्याह अहोवृद्धिमदाशौचं पश्चि
मेन समापयेदिति अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि तु
सूतकेनवर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः यथाहांगिराः सूतके मृतके चै
व स्यात् सूतके तु यथा सूतके तत्राधिकृत्य मृतकेशौचे ऊर्ध्वान्न सूतकामिति तथा षट्त्रिंश
न्मतेपि शावाशौचे समुत्पन्ने सूतके तु यदा भवेत् शावेनैव शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शाव
शौचघ्नी तस्मात्सूतकान्तःपातिनः शावस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किं तु शावान्तःपा
तिनः सूतकस्यैव तथा सजातीयान्तःपातिनोपि शावस्य कुचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवा
दः स्मृत्यन्तरे दर्शितः मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता पितुः शेषेण शुद्धिः
स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति अयमर्थः मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये
पतिते पितृमरणे स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किं तु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौच

26

१६

त तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तं कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः हिरण्यभूगा

वाश्वाजवासःशय्यासनादिषु तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु भक्षयेत् भक्षयित्वा तु तन्

न्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः सूतिकावासनिलयाज

न्मदानामदेवताः तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता प्रथमे दिवसे षष्ठे दश

मे चैव सर्वदा त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनीति मार्कण्डेयेनापि रक्षणीया त

था षष्ठी निशा तत्र विशेषतः रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः पुरुषाः श

स्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके इति २६

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणं

२· स्नाने च मध्ये पुनर्जननमरणे वा जाते अतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति न्याये

न पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह वर्णे पितृयावयोवस्थापेत यावापस्म

यावानाशौचकालस्तदेनरान्तस्मस्पनतोन्यनस्यवाशौचस्य निमित्तमस्तजननेम

रणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्ध्यतीत्युक्तः पश्चादुत्पन्नजननादिनि।

त

ष्टोचेन शुद्ध्यतीति पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधायाधुनाऽप्राप्तकालगर्भनि
स्सरणनिमित्तमाशौचमाह गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणं स्रवतिर्यद्य
पि लोके द्रवद्रव्यकर्त्तृके परिस्पंदे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवद्रव्यसाधारणरूपेऽधःप
तनेवर्त्तते अतः द्रवत्वस्य प्रथममासप्रभवत्वसंभवान्नच मासतुल्यानिशा इति बहुवचना
नुपपत्तेः गर्भस्य स्रावे पाते वा गर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्या निशाः शुद्धेः कारणं
एतच्च त्रिमासएव गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति बृहद्व
सिष्ठस्मरणात् मनुनगौतमेनन्वाहं चेति त्रिरात्रमतः तन्मासत्रयादूर्ध्वं षट्दिनत्वं ग
र्भस्रावे यथामासमचिरेत्तनमे त्रयः राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पंचाहमेव तु अष्टाहे
ननु शूद्रस्य शुद्धिरेव प्रकीर्तितेति मरीचिस्मरणाच्च अचिरे मासत्रयादूर्ध्वं गर्भस्रावे
उक्तमेव ब्राह्मणजातौ त्रिरात्रमित्यर्थः एतच्च षण्मासपर्यन्तं द्रष्टव्यं सप्तमादिषु पुनःपरि
पूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यं तत्र परिपूर्णगर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् तत्र च लोके प्र
सवशब्दप्रयोगात् षण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि तदा माससमैस्तासां दिव

कालेनैव शुद्धिः कार्या तथापि तु ः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्यातायामपि नष्ट
वंशेषमात्राशुद्धिः किंतु पूर्वाशौचे समाप्ते पारेपदिने णीहि पदेदिति तथाशौचसन्निपा
तकाले विशेषस्तु ऽतोपियोगत्रमेनापवादः उक्तः रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरि
ति अयमर्थः रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे परताशौचान्तरसन्निपाते द्वाहि पूर्वाशौचसमा
प्त्यानन्तरे द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः प्रभाते पुनस्तस्यां रात्रौ पश्चिमे यामे जननाद्याशौचा
न्तरसन्निपाते सति तिसृभिः रात्रिभिः शुद्धिर्न पुनस्तत्क्षेपमात्रेण शातातपेनाप्युक्तं न
रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहादिति एतत्किं पुनः सूतकसन्निपातेपि
न निवर्त्तत इति तेनैवोक्तं अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि शेषेण शुद्धिः पक कर्त्तव्या
पिंडदानं स्वबंधुभिः अशौचे पितृपिंडेन मध्ये चेज्जननं भवेत् तच्चेवाशौचपिंडांस्तु शेषा
न्दद्याद्यथाविधीति तथाशावाशौचयोः सन्निपातेपि एतत्तु त्वकार्यं तस्यान्यापवादात्
तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तकमाशौचान्तरसन्निपातेपि कार्यमेव यथा
ह प्रजापतिः आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वा

मि. व.
र.
२९

28

मृत्स्नातेवाकृतस्यसद्यःशौचमिति तत्किंरूपपरमनिमित्तस्याशौचस्यतन्नाजात्कृतिद्वितीयेतिप
न्नपरेनप्रसवनिमित्तस्य तथाचपारस्करः गर्भंयदिविपत्तिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेदि
ति सपिंडानांप्रसवनिमित्तस्यविद्यमानत्वात् जीवन्जातोयदिप्रेयात्सद्यएवविशुद्ध्यती
तिप्रेताशौचविभिप्रायेत तथाचप्रशाविनोक्तं प्राक्नामकरणात्सद्यःशौचमितियत्तुनःका
त्यायनवचनं अनिर्दशेदशाहेतुपंचत्वंयदिगच्छति सद्यएवविशुद्धिःस्यान्नप्रेतेनोदकक्रि
येति तदपिवेसवेनसमानार्थं यदातत्प्रेतेनैवसूतकमितिपाठस्तदासूतकमस्पृश्य
तेनैवपित्रादीनांभवतीत्यर्थः अथवायमर्थः अंतर्दशाहेयदिशिशुपरमस्तदानप्रेता
शौचंयदितत्रसपिंडजननेनतदासूतकमपिनैवकार्यं किंतुसर्वाशौचेनैवशुद्धिरिति
यत्तुबृहन्मनुवचनं जीवन्जातोयदिततोमृतः सूतकएवतुसूतकेसकलेमातुःपित्रा
दीनांत्रिरात्रकमिति यच्चबृहस्पतेर्वचनं मुहूर्तंजीवितोबालःपंचत्वंयदिगच्छति

२९

मातुःशुद्धिर्दशाहेनसद्यःशौचास्तुगोत्रिणइति तत्रप्रेत्यावस्था जननानंतरंनाभिवर्द्ध
नात्प्राक्तुतेपित्रादीनांजननिमित्तमाशौचंचदिनत्रयं सद्यःशौचंनाडीच्छेदनाद्यर्थं त्वा

से: शुद्धिरिष्यते अतऊर्द्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते सद्यःशौचं सपिंडानां गर्भस्य
पतने सतीति स्मरणात् एतच्च सपिंडानां सद्यःशौचविधानं तु चतुर्मासगर्भपतने वेदितव्यं
यत्तु वैलिङ्गवचनं ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमिति तत्त्वं च मध
ष्टेयाः कठिनगर्भपतनविषयं स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौचवर्जनं पाते मा
तुर्यथामासं सपिंडानां दिनत्रयमिति मरीचिस्मरणात् सप्तममासप्रभृति मृतजाते
जातमृते वा सपिंडानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचं जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां
दशाहमिति हारीतस्मरणात् प्रेतः सूतके चैदौर्ध्यानाटाशौचे सूतकवदिति पार
स्करवचनात् उत्थानात्सूतिकापाउत्थानाद्दशाहमिति यावत् सूतकवदिति शिशु
परमृतिनिमित्तो दकदानरहितमित्यर्थः बृहन्मनुरपि दशाहाभ्यंतरे बाले प्रमीते तत्त
स्य बांधवैः शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते तथा स्मृत्यंतरमपि अंतर्दे
शाहाप्रेतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचमिति एवमादिवचनपर्यालोचनया सपिंडा
नां जनननिमित्ताशौचं संकोचो नास्तीति गम्यते यत्तु बृहद्विष्णुवचनं जातमृते

मि·ता·
टी·
२·
शौ

19

त्रैरेशुद्धिरात्रमशुचिर्भवेदिति यत्तद्दशाहेशादिनादर्वाग्गमशुचित्वेन विघ्नतरेतिस्मृत्यंतरे त
त्रस्नानत्रयमंत्रैतत्समभिप्रेतमतो न विरोधः अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्मा विंशतिदिनोत्तर
कालमेव प्राप्यशोररजोदर्शनेन तद्विषयः यस्मात्पुनरागतदृष्टेयोवना पाः प्रागेवाष्टादशादिना
त्प्रातुर्भवगरजोनिर्गमस्तस्मास्त्रिरात्रमेवाशौचं न याचयावत्त्रिरात्रं स्नानादिरहितनया
स्थातव्यं रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति सा च नाजीतेनाभ्यंजीतेनाप्सुस्नायादधः
शयीतनदिवास्वप्यान्नग्रहान्त्रिरीक्षेतनाग्निं स्पृशेन्नरज्जुंसृजेन्नदंतान्धावयेन्नहसेन्न च
किंचिदाचरेदखर्वेणपात्रेणपिबेदंजलिनावापात्रेणलोहितायसेनवेतिविज्ञायते इ
ति वसिष्ठस्मरणात् आंगिरसोपि विशेषः हस्ते शरावे पर्णे वा हविर्भुंजीतेति गार्ग्य
नौ रजस्वला चतुर्थेह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयादिति पाराशरेपि विशेषः स्नाने नैमित्ति
के प्राप्ते नारी यदि रजस्वला पात्रांतरितमापेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् सिक्तगात्रा भवेद

२०

द्भिः सांगोपांगा कथंचन न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेदिति उशनसाप्यत्र वि
शेषो दर्शितः ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्के

नोपस्पर्शो नात्र कालेशौचमिति शंखवचनात् नाभिवर्द्धनात्परकाले तु शिशुप्रयाणेपि जनन
निमित्तं संपूर्णमाशौचं सपिंडानां यावच्छिद्यते नालं तावन्नाशौचमिति स्मृत्यन्तरे छिन्ने नाले त
तः पश्चान्मृतके तु विधीयत इति जैमिनिस्मरणात् मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः रात्रिभिर्मा
सतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुद्ध्यति रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वलेति पूर्वभागस्या
र्थो दर्शितः उत्तरस्य त्वयमर्थः रजसि निस्सरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री स्नानेन साध्वी
दैवपित्र्यकर्मयोग्या भवति स्पर्शादिविषये पुनः रजस्युपरतेपि रजसि चतुर्थेऽहनि स्नानाच्छु
द्धिर्भवति तन्मध्ये तु अहन्यशुद्धा चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यावहारिकीति तथा च
स्मृत्यन्तरे शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला दैवे कर्मणि पित्र्ये च पंचमेऽहनि शुद्ध्य
तीति पंचमेऽहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थं एतद्रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्त
दशादिनाभ्यन्तरे रजोदर्शने तदाशुचित्वमेव अष्टादशेऽह्नि एकाहाच्छुद्धिः एकोनविंश
ऽहनि द्व्यहात् त्र्यहात् यथाहारीतः रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला अष्टाद
शादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते एकोनविंशतेरर्वागेकाहः स्यात्ततो द्व्यहं विंशात्प्रभृति त्र्यहं

मि॰ त॰
स॰
२२

एवंदिनत्रयात्मकमितिद्वितीयः प्रागुक्तपातित्यपक्षः यथाहकश्यपः उदितेतनयदासर्पेणनाशी
एणंहृश्यतेरजः जननेवाविपन्नेवायस्याहस्तस्यशर्वरी यथंगात्रावधिः कालः स्नानका
टौविधीयतेरात्रिंकृत्वात्रिभागांतद्वौभागौपूर्ववत्तु उत्तरोत्तरः प्रभातेतूपजायतेकृत्वस्नत
के रात्रावेवसमुत्पन्नेमृत्योरजसिसूतके एवमेवदिनंग्राह्यं यावन्नाभ्युदितोरविरिति प
तेषांचविकल्पानांदेशाचारानुसारेणव्यवस्थाविज्ञेया इदंचाशौचमाहिताग्नेरुपरमे

20

संस्कारदिवसप्रभृतिकार्यम्अनाहिताग्नेस्तुमरणदिवसप्रभृति सेचपत्नेस्तुमेधातिथि
संस्कारदिवसप्रभृतीतिविवेचनीयं यथाहांगिराः अनग्निमत्उत्क्रांते साग्नेः संस्कारक

४५ त्रिप्राति

र्मणः शुद्धिः सेचपत्नेदाहात्स्यान्नाहिताग्नेर्यथाविधीयते साग्नेः संस्कारकर्मणः शुतिश्रवणा
दाहिताग्नेःपितरिदेशान्तरमृतेतत्पुत्रादीनामाशौचकालेसंध्यादिकर्मलोपानापत्तीत्यनु
संधेयं तथाचपैठीनसिः अनग्निमत्उत्क्रांतेराशौचंहिद्विजातिषु दाहाद्ग्निमतोविद्या

२२

द्विदेशस्थेमृतेसतीति २ हतानांनृपगोविप्रैरन्वतचात्मघातिनां प्रोषितेकालशेष
स्यान्नाशौचंदेतोदकेपुनिः २१ सपिंडत्वादेनादशाहादिकशैशौक्तं चितस्तुविशेषपवादः

नकर्मण्यं चतुर्थेहनिसंशाशेस्पृशेदन्त्यांनतोस्त्रियं मासचैलावगाहनात् ःस्नानात्स्ना
त्वाशुनःस्पृशेत् दृशाहात्पणक्तौवावाग्रावचप्रचशुनःपुनः एतेचवासमान्यागस्नतःस्पृ
हाभवेत्वसा दयाक्षक्ष्याततोदानेशुण्णाहेनविशुद्ध्यतीति अपेचातुरमाद्येस्नानप्रका
रोऽनुसरणीयः आतुरेस्नानसंप्राप्तेदशकृत्वोह्यनातुरः स्नात्वास्नात्वास्पृशेदेनंत
तःशुद्धोभवेत्ततइतिपराशरस्मरणात् यदातुरजस्वलायाःसूतिकायावामृतिर्भव
ति तदापिस्नानप्रकारः सूतिकायांमृतायांतु कथंकुर्वंतियाज्ञिकाः कुंभेसलिलमा
दायपंचगव्यंतथैवच पुण्यर्भिर्भिर्मिमेरापोवाचाहृ शुद्धिंलभेत्ततः तेनैवस्नापयित्वातु
दाहंकुर्याद्यथाविधि रजस्वलायास्तुपंचभिः स्नापयित्वातुगव्यैः प्रेतांरजस्वलांवस्त्रांत
रावृतांकृत्वादाहयेद्विधिपूर्वकमिति एतच्चरजोदर्शनप्रजजन्मादिपक्षेदपांतरस्काल
मृत्यवे तदातद्दिवससंभृत्याशौचाहोरात्रगणनाकार्या यदातुरजन्यारजोदर्शनप्र
जादिजन्मजाततदाद्दिरात्रग्रारजननाद्यन्त्यान्त्यौ एवंदिवसैकदेशव्यापित्वेप्याशौचस
न्निपातेवगणनाकार्याएकःकल्पः रात्रिंत्रेधाविभज्याद्यभागद्वयेजननादौजाते

कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टः कालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति पूर्णे तु न त्वाशौ
चकाले दशाहादिके प्रेतायोदके दत्ते शुद्धिर्भवति उदकदानस्य स्नानपूर्वकत्वात्स्नानोद
के दत्ते शुद्धिर्भवति तदुक्तं मनुना निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सवासा जलमा
प्लुत्य शुद्धो भवति मानव इति पूर्णे दत्तोदके शुचिरिति प्रेतोदकदानसहचरितस्याशौचका
लस्य शुद्धिहेतुत्वविधानाज्जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां नास्तीति गम्यते पितुस्तु
निर्दशे पि जनने स्नानमस्त्येव श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति वचनात् एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि स
पिण्डानामतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यस्य ज्ञापकं अन्यथा निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म चेति
देशामित्येव वदेत्तेन चोक्तं तथा च देवलः नाशु[illegible]द्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपी
ति तस्माद्विपन्नावेवातिक्रान्ताशौचमिति स्थितं केचिदन्यथेमं श्लोकं पठन्ति प्रोषिते का
लशेषः स्याद्दशाहमेव तु सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदके शुचिरिति प्रोषिते प्रेते सर्वे
षां ब्राह्मणानां विप्रादीनामविशेषेण कालशेषः शुद्धिहेतुः अशेषे तु नरे तिक्रान्ते दशा
हादि सर्वेषां दशाहमेवाशौचं संवत्सरे पूर्णे पादं प्रोषितप्रयाणमवगतस्यान्नदा सर्वे ब्रा

माह त्र्यहोभिर्विज्ञतां त्र्यादि : गोग्रहणे शृंगिदंष्ट्र्यादिनिरस्थाम्रुपलक्षणार्थं विप्रग्रहण
मेतज्जोपलक्षणार्थं एतैर्हतानां सर्वेषां धनोपेक्षापि ज्ञातेषां विषोद्बंधनादिभिर्बुद्धिपूर्वमा
त्मानं ये व्यापादयंति तत्र आत्मघातिनः आत्मघातिग्रहणं पाषंडानाश्रितादेरपि यो गो
पानपतितमात्रोपलक्षणं तत्सर्वे विधिनो चान्वहं अन्वगतमन्तमन्वहं सद्यः शौचमि
त्यर्थः नृपने देशगाहादिके तथा च गौतमः गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाद्धाय
द्धे प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति क्रोधग्रहणं प्रमादव्या
पादितनिरासार्थं अथ फलग्रहणं फलहतस्यैकाहाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थं ब्राह्मणार्थे वि
पन्नायैपोषितागोग्रहेपि वा आहवेपि हतानां च एकरात्रमशौचकमिति स्मरणात् एतच्चयु
द्धकाल एव तेनैव कालांतरे विपन्नस्य समरस्यैहं निहतस्य पुनः सद्यः शौचं यथाह मनुः
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिरिति ज्ञा
तस्यैव जननादेराशौचनिमित्तता जन्मादिदिनादुत्तरकालेपि ज्ञाते दशाहादिप्राप्तावपवा
दमाह प्रोषिते देशांतरस्थे पञ्चत्वं न प्रथमदिवसेपव सापिंडजननादि ज्ञापन्ते तस्मिन्सपिंडे

प्रोषिते कालशेषः
स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं
म॰ नि॰ ४१

तं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिण इति देशान्तरलक्ष
णं च बृहस्पतिनोक्तं महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तर
मुच्यते देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतं चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति इदं
चातिक्रान्ताशौचमुपनीतमरणविषयं न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि तथा
चोक्तं व्याघ्रपादेन तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाति
कालजमिति प्रथमोऽर्थः वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचं समानं तज्जन्मनः सद्य इत्यादिवा
क्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तुल्यमविशिष्टं अतिक्रान्ते च दशाहादिके अ
हादिपदाशौचं तदपि सर्वेषामविशिष्टं उपनीते पुनरुपरते दशद्वादशपञ्चदशत्रिंश
द्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनां तस्मिन्नेवोपनीतमरणे चातिकालजमति
क्रान्ताशौचं भवति न वयोवस्थाशौचातिक्रम इति २१ क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चद
शैव तु त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः २२ क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डा
शौचस्यापवादमाह क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वाद

स्नानादिस्नानोदकेदत्वाशुचिः स्यात् तथा च मनुः संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशु
ध्यतीति अपि च याहो दशाहादूर्द्धं मासत्रयादर्वाक् गृहस्थस्य पूर्वोक्तेन सद्यः शौचेन वमासा
दूर्द्धमर्वाक् संवत्सरात् गृहस्थस्य एतन्नवांसिष्ट ऊर्द्धं दशाहात्त्वेकरात्रमिति तदूर्द्धं षण्मासे
भ्यो यावन्नवमं परिणेण नमवचनं श्रुत्वा चोर्द्धं दशाम्याः पक्षिणीति तन्मासत्रयादूर्द्ध
मर्वाक् षण्मासात् तथा च बृहद्वसिष्ठः मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा अहस्तु न
वमादर्वाग् ऊर्द्धं स्नानेन शुध्यतीति एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयं पितरौ चेन्मृतौ स्या
तां दूरस्थोपि हि पुत्रकः श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति पैठीनसिस्मरणात्
तथा च स्मृत्यन्तरेपि महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना अतीतेब्देपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं
यथाविधीति संवत्सरादूर्द्धमपि प्रेतकार्यं माणेन चोदकदानादिकं कार्यं न पुनः स्नानमात्रा
च्छुद्धिरित्यर्थः पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः पितृपत्न्या
मपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तम संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति एतच्च नवमाद्दिवा
वहिते देशान्तरे मृते तु लस्यापिण्डामो दशाहादूर्द्धं मासत्रयादर्वाक् अपि सद्यःशौचं देशान्तरमृ

मि·द·
ट·
२५

वैश्यपक्षमूहे समपिंडे षड्रात्रेण शुद्धिः हीनवर्णानांतूत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु चशुवान
दाशौचं नवाणामेणुद्धिरिति वैशायनेन नवविशेषेणादृष्टमहरस्तुकं क्षत्रविट्शूद्रदाया
दा ये स्युर्विप्रस्य बांधवाः तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यत इति एतच्चोपयोगपद
योगापट्नापहिषयतेनैव व्यवस्था दासदास्यादीनां तु स्वामिशौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिका
रस्तु मासावधिरेव नदाहादिगिरा: दासीदासमुत्पन्नो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् तद्वर्णस्य भ

मि

वेच्छौचं दास्यां मासस्तु सूतके इति प्रतिलोमानां तु शौचाभाव एव प्रतिलोमा धर्महीना
इति स्मरणात् केवलं स्नानेऽवसर्वे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवच्छौचं भवत्येव

23

२२ प्रादन्तजन्मनः सद्य आहुरात्रैमिकी स्मृता त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परं
२३ नेयावस्थाविशेषादपि हृद्याहाद्यशौचस्यापवादमाह यावताकालेनदंतानामुत्प
त्तिस्तस्मिन्कालेतीतस्य बालस्य संबंधिनां सद्यः शौचं चूडाकरणादर्वाक्तनस्य संबंधिनां

२५

नैशिकी निगमयोभवाहोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः व्रतादेशादुपनयनं ततो वाक् चूडापाश्चा
द्दूर्ध्वं मनीतस्य त्र्यहमशुद्धिः अत्र चादन्तजन्मनः सद्य इति पदस्य विशेषणाभिधानं तथा

णां पंचदशत्रिंशदहानि यावदाशौचं भवति न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाकयज्ञद्विजशुश्रूषा
दिपरस्य तदर्द्धं तु मासस्यार्द्धं पंचदशरात्रमाशौचं एवं च त्रिरात्रं दशरात्रं चेत्येतद्दशरा
त्रमाशौचं च परिशेष्याद्ब्राह्मणविषयं व्यवतिष्ठते स्मृत्यंतरेषु तु विप्रादीनां दश
हाद्येषाण्यपरेण च कल्पादर्शिनाः यथाह पाराशरः क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः
शुचिः तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् तथा च शातातपः एकादशाहाद्राज
न्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके इति वसिष्ठस्तु पंचद
शरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इति अंगिरास्त्वाह सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृ
तके तथा दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीदित्येवमनेकोच्चावचाशौचकल्पाद
र्शिनाः तेषां लोके समाचाराभावाच्छास्त्रीयव्यवस्थादर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था
प्रदर्श्यते यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिंडा भवंति तदा हारीतोक्ताशौ
चकल्पोऽनुसरणीयः दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महान्योः स्वयोनिषु षड्भिस्त्रिभिरथैके
न क्षत्रविट्शूद्रयोनिष्विति विष्णुरप्याह क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिंडेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां

मि॰ ता॰
न॰
२५ हि

24

त्कृताभिप्रायेण। एतं गौतमवचनं यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः। दाहयित्वा त
थाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति। तद्वर्षत्रयादूर्द्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चौलोत्कर्षे वेदित
व्यं। विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति तेनैवाभिहितत्वात्। न चाप्येकाहो दन्तज
ननाभाव इति शंकनीयं नहि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति। तथा स
त्यपि दन्तजनने कृतचूडस्यैकाहं विदधता विष्णुवचनेन विरोधश्चेत्। परिहरः स्यान्न
स्नात्राचैव व्याख्यानाज्ञापसीपत्रकश्यपवचने बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण
शुद्धिरिति तन्मातापितृविषयं नेतरस्य तदुभयोरेव कृत्स्नोपस्पर्शविशुद्धितो वैजिकाद
भिसंबंधादनुरुध्यादाद्यं त्र्यहमिति जन्मजनकसंबंधोपाधिकतया त्रिरात्रस्मरणात्
ततश्चायमर्थः। प्राग्नामकरणात्सद्यः शौचं तदूर्द्ध्वं दन्तजननादर्वागग्निसंस्कारक्रिया
यामेकाहस्तत्र चासद्यःशौचे जातदन्तस्य प्रथमवर्षकृतचौलादर्वागेकाहः। प्रथम
वर्षादूर्द्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य त्र्यहः। इतरस्य त्वेकाहः। वर्षत्रयादूर्द्ध्वमकृतचूडस्या
पि त्र्यहः। उपनयनादूर्द्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति॥ २३॥ अहस्त्वदत्त

२५

त्यग्निसंस्काराभावे दूषणं अदंतजाते बाले शेते सद्य एव तस्य नाग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति वै
ष्णवेग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशौचविधानमप्यसति त्वग्निसंस्कारे त्र्यह त्वदंतकन्यासु वा
लेष्विति वक्ष्यमाणएकाहः तथा च यमः अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा
सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति नामकरणात्प्राक्त्व सद्यःशौचमेवेति निपते
प्रायामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति स्मरणात् चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते चू
डाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति म
नुस्मरणात् ततश्चादंतजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिके चूडाकर्मपर्यंतमेकाहः तत्राकृ
तचूडस्यादंतजननेसत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव तथा च विष्णुः दंतजातेप्यकृतचूडे
त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति ततऊर्ध्वं प्रागुपनयनात् त्र्यहः यत्तु मनुवचनं नृणामकृतचूडा
नाम शुद्धिर्नैशिकी स्मृता निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति तस्याप्यय
मेव विषयः यत्तूनद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तं अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव
चेति यच्च वसिष्ठवचनं ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमिति तत्सवत्स

मि. ल.
र.
२८

25

घोटर्शितः संस्कृतानां स्त्रीणां नाशौचं पितृपक्षे तेन मृणमवमरणे चेत्यत्र गर्भे मासांतदेक
रात्रे त्रिरात्रं चेति तत्र प्रसवप्रकारः प्रथमाणे त्रिरात्रंमित्यत्र यावस्थाऽर्द्धचवयोवस्थाशौ
चं सर्ववर्णसाधारणं तत्र स्नाहादशाहानीति तावद्वर्णविशेषपाटानेनाभिधानात्
अतएव मनुनानुपातवर्णविशेषाशौचविधेः साधारणत्वप्राप्तिपाटनार्थं चात्तवर्णा
धिकारे सत्यपि पुनस्त्रस्तुवर्णमात्रपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशस्य इत्युक्तं तथांगिरसापुत्र
अविशेषेण वर्णानां सर्वोक्तं स्कारकर्मणः त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नाविशी
यत इति व्याघ्रपादवचनेचत स्नावयस्मिसर्वेषामिति प्रागदर्शिते अतोयथापिंडयज्ञा
हृत्यादेयमित्यादिपिंडोदकदानादिविधिः सर्ववर्णसाधारणः यथावासमानोदका
शौचविधिः अंतराजन्ममरणइतिसंनिपाताशौचविधिश्च यद्बत्त्वगर्भस्त्रावेमासतु
ल्याइतिस्त्रावाशौचविधिः प्रोषितेकालशेषः स्यात्शेषेत्र्यहमेवतिततिविदेशास्था
शौचविधिश्च यथावागर्वाद्याशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणस्तथावयोवस्था
निमित्तमप्याशौचं साधारणमेव भवितुमर्हति अतएव दत्तेषड्रिरेव कृतेचैालेवे

२८

कन्यासु बालेषु च विशोधनं गर्भे तु वा सन्नचान्मातुलस्थो विषयेषु च २४ इदानीं स्त्रीषु
च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह अदत्तास्वपरिणीतासु कन्यास्वसंस्कृतासु हृदास
वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणं सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुष
पर्यन्तमेव अप्रत्तानां तु स्त्रीणां तु त्रिपुरुषी विज्ञायत इति वसिष्ठस्मरणात् बालेषु चा
नुपनीतेषु त्रिसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनं अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं च अ
कृतचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते इत्यापस्तम्बस्मरणात् वाग्दानादूर्ध्वं तु स
स्कारात्प्राक् पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव यथाह मनुः स्त्रीणामसंस्कृतानां तु
त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति च सनाभयः इति बान्धवाः पति
पक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तेनैव कालेन निर्हृत्तमह
उक्तानामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण विवाहात्प्राक्संस्थापन्ना
नात् अत एव मरीचिः वाक्प्रदत्ता तु या नैव श्रुतिपादिना असंस्कृता तु सा ज्ञेया
त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति उभयोः पतिपितृपक्षयोः विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशे

दानाचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचं गुरोः प्रेतस्यापि शिष्यस्तु पितृमेधं समा
चरन् प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन विशुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् श्रोत्रियस्य तु समानग्रा
मीणस्य तदाशौचं एकाहं सब्रह्मचारिणः समानग्रामीणश्च श्रोत्रियः परस्त्याश्रुलापनस्स
रणेन एकाचार्योपनीताः सब्रह्मचारी एतच्चासन्निधाने द्रष्टव्यं सन्निहितेन तु शिष्या
दौ त्रिरात्रादि यथाह मनुः श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् मातुले पक्षिणीं रा
त्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु चेति उपसन्ने मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिना संबद्धे शीलफलके वा मा
तुलग्रहणं मातृष्वस्रादेरुपलक्षणार्थं बान्धवाश्च त्रिविधा आत्मबान्धवा मातृबान्धवाः पि
तृबान्धवाश्चेति तथा च बृहस्पतिः अहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेदि
ति तथाश्वेताः स्तेत च ऋत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति तथा च वृद्धः संस्थिते
पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः पित्रोरु
परमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः श्वशुर
योर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले पित्रोः स्वसरि तद्वत्पक्षिणीं क्षपयेन्निशां तथा

रूपेणव्यभिरुच्यते अर्हंत्रिवर्षीकृतेतद्वादशाहेहाविधीयते तथा यत्रत्रिरात्रंविश्राणं
माश्रेणचैसंग्रहरूपते तत्रप्रदेशोदेवनाहः यएनवतत्रवैरूपयोरित्यादीन्दर्शनशृंगादिवच
नानिविशेषतत्त्वबुद्ध्यानादिपमाणेर्द्धीरेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यैर
यमेवसाधारणपदेशोगीकृतः विद्यमानानिवाद्यान्तानांनार्लंदतविपादिविषयतयाव्या
ख्यातानि गुर्वादिष्वतिदेशमाह गुरुरुपाध्यायः श्रोतेवासीशिष्यः अनूचानोगानो
प्रवक्तामातुलपहणेनात्मबांधवामातृबांधवाः पितृबांधवाश्चयोनिसंबद्धाउपल
क्ष्यंतेतेचपन्नोऽहंतरदैत्यत्रदर्शिताः श्रोत्रियएकशाखाध्यायी एकाशाखामध्यी
न्याश्रोत्रियइतिवोढ्यापनस्मरणात् पभूपरनेष्वहोरात्रमाशौचे यसुगाल्योगुरुःपिता
तदुपरमेसपिंडत्वाद्द्यहएव पत्नपितापुत्राद्यन्यासंसक्तः त्यवेदानध्याप्यवेदार्थंव्या
हयित्वाहृत्रिचविदधाति तस्यमहागुरुत्वात्तदुपरमेद्वादशरात्रेवा महागुरुषुदाना
ध्यायनेवर्जयेदित्यादुक्ताद्यानोक्तेऽहवा आचार्योपरमेतुत्रिरात्रमेव यथाहमनुः त्रि
रात्रमाहुराशौचमाचार्येसंस्थितेसति तस्यपुत्रेचपत्न्यांचदिवारात्रमितिस्थितिरितिप

मि॰ त॰
प्र॰
२८ शु॰

ष्टय: तेषु जातेषु परेतेषु चाहोरात्रमाशौचं तेन यथा स्वभार्यास्वन्यगतानामनुप्रतिलोमव्यति
रिक्तमारिक्तस्वतोतानां चाहोरात्रमेव न तु न: स्वस्यापि मातापित्रोर्दशरात्रं प्रतिलोमाश्रिता
स्त्वाचाहेस्त्रभाव एव पाविड्डनाश्रिता: सेनाड्र्यनेन प्रतिषेधात् एतच्च भार्यापुत्रशद्रू
यो: सवर्णयो: शूद्रस्याप्यन्यस्येति योगिके भार्यापुत्रेतरचतसृणेवेदमाशौचं सपिंडानां तत्राशौ
चाभाव एव अत एव प्रजापति: अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च गोत्रिण: स्नान
शुद्धा: स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पितेति वैरिण्याद्यास्तैमाश्रिता सम्यक् त्रिरात्रमेव यथाह वि

५

ष्णु: अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति

27

त्रिरात्रमत्र च कृते अनयोस्तु त्रिरात्रैकरात्रयो: सन्निधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था परा
स्रोपितस्त्रिरात्रं तदा सपिंडानामेकरात्रं यथाह मरीचि: सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपू
र्वयो: एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति किंच निवासराजनि प्रेते तदह: शु

२८

द्धिकारणं निवसन्त्यस्मिन्निति निवास: स देश उच्यते तस्य यो राजा स्वामी विषयाधिप
ति: स यस्मिन्नहन्यतीतस्तदहर्मात्रेणशुद्धिकारणं राज्ञो चेदतीतस्तदा त्रिमात्रं अत एव मा

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ तथा
गौतमः पक्षिणीं समपिंडे योनिसंबंधे सहाध्यायिनि चेति । योनिसंबंधा मातुलेयमा-
तृष्वस्रेयपैतृष्वस्रेयादयः । तथा जाबालिः एकोदकानां त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं ।
मातृबंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति । विष्णुः ग्राम्नमात्रपित्रसंबंधत्रयहीनेऽपि
नेस्ववेश्मनि मृते एकरात्रमिति । तथा वृद्धः भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते । मि-
त्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते । श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यतीति । ग्रामेश्व-
रे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि । शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् । ग्राममध्यग-
तो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियादित्यादीन्याशौ-
चविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनानि पुनरन्वेष्टव्यानि । ग्रंथगौरवभयादत्र न लि-
ख्यंते । तेषु चैकविषयगुरुलघ्वाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु सन्निधिविदेश-
स्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ॥ २४ ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । निवास-
राजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥ किंच ग्रहवित्तानुवर्त्तते अनौरसाः क्षेत्रजदत्तका

मि० त०
तृ०
२५

२८

चैवमितिवसिष्ठेनोक्तेः वैश्यानुगमनेषुन; प्रतिलोमे तथा क्षत्रियस्यानंतरवैश्यानुग
मनेहोरात्रमेकांतरशूद्रानुगमने प्रतिलोमे वैश्यस्यशूद्रानुगमनएकाहस्तत्रहेतोर्य
तथारोदनेपिपारस्करेणोक्तेः स्नतस्याबांधवैः सार्द्धं कृतानपरेदेवनं वर्जयेत्तदहो
रात्रेदानंस्वाध्यायादिकर्मचेति तथालंकरणमोपनकार्यं कृच्छ्रपादोसपिंडस्यप्रेतालं
करणेकृते अज्ञानात् कृदवासः स्यात्प्राज्ञानेस्नानमिष्यतइति श्रुतेर्विनाप्रायश्चित्तंस्या
त्वातत्वात् २६ महीपतीनांनाशौचंहतानांविद्युतातथा गोब्राह्मणार्थेसंग्रामे
यस्यचेच्छतिभूमिपः २७ सपिंडाशौचंकेचिदपवादमाह यद्यपिमहीशस्तेनक्र
तुभंगालकमभिधीयते तथाप्यंगसकलापाः दिनेरेकमर्त्येकत्वानुपपन्नेमहीप
तीनांमितिबहुवचनानुरोधात्तत्तद्देशस्थानिमंडलानिलक्ष्यंते तत्पालनाधिकृ
तानांक्षत्रियादीनामभिषिक्तानांनाशौचंतेषामशौचंनकार्यमित्यर्थः तथाविद्यु
द्धतानांगोब्राह्मणरक्षणार्थंविपन्नानांचसंबंधिनांपरसपिंडानामप्याशौचंनका
र्यं यस्यचमंत्रिपुरोहितादेरभिप्रायानन्यसाध्यमेतदभिचारादिकर्मसिध्यर्थंमासोचाभा

२५

त्रः। प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः इति ज्योतिषा सह वर्तत इति सज्योति राशौ
चमह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः॥ २५॥ ब्राह्मणेनानुगन्त
व्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः॥ २६॥ अनुग
मनाशौचमाह ब्राह्मणेनास्वपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः यदि स्ने
हादिनानुगच्छति तदाम्भसि तडागादिषु स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् अस्य च
घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावादन्नभोजनप्रतिषेधः। इदं समानोत्कृ
ष्टजातिविषयं यथाह मनुः। अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा सचैलं
स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ज्ञातेयो मातृसपिण्डः। इतरेषां तु विहितत्वान्न दोषः।
निकृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् तत्र शूद्रानुगमने प्रेतोम्रतेनतय : शूद्रं ब्रा
ह्मणो ज्ञानदुर्बलः अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रेण शुध्यति त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं ग
त्वा समुद्रगां प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति पराशरोक्तं क्षत्रियानुगम
ने तु पक्षिहोरात्रं मासं पक्षिणीं स्त्रियं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं समस्त्रियस्य तु अहोरात्रं वैश्यानुगमने

हृ

रे सद्यः स्पृष्टोगर्भदासोभक्तदासश्चाशुचिः तथाचिकित्सकोयत्कुरुतेतदन्येनन
शक्यते तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शेशुद्धोभवतितेनस्पर्शादिति २७ ऋत्विजांदीक्षितानां
चयज्ञियंकर्मकुर्वतां सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदांतथा २८ दानेविवाहेयज्ञेचसं
ग्रामेदेशविप्लवे आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते २९ किंच ऋत्विजोवरण
मारभ्यसमाप्तेः कर्मविशेषणाः दीक्षणीयायासेष्ट्याकृतादीक्षिताः तेषांयज्ञियंयज्ञेभवंक
र्मकुर्वतांसद्यःशौचंविधीयतइतिसर्वत्रानुषंगः दीक्षितस्यवैतानोपासनाःकार्याइत्य
नेनसिद्धेऽप्यधिकारेपुनर्वचनंयजमानेष्ववैकर्तृविधानार्थं सद्यःस्नानविध्यर्थंच
सत्रिव्रतग्रहणेनसततान्नप्रदानेनतुल्यतयाः अन्नसत्रस्यप्रवृत्तकालत्वाते सत्योनातस्सत्रिणोदी
क्षितग्रहणेनैवसिद्धेः व्रतिशब्देनकृच्छ्रचांद्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतधारिणश्चिन्तग्रह
णाभाव्यन्ते तथाब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्त्ता श्राद्धभोक्तृग्रहणं तथास्व
स्वतरं नित्यमन्नप्रदाभ्यामिकृच्छ्रचांद्रायणादिषु निवृत्तेकृच्छ्रेहोमादौब्राह्मणादि
भोजने गृहीतनियमस्याधिनेस्यादन्यस्यकस्यचित् निमंत्रितेषुविप्रेषुप्रारब्धेश्राः

वर्तिष्यति तेनापि न कार्यं यत्र महीपतीनां पदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिरक्षणेन
दण्डेन स्थानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवांशे चाभावः न
पुनः पंचमहायज्ञादिष्वपि तथा च मनुः राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधी
यते प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणमिति गौतमेनाप्युक्तं राज्ञां च कार्यावि
घातार्थमिति राजभृत्यादेः प्राणेन च न भवति यथाह प्रचेताः कारवः शिल्पिनो
वैद्या दासीदासास्तथैव च राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः इति का
रवः सूपकारादयः शिल्पिनश्चित्रकारा वैलनिर्णेजकादयः अस्य चांशे चाभा
वः किंविषयस्तत्पत्पाककर्मनिमित्तैः प्रोद्दिष्टं तद्दशणधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्था
न्तरेव द्रष्टव्यः अतएव विष्णुः न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न का
रूणां कारुकर्मणीति प्रतिनियतविषयमेवांशे चाभावं दर्शयति शङ्खेनाप्युक्तं
मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः
इति इयं च दासादिशुद्धिः परिहरणीया तु या ग्रामस्पर्शविषये तन्मनुसंधेयं अतएव स्मृत्यन्त

मि· दे·
स्वः
३२२

30

सग्रहनविधौ ग्रामस्थानिकशांतिकहोमादौ च मध्यः शुद्धः देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गैराज
भयाद्वा देशस्य विप्लवे तदुपशमनार्थं शांतिकर्मणि मध्यः शौचे विलम्बाभावेोपकृ. विदेश
विशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि न तत्र सूतकं तद्व
कर्म यज्ञादि कारयेदिति तथा कल्पायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन मुमूर्षौ वध्यापोदु
दितशमनार्थं दाने तथा संकल्पितव्रतेष्वन्त्यपि पामापरिश्रान मातापित्रादिवद्धेत्रुद्देवस्य
तद्धरणोपयोगिनि प्रतिग्रहे मध्यः शुद्धः इत्येवं शुद्धिर्यस्य मध्यः शौचं विनात्तदुपशमानभ
वत्यस्य मृत्तिकस्नानं दुष्टपा यत्वहः पर्याग्न संचितधनस्तस्यैकाहः पद्याग्निहोपयोगप
र्याप्तसंचयीतस्य त्र्यहः पञ्चतरहार्थमापादितद्रव्यः कुंभीधान्यस्तस्य चतूरहः कुशूल
धान्यकस्य दशाहः इत्येवं यस्य यावत्कालमापिभावस्तस्य तावत्कालमाशौचमापदुपा
धिकत्वाद्वाशौचसंकोचस्य अत एवोक्तं मनुना कुशूलधान्यको वा स्यात्कुंभीधान्यक
एव वा त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वेत्येतत्प्रतिपादितं च तद्विधगृहस्वामि
प्रायेण दशाहस्त्र्यहमाशौचं सपिंडेषु विधीयते सर्वाक्तवचनादस्य त्र्यहमेकाहमेव

३१

द्धकर्मणि निर्मितस्य विघ्नस्य स्वाध्यायादिरतस्य च देहे पितृमृतिसूतकनाशोऽपि च विद्यते
कृचित् शापश्चिन्नप्रवृत्तानां दातृत्वस्य विदानत्वेति सत्रिणां व्रतिनां च सत्रे व्रते च शुद्धे
नैकर्म्यमात्रे सव्यवहारे च तथा विष्णुः न व्रतिनां व्रते सत्रिणां सत्रे इति ब्रह्मचार्युपकुर्वाण
को नैष्ठिकश्च यजमानित्य दातेव न प्रतिगृह्णीतानसवैवानसो दातृत्वशब्देनोच्यते ब्रह्मविद्य
तिः एतेषां च व्रपाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिर्विशेषप्रमाणाभावात् दाने च एवं संकल्पि
तस्य द्रव्यस्य नाशोऽपि च पूर्वसंकल्पितद्रव्यं दीयमानेन दुष्यतीति ज्ञातस्मरणात् स्मृत्यन्त
रे चात्र विशेष उक्तः विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतरामृतसूतके शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन्
भोक्तॄंश्च न स्पृशेदिति एतेन हर्षोत्सर्गो दा विवाहे च एवं संभृतसंभारे तथा स्मृत्यंतरे यज्ञे
संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणीति मध्यः शौचे मन्त्रं प्रक्रांते विवाहयज्ञहोमे पूर्वं प्रक्रान्तेवो
लोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणं एतद्ग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारम्भादिकमुत्सवमा
त्रोपलक्षणं न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायां पानाशौचमि
ति विष्णुस्मरणात् संग्रामे समुपोढे संग्रामे समुत्पन्ने राजाने सज्जाहृये दिव्याख्रलापना घ्रज्ञे ॥

मि. ता.
३२

32

तिअन्तर्दशाहेऽग्न्यादिशुद्धिक्रिया: वैतानोपासना: कार्या: क्रियाश्च श्रुतिचोदिता ; तथाग्रास्न
णस्नानस्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं स्पृश्य : शौचमित्येवमादिभिर्मन्त्रादिवचनैरेकवाक्यतामव,
ति तथाभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिके प्रतिषेधस्मिर्यं
मादिवचनैरविरोधोपिसिद्धान्यन्त: क्वाचित्कमेवेदमाशौचसंकोचविधानं न पुन: स
र्वं व्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन इदं स्वाध्यायविषयमस्पृश्य : शौचविधानं वक्ष्ये
दम्यत्रास्त्रानध्यायपनकृतायामार्तोरक्षवा : इतरस्मात्तु दानं प्रतिग्रहो होम : स्वाध्यायश्च
निवर्तत इति प्रतिषेध एव एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं तत स्याने
तरस्नानादशुद्धेऽतत्कालादित्रिकमेव यथाह मनु : विप्र: शुद्ध्यत्यप: स्पृष्ट्वा क्षत्रियो
वाहनादिकं वैश्य: प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्र: कृतक्रिय इति अयमर्थ: कृतक्रिय इ
ति अन्त्यकर्माभिसंबध्यते विप्रोऽशुद्धस्तावच्छौचकाल: कृतक्रिय: कृतस्नानोदकेनाप:
स्पृष्ट्वा शुद्ध्यतीति स्पृष्टेति स्पर्शनक्रियैवाख्यातेन स्नानमाचमनं वा वाहनादिष्वृतस्यैवा
नुषङ्गात् अथवा कृतक्रियापापवदाशौचं कृतोदकादिक्रियस्तदनन्तरं विप्रादिरुदका

वेति विकल्पश्च तस्मिन्नर्थे प्रतिपादिते समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकल्पाः प्रति
एपकाहस्सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरस्थाः सन्ति संकोचोपपादकतयैव योज्याः । अपा
चाशौचसंकोचोपपन्नेव प्रतिग्रहादिना विनापि सन्निहितेषु धानसर्वेष्वेवमवगन्तव्य नन्वे
काहाद्ब्राह्मणः शुद्धो योऽग्निवेदसमन्वितः । ग्रहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दि
नैरित्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाऽध्ययनाग्निहोत्रानुष्ठानयोगिनां ग्रहादिभिः
सर्वात्मनाशुद्धिरित्येवं कस्मान्नेष्यते उच्यते दशाहमेवमाशौचमिति सामान्यशास्त्रद
शाहबाधपुरस्सरमेव चैकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धो इत्यादि विधायकं भवति बाधस्य चा
नुपपत्तिनिबन्धनत्वाद्यावत्यंशे बाधितेनुपपत्तिः श्रूयमाना न भवति तावद्बाधनीयमतः किंच
दनेन बाधर्मित्वापेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणेनास्याग्निवेदसमन्वितइतिवाक्य
शेषस्यादर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादौकमेणसाध्यापेक्षा चावतिष्ठते न च तदी
नादावपि एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति इतरथा येनाग्निवेदसाध्यक
र्म कृतं तेन सैकाहाच्छुद्धिरिति गुणरूपविशेषोपलक्षणत्वमेवमन्वयेचैतत्फलं एवं च स

मि. ल.
र.
३३

32
32

मेदेवमुक्तान्नेस्नानेमैथुनेन: स्नातमिति मेधातिथिः स्नानसूतककालविषयं अन्यतो न
यदागच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति बृहस्पतिस्मरणात् अन्यत्रापि कालविशेषे स्नानं त
रे स्नानमुक्तं ग्रहणं च चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां मैथुने कृत्वा सचैलस्नानाद्वा रुणी
भिक्षुमार्जयेदिति तथा च यमः अज्ञानोर्ध्वं मृदिते वातेन तथाप्यन्तमितरथा उत्स्वेदजे
न स्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते इति तथा च बृहस्पतिः मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधी
यते इत्येतत् चैलस्पर्शविषयं सचैलेन तु विष्ठादिस्पर्शे सचैलमेव स्नानं यथाह च्यवनः
श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं यूपं चितिं चितिका
ष्ठं च मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैल
मम्भोवगाह्योत्तीर्य अग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचा
मेदिति एतच्च बुद्धिपूर्वविषयं अन्यत्र तु स्नानमात्रं शवस्पर्शे दिवाकीर्त्तिं चितिं यूपं रजस्व
लां स्पृष्ट्वा तु कामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यतीति बृहस्पतिस्मरणात् एवमन्यत्रा
पि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणं द्रष्टव्यं यथाह कश्यपः उदक्यास्तमपतितः स्वदिवा

३३

दिस्पृष्टाशुद्धानीत्याशौचकालानन्तरं भाविस्नानप्रतिनिषिद्धे नोच्यत इति तत्रैवादि
र्वाहनादिके स्पृष्टाशुद्धेदिति २९ उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् अ
ब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ३ - ऊर्ध्वव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीम
संगतस्पर्शनिमित्तव्यापिनीं शुद्धिमाह उदक्या रजस्वला अशुचयः शवचण्डालपतितसू
तिकाः एतावाशौचिनश्च एते संस्पृष्टः स्नायात् तैः पुनरुदक्याशुच्यादिसंस्पृष्टादि
भिः संस्पृष्ट उपस्पृशेदाचामेत् आचम्याब्लिङ्गान्यापो हिष्ठेत्येवमादीनि त्रीणि मं
त्रवाक्यानि जपेत् त्रिष्वेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपे
त् नन्वुदक्यादिसंस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्देशस्य कथं तैस्तैरिति बहुवचनेन परा
मर्शः सत्यं किन्तूदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेप्याचमनविधाना
र्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोवगन्तव्याः यथा
ह पराशरः ३ः स्वभ्रेमेध्ये नैवाते विरिक्ते क्षुरकर्माणि चितियूपश्मशानास्थिस्पर्शने
स्नानमाचरेदिति तथा च मनुः वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचा

मि· ता·
आ·
३४

33

कश्मश्रुरोमकरणाद्स्पेनस्त्रिरकालश्मश्रुरोमश्रोत्राकरणपरं यथाङ्गिराः भासवाय
समार्जारखरोष्ट्रश्वशूकरान् अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति मार्जार
स्पर्शनिमित्तस्नानप्राप्तिसमयेऽपि तु स्नानसमयेऽपवेदितव्यं समाचारात् अन्यदाह मार्जा
रश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिरिति स्नानाभावः शुनस्पर्शने स्नानं नाभेरूर्ध्वं वेदितव्यं
मधस्तात्क्षालनमेव नाभेरूर्ध्वं करौ सक्ताशुनापहतस्य ते तत्स्नानमधस्तात्त्वेत्यु
क्षालनाचमनशुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् पतितस्पर्शे विशेषो जातूकर्ण्येनोक्तः ऊर्ध्वं नाभेः क
रौ सक्ताः पञ्च यत्संस्पर्शेत्ववगः स्नानं नत्रस्पृशं तत्रेषे प्रक्षाल्य शुध्यतीति अमेध्यस्पर्शे
ऽपि विस्तुनाविशेषो दर्शितः नाभेरधस्तात्प्रह्वाङ्गुष्ठवक्कायपतेऽमेले ऊर्ध्वमिमेध्येवोपहतो मस्तो
ये स्नाने न प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येदन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन शुध्येदुपहतः ।
स्नेयोऽपि स्नानादाचम्य गतोपनरश्रानक्षुदोपहतः श्रोतिपत्नत्वपरकीयामेध्यस्पर्शे विषय आत्मी
यमलस्पर्शे तु ईद्दशेपि नाभेः प्रक्षालनमेव यथाह देवलः मानुषास्थिवसाविष्ठामार्त्तवं मूत्र
रेतसी मज्जानं शोणितं चापि परस्य यदि संस्पृशेत् स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य च शुचि

३४

द्विसंघट्टेनैकशाखारोहणेन चित्यारोहणेऽप्यमेध्यस्पर्शने च सचैलं स्नात्वा पुनर्मैत्विति जपेत्
महाव्याहृतिभिः सप्तव्याहृतीर्जुहुयादिति तथा स्मृत्यन्तरेऽपि स्पृष्ट्वा देवलकं चैव
सवासा जलमाविशेत् देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयं तथा च आदित्यचण्डिका
विष्णुगणनाथमहेश्वरं भृत्या पूजयेद्यस्तु स वै देवलकः स्मृतः स्मृत्यन्तरेऽपि असौ
देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः इति ब्रह्माण्डपुराणे शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकाय
तिकनास्तिकान् विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेदिति तथा ग्रसंग्री
ह्याकृतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्शदूषितेति लिंगाच्छूद्रस्पर्शने निषेधः तथाङ्गिराः पत
च्छायां श्वपाकस्पृष्ट्वा स्नानमाचरेदिति नत्रस्नाने भक्षणीत शुद्धेन प्राणायामेन शुद्ध्यतीति तथा व्या
घ्रपादः चण्डाले पतिते चैव दूरतः परिवर्जयेत् गोवालव्यजनादर्वाक् सवासा जलमाविशे
दिति एतदपि संकटस्थानविषयमन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तं युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्यु
गं चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमादिति तथा पैठीनसिः काकोलूकस्प
र्शने सचैलं स्नानं मत्स्यकच्छपगोधकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहोमश्चेति एतत्

पतितेन सूतिकया तथा शवेन तत्स्पृष्टिनैव स्पृष्ट्वा स्नात्वैनेन शुध्यतीति तृतीयस्पर्शनाचमनमे
व तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथे
ति सर्वत्र स्मरणात् एतच्चाबुद्धिपूर्वविषयं मतिपूर्वे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव यथाह
गौतमः पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलमुदकोपस्प
र्शनाच्छुद्ध्येदिति च तदर्थस्पृष्टाचमनं उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः हस्तौ
पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति देवलस्मरणात् अशुचिना पुनरुदक्यादिस्प
र्शे देवलेन विशेष उक्तः श्वपाकं पतितं व्यंगमुन्मत्तं शवहारकं सूतिकां साविकां ना
रीं रजसा च परिप्लुतां श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः सचेलः सशिरः स्ना
त्वा तदानीमेव शुध्यतीति अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धिस्तु यदि स्पृशेत् विशुध्यत्युपवा
सेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनरिति साविकाप्रसवस्पकारोपि वा कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः

३५

स्यादिशुद्धयुपवास इति व्यवस्था ३० कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलं
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ३१ अधुना कालस्य शुद्धिहेतुत्वं तेन द्रव्या

34

34

भवेत् नान्येवस्त्रानिमेस्पृश्यपतत: स्यात्परिमार्जनादिति तथा शंख: रथ्याकर्दमतोये
नष्ठीवनाद्येनवातथा नाभेरूर्ध्वंनर: स्पृष्ट: सद्य: स्नानेनशुद्ध्यतीति यमेनाप्यत्रविशे
षउक्त: सकर्दमेनवर्षासुग्रामविशपथ्यामसंकरे जंघयोर्मृत्तिकालिप्त: पादयोर्द्विगुणास्त
नऽइति ग्रामसंकररथ्यासुसलिलप्रवाहप्रदेशेसकर्दमेप्रविशेदितिकथनात् मारुतेनशोषि
तेनकर्दमादौनदोष: रथ्याकर्दमतोयानिस्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसै: मारुतेनैवशुद्ध्यंति
पङ्कपक्कचितानिचेतिप्रागुक्तत्वात् अस्थिनिमनुनाविशेषउक्त: नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहं
स्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति आचम्यैवतुनि:स्नेहंगांस्पृष्ट्वावीक्ष्यवारविमिति इदंचज्ञाना
स्थिविषये अमनवशोहेनोक्तं मानुषास्थिस्निग्धंस्पृष्ट्वात्रिरात्रमाशौचमस्निग्धेत्वहो
रात्रमिति अमानुषेतुविस्त्रुक्तं भक्ष्यवर्जंपंचनखशवंतद्दस्थि चसस्नेहंस्पृष्ट्वास्नात:
पूर्ववत्स्वप्रक्षालनादलिनेविस्मृपाद्येवमन्योपिस्नानार्हा: स्मर्यन्तेरतोवाङ्क्त्वा: एवंस्ना
नार्हएणवक्तव्यात्तदभिप्रायेणैवोरितिवक्ष्वचनमविरुद्धं उदक्याशुचिभि:स्नायादित्येतत
बुद्धिपूर्वकेनव्यवधानस्पर्शेवेदितव्यंचेतनव्यवधानेतमानवेंदिवाकीर्त्तिमुदक्यांच

मि. ता.
र.
३५

दानेवेगोनद्याश्चशुद्धिकृत् शोध्यस्यमृत्तोयंचसंन्यासोवैद्विजन्मनां ३२ तपोवे
दविदांक्षांतिर्विदुषांवर्ष्मणोजलं जपःप्रच्छन्नपापानांमनसःसत्यमुच्यते ३३ भू
तात्मनस्तपोविद्येबुद्धेर्ज्ञानंविशोधनं क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमामता ३४
किंचअकार्यकारिणांनिषिद्धसेविनांदानमेवमुख्यंशुद्धिकारणं यथाव्यासस्मृतेपा
ऽध्येनेवापपातेदेवेति नद्याःनिरोधादावल्येनापतयामेध्योपहततनीराणावेगःकू
लंकषवर्षात्प्रवाहरूपःशुद्धिकृत् शोधनीयस्यद्रव्यस्यमृत्तोयंचशुद्धिकृत् यथे
ष्टमार्गेणप्रमेध्यान्तस्यस्मृतोपेलेपगन्धापकर्षणान्तंशौचं संन्यासःप्रव्रज्याद्विजन्मनां
मानसापचारेःशुद्धिकृत् तपोवेदाभ्यासोवेदविदांशुद्धिकारणं कृच्छ्रादिनसर्वेसा
धारणंनवेदाविदामेव क्षांतिरूपसमोविदुषांवेदार्थविदांवर्ष्मणःशरीरस्यजलं
प्रच्छन्नपापानामविख्यातदोषाणामघमर्षणादिसूक्तजपःशुद्धिसाधनंमनसःसद ३५
सत्संकल्पात्मकेतस्यामनसःसंकल्पात्[illegible]शुद्धस्यमनसःसा[illegible]ध्यसंकल्पःशोधनेमन्त
प्राहुर्नतद्धिकारःस्मृतोदेहेद्रिपसंघोलक्ष्यते तत्रस्थलोहमृत्पिंडवदाणोहैवधियोहमि

35

कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलं पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः २४

श्र

शुद्धिप्रकरणे कालस्यैतत्प्रकरणे वक्ष्यमाणस्य शुद्धिहेतुत्वं नतु कामतेति' यथाऽस्या
द्येयोः सीमूर्वे स्वविषये शुद्धिहेतुत्वस्तथा कालोपि दशरात्रादिकः एवमग्न्यादीनां शु
द्धिहेतुत्वमग्निस्तावच्छुद्धिहेतुः यथाप्यधायि पुनः पाकान्महीमयमिति कर्मच
शुद्धिनिमित्तं यथा वक्ष्यति तथाश्वमेधावभृथस्नानादि तथा मृदपि शुद्धिकारणं
यथा कथितं सलिलं भस्मना मृदापि शुद्धेत प्रयत्नाद्विशुद्धयत इति वायुरपि शुद्धिहेतुः यथो
दीरितं मारुतेनैव शुद्ध्यतीति मनोपि वाचः शुद्धिसाधनं यथा समामन्त्यापि मनसा
वाऽदूषितवागवदनीत्यादि ज्ञानं चाध्यात्मिकं शुद्धिशुद्धौ निदानं यथाभिधास्यति देव
तस्येश्वरज्ञानादिति तपश्च कृच्छ्रादि यथा वदिष्यति प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा
गुरुतल्पग इत्यादि तथा जलमपि शरीरादेः यथा जलेरिष्यति वर्षेणेज्जलमि
ति पश्चात्तापोपि विशुद्धिजनकः यथा वादिते व्यापनेनानुतापेनेति निराहारोपि
शुद्ध्यापादने यथा वा हरिष्यति त्रिरात्रोपोषितेन जत्वेत्यादि २४ प्रकार्यकारिणां

प्यापदि द्विजः निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ३५ द्विजो विप्रो वक्ष्ये कृच्छ्रे
वनपास्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः तत्संबंधिना कर्मणा शस्त्रग्रहणादिना यदि जीवेत्
तेनापि जीवितुमशक्तः वैश्यसंबंधिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या
तथा च मनुः उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् कृषिगोरक्षमास्थाय जी
वेद्वैश्यस्य जीविकामिति तथा यद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मणो वृत्तिराश्रयणीया किंतु
ब्राह्मणेन तावत्क्षत्रियेण वैश्यसंबंधिनी वैश्येन शौद्री त्वेवं स्वानंतरहीनवर्णवृत्ति
रेव अजीवेत् स्वधर्मेणानेन तामपापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेन्न तु कदाचिज्ज्यायसीमिति
वसिष्ठस्मरणात् ज्यायसी ब्राह्मणवृत्तिः तथा स्मृत्यंतरं उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः
कर्म न विद्यते मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते इति शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म
न विद्यते तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म मध्यमे तत्र वैश्यकर्मणी उभयोरापद्गते सर्व
वर्णसाधारणे शूद्रस्त्वापद्गतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा त
याजीवन्वणिग्भवेत् शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्निति शयुक्ता

स्यैवेतरदभिमाननेनयोयमात्मावर्त्ततेसंभवतात्मानस्यतपोविशेषशुद्धिनिमित्ते तपःशब्दे
नानेकजन्मसेवकास्मिन्नपिजन्मनिजागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनोयोयमन्वयःशा
रीरादेस्त्वव्यतिरेकःसोभिधीयतेयथानयमात्रह्मविजिज्ञासस्वेतिपंचकोशव्यतिरे
कप्रतिपादनपरेवाक्ये विधाशब्देनचोपनिषदमस्थूलमनण्वह्रस्वमसंगोह्ययमात्मे
त्यादिनेपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यंज्ञानमुच्यतेएताभ्यामस्यशुद्धिःशरीरादिव्य
तिरेकबुद्धेःसंशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाःप्रमाणरूपज्ञानेविशोधने क्षेत्रज्ञस्यतपो
विद्याविशुद्धस्यतत्पदार्थस्वरूपस्यतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यब्रह्मताकाररूपादीश्वरज्ञा
नात्परमाविशुद्धिर्मुक्तिलक्षणा यथैताःशुद्धयःपरमपुरुषार्थानुकूलाशुद्धेर
पीत्येवंप्रशंसार्थंस्नानादिशुद्धिविधाने ३४ इत्याशौचप्रकरणं प्रायश्चित्त
कष्टायामसद्यःशौचेविधीयते इत्यपवादेसद्यःशौचकल्पान्महानासंभवेनसद्यःशौच
द्यनुकल्पमुक्त्वा इदानींतत्प्रसंगादापदिप्रतिग्रहादिकेविशेषयाजनाध्यापनेतथे
त्याद्युक्तयाजनादिमत्वाद्रूपसंभवेनह्यनंतरमाह क्षात्रेणकर्मणाजीवेद्विशांवा

कृते भवेदिति उपलो माणिक्याद्यश्ममात्रजातेः क्षौमम् अतसीसूत्रमयं वस्त्रं क्षौमग्रहणं
तान्तवादेरुपलक्षणं यथाह मनुः सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च अपि चे
त्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीरिति सोमो लताविशेषः मनुष्यपदेनाविशेषा
त्स्त्रीपुंनपुंसकानां ग्रहणं अपूपमण्डकादि भक्ष्यमात्रं वीरुधो वेत्रामृतादिलताः
तिलाः प्रसिद्धाः ओदनग्रहणं भोजनमात्रोपलक्षणं रसा गुडेक्षुरसशर्करादयः
तथा च मनुः क्षीरक्षौद्रदधिघृततैलमधुगुडेक्षूणानिति क्षारा यवक्षारादयः द
धिक्षीरग्रहणं मस्तुपिण्डकिलाटकूर्चिकादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणं क्षी
रस्य विकारमिति गौतमस्मरणात् तैलग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणं जलं प्र
सिद्धं शस्त्रं खड्गादि आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणं मधूच्छिष्टं सिक्थकं मधु क्षौ
द्रं लाक्षा जतु बर्हिः कुशाः मृत् प्रसिद्धा चर्माजिनं पुष्पं प्रसिद्धं अजालोमकृतः कंब
लः कुतपः केशाश्चमरीगोदिसंभवाः तक्रं दधिमथितं विषं शृङ्गपोटि क्षितिर्भूमिः ले
नाम्नामिश्रो हि यवाजाव्यश्वऋषभधेन्वनडुहश्चैकशफा इति गौतमस्मरणात् कौशे

त्। मनुनात्वात्र विशेषो दर्शितः। यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः। तानि का
रुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च॥ इति॥ अनेनैव न्यायेनानुलोमानपत्यानामपि स्वाने
न्तरवृत्तिर्ग्रहणीया। एवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्यापदि निस्तीर्य्य शेषापद्विनिर्व्वर्त्तनेनात्मा
नं पावयितापयित्व्यमेतत्स्वधर्मनावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः। प्रायश्चित्तमर्थः। गर्हितवृत्त्या
र्जितं धनं पर्यग्न्यमेडितस्ज्ञेदिति। तथा च मनुः॥ जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृ
तं। प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च॥ इति॥ १ क्षौमं फलापलं ताम्रं सीसं मनुष्याः
पवीरुधः। तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलं २ शस्त्रासवं मधूच्छिष्टं मधु ला
दार्थं वर्हिषः। मृत्कुम्भपुष्पाङ्कं तपकेशानक्रविषादितो। ३ कौशेयनीललवणमांसै
कशफसीसकान्। शाकार्द्रौषधीः पिण्याकं पशुगंधांस्तथैव च॥ ४ वैश्यवृत्त्यापि जीव
न्नाविक्रीणीत कदाचन॥ वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्यापद्यापन्नेऽपि तदाहनो विक्रीणी
तेति अन्येकमभिसंबध्येन फलानि कदलीफलादीनि वदरेङ्गुद्यावृत्तिरिक्तानि। यथा
हनारदः॥ स्वयंशीर्णानि पत्राणि फलानि नावदरेङ्गुदेरज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदवि

मि॰ द॰
न॰
३५
३

38

च यद्यवश्यं तेन विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा इति यद्यन्यथा विक्रीणीते तेन दोषः
भोजनाभ्यंजनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह
मज्जतीति मनुस्मरणात् सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव तथा रसा रसैर्निमा
तव्या न त्वेव लवणं रसैः कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समा इति कृतान्नं
सिद्धान्नं तच्च सिद्धान्नेन परिवर्तनीयं कृतान्नं चाकृतान्नेनेति पाठे सिद्धमन्नमकृता
न्नेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति यावत् ५ लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि
विक्रये पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि च ६ आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुंजानोपि
यतस्ततः न लिप्यतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ७ पूर्वोक्तनिषेधातिक्रमे दो
षमाह लाक्षालवणमांसानि विक्रीणन्निति सद्यः पतनीयानि द्विजातिकर्महा
निकराणि पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रत्वापादकानि एतद्व्य
तिरिक्तपण्यविक्रये वैश्यवत्तुल्यता यथाह मनुः सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लव
णेन च त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् इतरेषामपण्यानां विक्रया

३५

येकोशाश्मवेत्वसने । नीलो नीलीरसः लवणग्रहणेन विड्सौवर्चलसैंधवसामुद्रौ-
मह्कृत्रिमाण्यपि विशेषेण गृह्यन्ते मांसप्रसिद्धं एकशफाद्युपस्थाद्द्यपः सीसकग्रहणेन लो-
हमात्रोपलक्षणं शाके सर्वमविशेषात् ऊषध्यः फलपाकान्ताः आर्द्रौषधयः इति वि-
शेषोपादानात् कुष्ठे शुनदोषः पिण्याकः प्रसिद्धः एकशफग्रहणं पशुपक्षिणां सर्वान्नेपि
णश्चवपांसि चेति मनुस्मरणात् गंधाश्चरसाः गुडप्रभृतयः सर्वानेतान्वेश्यवृत्त्याजी-
वन्नब्राह्मणः कदाचिदपि नो विक्रीणीत दुविपादेस्तु न दोषः अत एव नारदेन वैश्य-
वृत्त्यापि विक्रेयं ब्राह्मणस्यापयोदधि तिलब्राह्मणेन ग्रहणेनकृतम् धर्मार्थं विक्रयेनेपास्ति-
लधान्येन ततः समाः ५ अतिप्रसवमाह यथावश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधन-
ब्रीह्यादिधान्याभावेन न निष्पद्यंते तर्हि धान्येन तिला विक्रयेनेपास्तत्समाः ज्ञाणपरि-
मितेद्रोणपरिमितैर्न त्वपि तेन धान्येन समाः तथा च मनुः कामन्तूत्पाद्य कृष्यां तु स्व-
यमेव कृषीवलः विक्रीणीत तिलान्शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति धर्मग्रहण-
मावश्यकभेषजाद्युपलक्षणं अत एव नारदः यमस्तोमभेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव

मि॰ त्र॰
प्र॰
५०

39

ज्ञायेते शिल्पं सूपकरणादि पाचकादि भृतिः प्रेष्यत्वं विद्याभ्यस्तकाध्यापकत्वाद्याज्ञसी
देहत्यार्थं इत्याद्यत्र प्रयोगः तत्त्वपंकृतमभ्यनुज्ञायते शाकटभाटके नद्युत्तारादिवहनद्वा
रेण जीवनहेतुः गिरिस्तृणतरुणेधनद्वारेण जीवनं सेवा परचित्तानुवर्त्तनं गुरुरपव्र
क्षत्रतरुतृणभूतजलप्राय देशः तथाच्छेपान्नपपाचने भैतस्नानकस्यापि पतान्या
पतेजीवनानि तथा च मनुः विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः गिरिर्भै
क्ष्यं कुसीदं च दशजीवनहेतवः इति ८ बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्
प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ९ तस्य कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ज्ञा
त्वा राजा कुटुंबं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् १० पंचाक्षरादीनामपि जीवनहेतूनामसं
भवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितेनानश्नता स्थित्वा त्र्या
हमनश्नता तदभावे वैश्यात्तदभावे नित्यक्रियाहीनकर्मणः एकाहपर्याप्तं धान्यं हर्त्तव्यं
तथाह मनुः तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनक
र्मणः इति तथा प्रतिगृहीतं तत्कालं यदि पृच्छ्यते तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयं यदि नाख्ये

दिहकामतः ब्राह्मणः सम्यग्रात्रेण वैश्यभावं निपद्यतीति ६ किंच आपन्नः संप्रष्ट
ह्नन् भुंजानोपि पतनलनः नलिप्यते नसा विशेषज्वलनार्कसमो हि सः यत्स्वधर्मोवसन्नं
कं वनपाः आपन्नोपि नत्र यद्वृत्ति वैश्यवृत्तिं वेन शविविदुपति सपतत्सनोहीनहीनतमे
भ्यः इति गर्हितं सत्कुलं भुंजानोपि वानैवेनसा पापेन लिप्यते यतस्तस्यामापदं वस्थायां
मत्स्यामिति गृहाद्रावर्यिकारितेन ज्वलनार्कसमो यथा ज्वलनोर्कश्च हीनसंकरेणैनद्
प्यते तथाप्यमापन्नेनानद्दृष्यतीत्येवं ताना भवेनत्सामं स्पर्शा इति तत्यएवं च वदताग
कृतस्यापरस्य धर्मा अपाप्ताद्वि गुणमापि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति न
त्याच मनुः वरंस्वधर्मो विगुणो नपारक्यः स्वनुष्ठितः परधर्मोश्रयाद्वेव सद्यः पत
ति जातितः इति ७ किंच कृषिः शिल्पभृति विद्या कुसीदं शकटं गिरिः सेवानूपं नृ
पो भैक्ष्यमापन्नौ जीवनानि तु ८ आपन्नौ जीवनानीति विशेषणात् कृष्यादीनाम
ध्ये नापत्स्ववस्थायां यस्य या वृत्तिः अनिषिद्धा तस्य सावृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते यथानाप
दि वैश्य वृत्तिः स्वयंकृता कृषिविंशतिविधपरस्याभ्यनुज्ञायते एवंशास्त्रादीनामस्याभ्यनु

मि· त·
ड·
५१

40

यमपि वने जिगमिषति तदा तया पुत्रगतो वा सहितः तथाग्नसंचार्णं हरेतः साग्निर्वैताना
ग्निसहितः तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितस्तु वने व्रजेत सततविनस्तपलोक इति वदता
कृतनगार्हस्थ्यो वानप्रस्थाश्रमे क्रियत इति दर्शितं अतस्त्राच समभुज्य पपतन्मंगीकृत्यो क्र
मितरथा विस्नूत ब्रह्मचर्य यमाश्रममिच्छेत मविशोदिन्यकृतनगार्हस्थ्योपि वनवासेऽधि
क्रियत एव अपि च वनप्रवेशो जराजन्यैरेकलेवरस्य जातेपौत्रस्य च यथाह मनुः गृह
स्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः अपत्यस्यैव वा पत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति अ
पि च पुत्रेषु पत्नीं निक्षिप्य विद्यमानभार्यस्य मृतभार्यस्याप्यपत्नीकस्य वादिभिर्वनवासस्य
रणम् अतोपत्नीकस्यापि वाग्निहोत्रैणैतु जनराधानविधाने नष्टपरिग्रहे कषायवेष्टं
साग्निरौपासनस्यैवापि यदा गृह्ये यानेकृतदाराश्रौताग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं व्रजे
त सर्वाधाने तु श्रौतैरेव केवले पादेक पक्षे विज्ञप्रभ्रातरनाहिताग्निनादिनाश्रौताग्न
योनाहितास्तर्हि केवलोपासनेनाव्रजेदित्येवं विवेचनीयं अग्निनयने च तत्रिवर्ग्याग्निहो
त्रादिकर्मसिद्धार्थं अत एव मनुः वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि दर्शमस्कंदं

५१

तस्य हातं कुलं श्रीलंम्यु तस्य पयेन तयः शाला गाकुर वेत्त धर्मार्थ हातिंत्र कस्यायेन २

केनस्वामिनातपेद् किंममापद्धृतमित्यभिपूज्यते यथाहमनुः त्वेलात्ततेजाद्गाराह्म
पतोवापुण्पलभ्याते गात्र्यातवात्ततत्त्वैस्मैच्छतेयदिच्छतीति ६ इदमपरमाप
त्सुसेगाद्राज्ञोभिधीयते यः शनैपापरीतोवसीदति तस्यवृत्तिमाचारे ऊलमाभिज्ञा
तंशीलमात्मगुणेश्च तेषांतुश्रवणंपुध्यापनेवेदाध्यापनेतपः स्वधर्मवर्त्तितेचप
रौद्रपराज्ञाधर्माटनेपतताहृत्तिश्चकल्पयेदन्यथानस्यादोषः तथाचमनुः यस्यराजस्त
विषयेश्रोत्रियः सीदतिक्षुधा तस्यसीदतितद्राष्ट्रंदुर्भिक्षव्याधिपीडितमिति १० इ
त्यापद्धर्मप्रकरणं सततविन्यस्तपल्लीकः सपावानुगतोवने वानप्रस्थोब्रह्मचारीसा
ग्निः सोपासनैर्व्रजेत १ वनगमनमाश्रमिणमध्येब्रह्मचारिगृहस्थयोर्ह्ययोः प्रतिपादि
ताः सांप्रतमवसरप्राप्तंवानप्रस्थधर्मस्तिपादयितुमाह वनेप्रकर्षेणानियमे
नैतैर्वृत्तिश्चविचरतीतिवनप्रस्थः वनप्रस्थएववानप्रस्थः संज्ञायादीर्घः आविनोहृ
ल्लिमाश्चित्यवनेप्रतिष्ठमानैरितियावत् यस्तसततविन्यस्तपत्नीकः तयोपेमरणीये
त्यविसततविन्यस्तानिहितमापत्नीयेनसततथोक्तः यदिसापतिपरिचर्याभिलाषिणीस्व

निवसेत्तस्माद्वर्णिष्केन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः अफालकृष्टेनाग्नींश्च पि
तृदेवातिथीनपि भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् २ साग्निः सेपा
स्नेनाव्रजेदित्येनटपि [illegible] साधयेत्तस्मान्नेकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थमित्युक्तमवगुण
विधिमाह फालकृष्टग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणम् अकृष्टपच्येन नीवारेण श्यामा
काकादिनाग्रीष्मसस्यप्रभृतिसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् वणग्रहादिनादानमपि तेने
व कुर्यात्तथा पितृदेवातिथीन्नृनपि भृत्यांश्च तान्यपि तेनैव तर्पयेत् तथाश्रमागतांश्च
श्राद्धादावश्मश्रान्तानपि तथा च मनुः यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतानिति एवं पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा स्वयमपि
तच्छेषमेव भुञ्जीत देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः शेषमात्मनि युञ्जीत लव
णं च स्वयंकृतमिति मनुस्मरणात् स्वयंकृतं स्वयमूषरलवणं एवं च भोजनाद्यर्थं च ग्राम्यत्र
नियमाद्ग्राम्याहारपरित्यागेनेत्यर्थः सिद्धः अत एव मनुः संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चै
व परिच्छदमिति तत्र च दर्शपूर्णमासादेः श्रौतस्मार्तयोग्यान्नसाधनताकथनत्यो

यन्त्यर्द्धं पौर्णमासेन च शक्नितरति ननु च पुत्रनिर्दिष्टपत्नीकस्य तद्विरहेण कथमग्निहो
त्रादिककर्मानुष्ठानं घटते पत्न्या सह यष्टव्यमिति सहाधिकारनियमात् सत्यमेव
किंतु त्रपत्नीकत्वेपि विधिबलादेव तन्नैरपेक्ष्येणाधिकारः कल्प्यते तथाहि रजस्वलायाम
प्यव्रत्येह निपत्न्या नालंबुकासनामपरुध्य यजेतेत्यपरोधविधिबलान्नैरपेक्ष्येण पु
ष्ट्रीवने प्रतिष्ठमानमेव याते पत्नात्तु मन्यत इतेन विरोधः ; न च यथा ब्रह्मचारिणो विधो
रण्यावाचने प्रोक्षितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निर्दिष्टपत्नीकस्याप्यग्निहोत्राद्य
भाव इत्याशंकनीयं प्रपातिकत्वेन श्रवणात् न च ब्रह्मचारिविधुरयोरप्यग्निसाध्य
कर्मस्वनधिकारः पंचममासादूर्ध्वमाहितस्याश्रावणिकाग्नेस्तदधिकारदर्शनात्
वानप्रस्थो जटिलश्चीरवासा नफालकृष्टमधितिष्ठेदकृष्टं मूलफलं स्विन्नैर्वर्ते
ताः त्वपाण्यपात्रदर्शाद्देवनप्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पंचभ्यो मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्निमा
धायाहिताग्निर्वृक्षमूलिको दद्याद्देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यमिति श्रो
त्रस्मरणात् चीरवल्कलवान नफालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्टदेवस्यापीरन

मि· टी·
स्त्र·
४३

माणेऽपि कश्चिदतिरिच्यते नहि तद्दत्ति विक्रमाश्नुते माशित्यजेत ॥३॥ किंच दान्तस्त्रि
षवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥४॥ दन्तो
लूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः श्रौतस्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्त
था ॥५॥ दान्तो दर्प्परहितः त्रिषु सवनेषु स्नातः मेध्यादिना पराङ्मुखस्नानशीलः तथा प्रति
ग्रहपराङ्मुखः वृत्त्युपार्जनादिनिवृत्तश्च स्वाध्यायवान् वेदाभ्यासरतः तथा फल
मूलादिभिर्दानशीलश्च सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ॥४॥ किंच दन्ता एवो

42

लूखलं निस्तुषीकरणसाधनं दन्तोलूखलं तद्यस्यास्ति स दन्तोलूखलिकः कालेनैव प
क्वं कालपक्वं धान्यादिकं नीवारवेणुश्यामाकादि बदरेङ्गुदादिफलं च तदशनशीलः
कालपक्वाशी वा शुद्धादग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वेति मन्त्रकाश्मिप
क्वाशिनाभिप्रायः अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य सन्तथोक्तः तथा
श्रौतस्मार्तं च कर्म होमश्च भोजनाभ्यञ्जनादिक्रियाः लघुचमधूकादिमेध्यतरुफलो
द्भवैः स्नेहैः कुर्यात् अपात्रग्रहणादिकैः तथा च मनुः मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फ

श्रम ४३

त्यागः न च वचनीयं अकालकृष्टमात्राश्येति विशेषवचनसामर्थ्यात् ग्राम्यादिबाध इति
विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या अकृष्टनिषेधस्यान्यत्राप्राप्तत्वात् अकालकृष्टविधेश्च स्मार्ता
ग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपन्नः सत्यमेवं किं तु ग्राम्यादेरकालकृष्टत्वसंभवा
त्विरोधः अतएव मनुना वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः पुरोडाशांश्चरूं
श्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथगिति नीवारादिमुन्यन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेपि पुनर्मेध्यग्रह
णं यज्ञार्हव्रीह्यादिग्राम्यपरिग्रहार्थं तेन मेध्योपजनलब्धं हि मेध्यमिति तथा श्मश्रुरोमनख
जातिरोमाणि जटाश्च शिरोरुहान् कक्षादिनिचलोमानि बिभृयात् लोम
ग्रहणेन नखानामप्युपलक्षणं तथा च मनुः जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखांस्त
थेति तथात्मवानात्मोपासननिरतः स्यात् अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य
वा यज्ञार्थं संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह एक
स्याह्नः संवत्सरभोजनयजनादिहेतुभूतं कर्मपर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् मासस्य
वा षण्णां वा मासानां संवत्सरस्य वा संवत्सरिककर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात् पञ्चयज्ञादिक यद्येवं किंय

ष्ण.तोरिति आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये तथा वनवासात् तिष्ठति परिलङ्घनाद्वा नयेत्
भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनमिति मनुस्मरणात् प्रपदैः पादाग्रैः ७ ग्रीष्मे
पंचाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ८
यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ९ कि
च ऋतुसंवत्सरे ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतुर
षु दिक्षु चत्वारोऽग्नय उपरिष्टादादित्य इत्येवं पञ्चाग्नीनां मध्ये तिष्ठेत् तथा वर्षासु श्राव
णादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षधारानिवारणविरहिणि भूतले निवसेत् हेमं
ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिन्नवासो वसीत एवंविधतपश्चरणे समर्थः स्वश
क्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् यथा शरीरशोषस्तथा यतेत तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देह
मात्मन इति मनुस्मरणात् ८ किंच यः कश्चित्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्य
थयति तस्मिन्न क्रुध्येत् यश्च चन्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्मिन्न परितुष्येत् किं
तु तयोरुभयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ९ अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा हत्वा वासो

फलसंभवानिति ५ चांद्रायणेनैकपक्षेण लेखं कृत्वा वर्त्तयेत्सदा षष्ठेगतवायणश्रीया
न्मासेवाहनिवावाते ६ स्वष्याद्वेमासष्वीगयोद्रिवसेषपदेनयेत् स्थानासनविहारैर्वा
योगाभ्यासेनवातथा ७ पुरुषार्थविहानतयाविहितंह्रि भोजननिवृत्यर्थमाह चांद्रायणेन
वर्द्धमानलक्षणेकालेनयेत् कृत्वेवांशाजापत्यादिभिः कालंवर्त्तयेत् यद्वापदेलेपं
चदशदिनात्मकेनीतेश्रीयात् मासेवा शुद्धिवागतेनक्रमश्रीयात् अपिशब्दाद्वनतर्थ
कालिकतादिति चतुर्थकालिकत्वात् हिनात्पर्पेण तथाचमतः नक्तंवान्नसमश्रीया
त्दिवावाहत्यशक्तितः चतुर्थकालिकोवास्यात्तथाप्यष्टमकालिक एषांचकाल
नियमानाशक्त्यपेक्षयाविकल्पः ८ किंच आहारविहारावसरस्वर्जेराशेषविः ९
यतः स्वदोषेज्ञायविशेषाज्ञायितिष्ठेत् दिवास्वप्नमपरूपमात्रार्थंतपाश्रीतेद्विषतान्न
तनिवृत्तिरपेतथास्समावेवसुधान्वणध्यानवित्तायांमेवकादावा दिनेनस्वपदेरेट
नैर्नयेत् स्थानासनरूपैर्वाविहारैः संचारैः केचिकालस्थानेकेचित्रपवेशनासिने
वेवादिनेनयेत् योगाभ्यासेनवा तथाचमंत्र विविधोध्यापनेषदोरात्मसंसिद्धये

स्मी

मि॰ त॰
ट॰
५५ दि

44

नंबु३

र्यंतमऊर्ध्वलिंगतिर्गच्छेत् यथाह मनुः अपराजितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्मगः
ति महाप्रस्थानेप्यशक्तो भृगुपतनादिकं वा कुर्यादिति वानप्रस्थो वीराध्वानं वा जल
वेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेदिति स्मरणात् स्नानाचमनादिधर्मो ब्रह्मचारिप्रकरणे
अभिहितास्तावविरोधिनोस्यापि भवंति उत्तरेषां चैयदविरोधीति गौतमस्मरणात् एवं
प्रागुदितैर्देवादिदीक्षान्तमहाप्रस्थानपर्यंतैरनलनुत्यागैस्तमनुतिष्ठन् ब्रह्मलोके पूजां
प्राप्नोति यथाह मनुः आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुं वीतशोकभयो वि
प्रो ब्रह्मलोके महीयत इति ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो नतु निस्पं ब्रह्म तत्र लोकशब्द
स्यापि प्रयोगात् तद्वरीयाश्रमं मंतरेण मुक्त्यनंगीकाराच्च न च योगाभ्यासेन वा पुनरा
त्ति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्यातज्ज्ञावाप्यपातिः परिशंकनीयाः आलोक्यादिप्राप्त्यर्थ
त्वेनापि तदुपपत्तेः अत एव श्रुतौ त्रयो धर्मस्कंधा इत्युपक्रम्य यज्ञोध्ययनं दानमिति
प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यंतमाचार्यकुलेवा
त्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थ्यनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय सर्वएतेपु।

५५

मिताशनः वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाहरेत् १ ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भु
ञ्जीत वाग्यतः वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्षसंनिपातात् ११ अग्निपरिचर्यां तमेव
त्याह अग्नीनात्मनि समारोप्य हुत्वा वा सोऽहुत्वा वा वासः कुटी यस्य स तथोक्तः मिताश
नः स्वल्पाहारः अपि शाकात्फलमूलाशनश्च भवेत् यथाह मनुः अग्नीनात्मनि वै
तानान्समारोप्य यथाविधि अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः इति मुनिर्मौ
नव्रतयुक्तः फलमूलाशी भवेच्च यावत्प्राणधारणं भवति तावन्मात्रं भैक्षं वानप्र
स्थगृहेष्वाचरेत् १ यदा तु न तत्संभवो वार्धक्याभिभवो वा तदा किं कर्त्तव्यमित्यत
आह ग्रामाद्दृत्य वाहृत्य वा यते मौनी भूत्वाष्टौ ग्रासान्भुञ्जीत ग्रामभैक्षं विधाना
त् सुतपस्विनियमोऽयं लभेत् ; यदा पुनरष्टाभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदाष्टौ
ग्रासा मुनेर्भैक्षं वानप्रस्थस्य षोडश द्वात्रिंशत गृहस्थस्य तमितं ब्रह्मचारिणः इतिस्मृ
त्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यं सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह अथवा वायुरेव भक्षो यस्य सो वा
युभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् यावद्वर्षसंनिपातनं वर्ष्मवपुस्तस्य निपातप

वेद्गृहीभूत्वावनीभवेद्वनीभूत्वाप्रव्रजेद्यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वा
वनाद्वेति तथा गार्हस्थ्येनरागप्रसवाधस्त्रीरोगतमेनद्योतेनः ऐकाश्रम्यंत्वाचार्याः प्र
त्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति एषांच समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणांसर्वेषांश्रुतिमूल
त्वादिच्छयाविकल्पः अतोयत्कैश्चिदुक्तमसमर्थस्यफलस्यानन्तरंनैष्ठिकत्वादीनां
गार्हस्थ्येनश्रौतेनबाधः गार्हस्थ्यानधिकृतानामन्धपङ्ग्वादिविषयत्वादन्धपङ्गोर्वेति ।
तत्स्वाध्यायाध्ययनवैकल्यनिबन्धनमितरेषामपि किंच यथाविस्पष्टमग्न्याधे
यनाध्यानमतःपङ्ग्वादीनांश्रौतेष्वनधिकारस्तथास्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणादि
नाचर्यातत्मतांकथंपङ्ग्वादिविषयतयानैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः अस्मिंश्चाश्र
मेब्राह्मणस्यैवाधिकारः आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहात् तथा
एषवोऽभिहितोधर्मोब्राह्मणस्यचतुर्विधस्त्वित्युपक्रमोपसंहाराभ्यांमनुनाब्राह्मण
स्याधिकारप्रतिपादनात् ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीतिश्रुतेश्च अयंनएवाधिका
रोनद्विजातिमात्रस्य अन्येत्वत्रैवर्णिकानामविशेषेणाहुः त्रयाणांवर्णानांवेदमधी

एषलोकाभवंतीतित्रयाणामाश्रमिणांपुण्यलोकप्राप्तिमभिधायब्रह्मसंस्थोमृतत्व
मेतीतिपारिशेष्यात्परिव्राजकस्यैकब्रह्मसंस्थस्यमुक्तिलक्षणममृतत्वप्राप्तिरभिहि
ता एतदिहश्याद्वक्तव्यस्वाम्यवादीचगृहस्थस्यापिविमुक्त्यावृत्तरितिस्वातंत्र्यापिमोक्षतत्प्राप्ति
पादनेनतद्वचनंतत्रातुर्भूतनपरिव्राज्यस्यान्यथागतत्वं ॥ इतिवानप्रस्थप्रकरणं ॥ व
नाद्गृहाद्वाकृत्वेष्टिंसर्ववेदसदक्षिणां प्राजापत्यांतदंतेतानग्नीनारोप्यचात्मनि १
अधीतवेदोजपकृत्पुत्रवानन्नदोग्निमान् शक्त्याचयज्ञकृन्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्य
था २ वैखानसधर्माननुक्रम्यक्रमप्राप्तान्परिव्राजकधर्मान्व्याचष्टे वनादिति या
वताकालेनतीव्रतपःशोषितवपुषोविषयकषायपरिपाकोभवति तावनमध्येस्थित्वा
शोकानाद्याव्यते तावत्कालपर्यंतंवनेवासंकृत्वातत्समनंतरंमोक्षेमनः कुर्यात्वन
गृहस्थस्याप्यनंतरंवैधाश्रमोत्पत्ते मोक्षशास्त्रेणचमोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रमः
अथवागार्हस्थ्यादनंतरंमोक्षेमनःकुर्यादनेनचसर्वैकचत्वाराश्रमसमुच्चयपक्षः प्रा
तिकइतिदर्शितं यथाचविकल्पोजाबालश्रुतौ ब्रह्मचर्यंपरिसमाप्यगृहीभवे

मि॰ ता॰
प्र॰
४७

46

ये विद्याधनार्जने नियमवदन्यत्र यथाकृतोपसंभवेन तस्याभ्यान्तोपकत्वात् न तु जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयतीति चेत् न हि जात
मात्रोऽकृतदाराग्न्यादिपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मण
इति पंक्त्यादौ न नु तिष्ठेदिति तस्यार्थः अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकं कृतदा
राग्निपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवद्यं २ सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्ड
लुः एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ३ एवमधिकारिणं निरूप्य तत्कर्मा
ण्याह सर्वभूतेभ्यः त्रिपाशियकारिभ्यो हित उदासीनो न तु नाहिताहितचरणः हिं
सानुग्रहपरतन्त्रारम्भीति शान्तस्तमन्तरेणान्तःकरणेन बाह्येन करणेनोपरतः त्रिदण्डग्रस्य
सत्वेति त्रिदण्डी वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी
ति कथ्यते तदभिव्यञ्जकाश्च व्यक्ता न एव दण्डा वैणवा ग्राह्याः प्राजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रै
वैणवा दण्डास्त्रयः प्रमाणान्वितास्तेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुमि

४७

स्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारवचनात् द्विजातिमात्रस्याधिकारस्मात् यद्वा वना
द्गृहाद्वा प्रव्रजति ततः सर्ववेदसदक्षिणेन सर्ववेदसी सर्वधनसेवधिनी दक्षिणा यस्याः
सा तथोक्ता तां प्राजापत्यदेवताकां कृत्वा तदन्ते तानग्नीन् वैतानान् श्रौतानात्मनि श्रुत्युक्तवि
धानेन समारोप्य चतुर्णां [illegible] उदगयने पौर्णमास्यां पुनराग्रयणमादौ कृत्वा शुद्धेन का
येनाशेषाघानिनिर्वपेद्द्वादशवेति बौधायनाद्युक्तं पुनराग्न्याधेयादिकं च कृत्वा तथा
धीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनाद्युक्त प्रणवोच्चि साध्याय यथाशक्त्यान्नदक्षिणाद
त्वा नाहिताग्निर्ज्योतिष्टोमादिनाश्वतिः यथाभावं कृत्वा धानेन नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान् कृ
त्वा मोक्षे मनः कुर्यात् तथाश्रमेषु विशेषेण नान्यथा अनेनानपाकृत्य ऋणत्रयस्य गृह
स्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारः स्पष्टो यत् यथाह मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो
मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः इति यदा तु ब्रह्मचर्यात् प्रव्र
जति तदा तत्र जोत्पादनादिनियमः ऋक्तदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् तदा गा
र्हस्थ्यप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य नवा नैव प्रायणादौ [illegible] दाराननादिर्यतीति प्रोक्तेः

वार्त्तादिनैषां च भिक्षावार्त्तापरस्परं प्रीतिपैशुन्यमात्सर्यसन्निकर्षान्नमेशापद्यतेति प
रिग्रहस्य परिहर्त्तौ ग्रन्थिधानस्यागे वर्त्तते अनेन ग्राहममताभिमानेन तत्त्वं ने च लौकि
ककर्मनिवृत्यै वैदिकं च नियमकाम्यात्मकं सन्त्यजेत् न तु नैमत्तु नास्वाश्रमोद्दिष्टं पैकं चै
वेतैः श्रायसिकमेव च प्रवृत्तं च निवृत्तं चेति द्विविधं कर्म वैदिकं इह चामुत्र वा काम्यं प्र
वृत्तमुपदिश्यते निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते यथोक्तान्यपि कर्माणि प
रिहाय द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति अत्र वेदाभ्या
सः प्रणवाभ्यासः नत्र यत्नवान् भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पु
नः सुखनिवासार्थं वर्षाकालेन न दोषः ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवा
सोतेशाविस्मरणात् अशक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थानवासे न विरोध एकत्र व
सेत् वर्षाकालश्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकाल इति देवलस्मरणात् एकरात्रं
वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकं वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेदिति कण्वस्म
रणात् ३ अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेनाभिलक्षितः रहितो भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्र

तिस्मृत्यंतरदर्शनात् एकं वा देहं धारयेत् एकदेहोपि द्विदेहो वेति बौधायनस्मरणात्
चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः एकदेहोपि द्विदेहो वा सर्वसंगविवर्जित इति च
तुर्विंशतिमते दर्शनाच्च तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकं मुंडः शिखी वेति गौत
मस्मरणात् मुंडोऽममोऽपरिग्रह इति वसिष्ठस्मरणाच्च यज्ञोपवीतधारणमपि वैक
ल्पिकमेव सशिखान्केशान्निकृंत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठकश्रुतिदर्शनात्
ऊर्ध्वं वै पुत्रदारं च वेदांगानि तु सर्वशः केशान्यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिरि
ति वाष्कलस्मरणात् अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूः स्वाहेत्यथ दंडमादत्ते सखे मा
गोपायेति पारिशिष्टदर्शनाच्च यद्यशक्तः स्नातकं यापि ग्राह्या कषायो मुंडितस्त्रिदं
डी कमंडलुपवित्रपादुकासनकंथामात्र इति देवलस्मरणात् शौचाद्यर्थं कमं
डलुसहितस्तु भवेत् एकारामः प्रव्रजितुं नरेण सहायः संन्यासिनोभिः स्त्रीभि
श्च स्त्रीणां चैक इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात् तथा वृद्धः एको
भिक्षुर्यथोक्तस्तद्वावेव मिथुनं स्मृतं त्रयो ग्रामाः समाख्याता ऊर्ध्वं तु नगरायते राज

ग

जनादिषुप्रयत्नः ॥ ४ यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च सलिलैः शुद्धिरेते
षां गोवालैश्चावघर्षणं ॥ ५ सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च भयं हित्वा च भू
तानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६ भिक्षाचरणार्थपात्राण्याह मृदादिप्रकृतिका
नि यतीनां पात्राणि भवेयुः तेषां सलिलगोवालावघर्षणैश्च शुद्धिः साधर्म्येण च
शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोजनं गां गोभूतानामेव प्राक्प्रहृतविषया तद्रूपघाते
व्यशुद्धिप्रकरणोक्ताद्रव्याद्यतनपवादकं मनुना उक्तेजसानि पात्राणि तस्य स्युर्नि
र्व्रणानि च तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे इति चमसदृष्टान्तोपादानेन
प्रायोगिकी शुद्धिः दर्शिता ॥ पात्रान्तराभावे भोजनमपि तेनैव कार्यं तद्भैक्षं गृहीत्वा
कांते तेन पात्रेणान्येन वाऽलसीमात्रया भोजीतेति देवलस्मरणात् ॥ ५ एवं स्नानस्याप
नेतात्मोपासनाङ्गं नियमविशेषमाह चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः स
म्यग्निरुध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय परित्यज्य च शब्दादीषणादी
नपि तथा सर्वभूतानामपि तिरस्कारकरणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्ब्रह्मे

मलोलुप: ५ कथं भिक्षाऽनेकार्थमित्यत आह ॥ अष्टमेनो वाक्कुबद्धरादिचापलर
हितो भैक्षं चरेत् वशिष्ठेनाप्यत्र विशेषोऽदर्शित: सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरे
द्भैक्ष्यमिति सायाह्न्न: पंचमे भागे तथा च मनु: विधूमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तव
ज्जने वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्जेत न विस्त
रे भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति ॥ अनभिलषित: ज्योतिर्ज्ञानोपदेशा
दिना विहित: नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया नानुशासनविवादाभ्यां
भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति तथैवाह तत्र च वसिष्ठवचनं ब्राह्मणकुले वा य
ल्लभेत तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्मांसवर्जमिति तद्ग्रहणात् विषयं भिक्षुकैर्भिन्नं एकशीले:
पातित्याद्यैर्विवर्जिते ग्रामे मनुना चात्र विशेष उक्त: न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयो
भिरपि वा श्वभि: आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंव्रजेदिति यावत्प्राणयात्रा
वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् तथा च संवर्त: अष्टौ भिक्षा: समादाय स मुनि: सप्त
पंच वा यदि: अद्भि: प्रक्षाल्य ता: सर्वास्ततोऽश्नीयात्पात्र वाग्यत इति अलोलुपो मिष्टान्नं

वि

सि. त.
र.
प.

च

49

महारौरवादिनिरयपर्यंतनानारूपागतयः तथाऽऽध्यात्मनः पीडाः व्याधयश्च ज्वराति
मारादयः क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच जरावलीपलितैरभि
भिभवः रूपविपर्ययः स्वजनबंधुवनादिनाशाक्रंदनरूपस्यान्यथाभावः तथा श्वशूक
रखरोष्ट्ररासभाद्यनेकजातिषु भवउत्पत्तिः तथेष्टस्याप्राप्तिरनिष्टस्यप्राप्तिरित्यादि
बहुतरक्लेशगणबहुसंसारस्वरूपपर्यालोच । तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायमन्वेदृपज
येश्रवणेनश्रवेत्तानेनतरं किं कार्यमित्यत आह योगस्थितमतिर्नैराश्येकाग्रतान्ध्यानेनतस्या
पवर्गस्यविषयतो परमः ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेणस्वरूपः शरीरत्रा
णादिव्यतिरिक्तः देहजन्य आत्मा यथात्मनि वृत्तिर्गीर्णश्च वस्थितः इत्येवं तत्त्वे पदार्थयोरभे
दे सम्यक् परोक्षेपरोक्षीकुर्यात् अतएव श्रुतौ आत्मा द्रष्टव्य इति सामान्याकाररूपेदर्शी
नमनूद्यतत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रवणमनननिदिध्या
सनानिविहितानि ५ नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः अतो यदात्मना
पर्यापेरक्षानतद्वाचरेत् २ किंच शक्तनस्यो कोऽज्ञात्मोपासनाख्यो धर्मेनाश्रमादेः क

ध्ये

५०

तस्मात्साकारेणामूर्त्तीभवन्निमुक्तो भवति ६ कर्त्तव्याशयवृत्युद्धिस्तु भिल्लकेण विशेषतः
ज्ञानेनान्यन्निनिमित्तत्वात्स्वान्ते आकरणपच ७ गर्भेच्छागर्भवासाश्रुकर्मजागतपस्तथा
श्राध्यर्थाव्याध्याः श्लेषागजरारूपविपर्ययः ८ भवेज्जातिमहस्रेषु श्रियाश्रियविपर्ययः ।
ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्मश्चात्मात्मनि स्थिते ९ किंच विषयाभिलाषद्वेषजनितदो
षकलुषितस्याशयस्यातस्करणस्य वृद्धिः कल्मषत्वयः श्राणाणयामैः कर्त्तव्याः तस्याः
शुद्धेरात्माद्वैतमात्ताकारस्वरूपज्ञानेनात्यंतनिमित्तत्वात् एवं सति विषयासक्तिजनित
दोषात्मकश्चतिबंधत्वयेमध्यानध्यानधारणा दोषतनेर्भवति भिल्लकेणतेषांशु
द्धिविशेषेणानुष्टेयात स्यमोत प्रधानत्वात् मोतस्य च शुद्धान्तःकरणतामंतरेणानुपल
भ्यात् यथाहमनुः दह्यंते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः तथेंद्रियाणां दह्य
न्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहाद् इति ७ किंच इंद्रियसंनिरोधापायत्तयासंसारस्वरूपनिरू
पणमाह वैराग्यसिद्ध्यर्थे स्वयुरीषादेहणेनानाविधगर्भवासाश्रुत्वेदनाणे
याः पर्यालोचनीयाः चशब्दाज्जननोपरमावपि तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या

सि. त.
२.
५२

50

त्वणात्मत्वादीनामात्मगुणानामेतदंगत्वंद्योतयति ॥ ११ ॥ ननुध्यानयोगेनात्मान
मात्मनिस्थितेपश्यंतीत्युक्तेजीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यतआह यथेतिजी
वपरमात्मनोःपारमार्थिकोभेदोनास्तितथाप्यात्मनःसकाशाद्विशेषोपाधि
भेदभिन्नतयाजीवात्मनःप्रभवोहियस्मात् तस्मात्तदुपपन्नएवजीवपरमात्मनोर्भे
दव्यपदेशः यथाहि तप्तलोहपिंडाद्वेयोगोलकाद्विस्फुलिंगास्तेजोवयवा
निःसरंतितिनिःसृतास्तुस्फुलिंगव्यपदेशलभंतेतेनतत्रतउपपन्नमात्माऽत्मनि
स्थितोदृष्टव्यइति यद्वाऽयमर्थः तेनसृष्टिसमयेप्रलयेचसकलदेवतानांब्र
ह्मणिलीनत्वात्कस्यायमात्मोपासनविधिरित्यतआह निःसरंतीत्यादि यद्य
पिस्वस्वरूपेणप्रलयवेलायांप्रलीनास्तथाप्यात्मनःसकाशादात्मानःप्रभवं
तिपुनःकर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनोजायंते तस्मान्नोपासनाविधिविरो
धः तेजसस्यदृष्टगम्भावसाम्याल्लोहपिंडदृष्टांतः ॥ १२ ॥ तत्रात्माहिस्वयंकिंचित्कर्म
किंचित्स्वभावतः करोतिकिंचिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकं ॥ १३ ॥ ननुचात्रया

५२

मेखलादिधारणे कारणं यस्मात् सौ क्रियमाणे भवेदेव नातिदुष्कर: तस्माद्गृहा
श्रमेणापथ्यमुद्वेगकरं परुषभाषणादिना तत्परेषां समाचरेत् अनेनैतज्ज्ञानोत्पत्तिहे
तुभूतान्तःकरणशुद्ध्यापादानत्वेनोक्तेरंगत्वाद्रागद्वेषपरिहारार्थेन प्रधानत्वेन प्रस
सार्थमाश्रमनिराकरणेन पुनस्तत्परित्यागापत्तस्यापि विहितत्वात् तदुक्तं मनुना
दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् समः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारणमि
ति १ — सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्री: शौचं धीर्धृतिर्दम: संयतेन्द्रियता विद्या धर्म: सर्व
उदाहृत: ११ निस्सरंति यथा लोहपिंडात्तप्तात्स्फुलिंगका: सकाशादात्मनस्त
द्वदात्मान: प्रभवंति हि १२ किंच सत्यं यथार्थप्रियवचनं अस्तेयं परद्रव्यानपहार:
अक्रोधोपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनं ह्रीर्लज्जा शौचं माहारादिशुद्धि: धीर्हिताहि
तविवेक: धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनं द
दमो मदत्याग: संयतेन्द्रियता अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वनतिप्रसंग: विद्यात्मज्ञानं एतै:
सत्यादिभिरनुष्ठितै: सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवत्यनेन दंडकमंडलादिधारणवामल

सि. द.
रु.
५२

52

द्विधर्मतां कथं विरुद्धमिति जात इति अत्र हा ऽऽत्याशंक्याह सत्यमात्मा सकलजग
त्प्रपंचाविर्भावे विद्यासमावेशवशात् समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रि
विधमपि कारणं तेन गुण: कार्यकोटिनिविष्ट: यस्मादतो गुणो विनश्वर: न तु सत्त्वादि
गुणविकारस्य सद्भाव: एवमोहात्मकस्य कार्यस्य तेन जगत्प्रपंचे दृश्यमानानेकगुणवत्ता:
प्रवृत्तेरेव जगत: दृष्टत्वात् चिन्तानन्तर निर्गुणस्य ब्रह्मण: सैव मे स्पा: आत्मैव कर्त्ता
यस्मात् सोऽपि जीवोपभोग्यस्य सद्भाव: एवेहितस्य नाहं दृष्टादेवौ ह्य न स्व वेतनाया: प्रवृ
त्तेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादिरूपेण जग
त्प्रपंचरचनायते तेतस्मादात्मैव कर्त्ता तथा स एव ब्रह्म ब्रह्मके विस्तारका: न
चासौ निर्गुणो यतस्तस्य त्रिगुणा शक्ति: अविद्याप्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया वि
द्यते अत: स्वतो निर्गुणोऽपि शक्तिसद्भावेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते नैव तावता श
क्ते: कारता यस्मादात्मैव वशी स्वतंत्र: न प्रकृतिर्नाम स्वतंत्रतत्त्वान्तरं तादृग्विध
त्वे प्रमाणाभावात् न च वक्तव्यं शक्तिरूपायाः सैव कर्त्री अस्त्विति यत: शक्तिमत्का

५२

न च पुण्यापुण्ये ज्ञानानां निःपरिस्पंदतया कर्माभावात्कथं तद्वैविध्यं नो जरायुजोऽण्डजादिच
तुर्विधदेहपरिग्रहस्य तत्र ग्रहं पर्यापितस्यामवस्थायां परिस्पंदात्मकक्रियाभावः त
थापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं मानसं कर्म संभवत्येव तस्माच्च विशिष्टशरीरग्रह
णहेतुत्वमस्त्येव वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति मनुस्मरणा
त् एवं गृहीतव्यः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः प्राग्भवीयानुभवभावित।
भावनानिभवोऽद्भुतकार्यावबोधः किंचित्स्तन्यपानादिके करोति किंचित्स्वभा
वतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षोऽपि पिपीलिकादि स्वतृणं करोति किंचि
द्भावनाभ्यासवशाद्धर्माधर्मतया यथारूपं करोति तथा च स्मर्यतेऽनंतरं प्रतिज
न्मयदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यस्यते पुनरिति ए
वं जीवानां कर्मवैचित्र्यं तत्तज्जरायुजांडजादिदेहवैचित्र्यमुपपद्यत एव १३ नि
मित्तमंतरं कर्त्ता वेदा ब्रह्मगुणिनं वशी अजः प्राणेनं ग्रहणात्मजानन्ति कौ
न्तेति १४ तत्रैव समितिब्रह्मणः एव कर्त्ता विज्ञो व्यपदेश्यत्वात् स च नित्यता

णितेनभावमापद्यते १८ स्त्रीपुंसयोश्चसंयोगेविशुद्धेशुक्रशोणिते पंचधातून्स्व
यंचभूतात्मकेनोपगपन्नश्चः १७ इंद्रियाणिमनःप्राणाज्ञानमायुः सवृत्तिः धा
रणाश्चरत्नदुःखमिच्छाहंकारणमेवच १८ अपत्यग्राहकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौभवाभवौ
तमैतत्प्राणजमसर्वंमनोदेहादिमिश्रितः १९ ततः किमित्यतआह क्रतुवेलायां
स्त्रीपुंसयोः संयोगेशुक्रेचशोणितेशुक्रशोणितेतस्मिन्नारंभसंयुक्तेवेश्मदेवा
तंपितश्लेष्मदुष्टग्रंथिरहितपतितोणस्वत्रपुरीषगंधिरेतोस्यबीजानीतिस्मृत्यंतरात्प्रदो
षरहितेस्थिता पंचधातून्पृथिव्यादिपंचमहाभूतानिशरीरारंभकत्वात्स्व
यंचभूतस्थितंचात्मास्वभःशरीरारंभकारणादृष्टकर्मयोगितयासमर्थोपग
पदादतेभोगायतनत्वेनस्वीकरोति तथाचशरीरारंभकेस्त्रीपुंसयोःसंयोगेयोनौरक्त
साभिसंसृष्टशुक्रंततत्क्षणमेवसहभूतात्मनागुणैश्चसत्वरजस्तमोभिःसहवा
युनावेष्ट्यमानेगर्भाशयेतिष्ठतीति १७ किंच इंद्रियाणिज्ञानकर्मेंद्रियाणिव
त्पमाणानि मनस्तोभयसाधारणं प्राणःप्राणोपानोव्यानउदानःसमानः

एकेनशक्तिस्तस्मादात्मैवजगतस्त्रिविधमपिकारणं तथान्प्रवृत्तिरहितः अतस्त
स्यपञ्चापिसाक्षाज्जननेनोपपद्यते तथापिशरीरग्रहणमात्रेणजानन्नित्युच्यते अव
स्थान्तरयोगितयात्यागिगृहस्थोजानन्नितिवत् १४ सर्गादौसपञ्चाकाशोवायुर्ज्यो
तिर्जलंमही सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथात्मत्वेभवत्यपि १५ आहुत्याप्याय्यतेसूर्यस्त
स्माद्वृष्टिरोषधीः ततोन्नंरसरूपेणशुक्ररूपंगच्छति १६ शरीरग्रहणप्रका
रमाह सृष्टिसमयेसपरमात्माप्यथाकाशादीन्शब्दैकगुणंगगनं शब्दस्पर्श
गुणः पवनः शब्दस्पर्शरूपगुणंतेजः शब्दस्पर्शरूपरसवदुदकं शब्दस्पर्शरूपर
सगंधगुणांजगतीं इत्येवमेकोत्तरगुणान्सृजति तथात्माजीवभावमापन्नो
भवन्नुपश्रमानोपिस्वशरीरस्यारंभकत्वेनापितानुपादत्तेगृह्णाति १७ कथंश
रीरारंभकत्वंपृथिव्यादीनामित्यतआह यजमानैःप्रक्षिप्ताहुत्यापुरोडाशा
दिरसेनाप्याय्यतेसूर्यः सूर्याच्चकालवशेनपरिपक्वाज्जलादिहवीरसाद्वृष्टिर्भ
वति ततोव्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नंतच्चान्नंसेवितंसत्रसरुधिरादिक्रमेणशुक्ररूपो

ष्यमाणे शुक्रशोणितसंपर्कापादितद्रवीभावं सन्तजातेर्विंशद्भिर्दिनैः काठिन्य
मापद्यत इति तथा च सुश्रुते द्वितीये मासे शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघा
तो घनो जायत इति एतेनयत्नमास्यगेरिद्वियेष्वसेफलोभवति २० आकाशा
ल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकं वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च
२१ पित्तात्तु दर्शनं पक्तिं सौष्ण्यं वर्णं प्रकाशनं रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समा
द्रवं २२ भूमेर्गंधं तथा घ्राणं गौरवं स्थैर्यमेव च आत्मा गर्भस्तु जः सर्वं चत
र्वेसंप्टतेततः २३ आत्मा गर्भस्य नोत्तिमवेबसेवध्याते गगनाल्लघिमानेल
वनोकिपोपपाणिने सौक्ष्म्यमैक्यमतकत शब्दं श्रवणेंद्रियं बलादि दार्ढ्यं आ
दिग्रहणात्स्थिरत्वे विविक्ततां च आकाशात्कर्णेंद्रियं च विविक्ततां सर्वेंद्रियसम
हास्यते गर्भोपनिषद्दर्शनात् पवनात्स्पर्शनेंद्रियं चेष्टां गमनागमनादिकां
व्यूहनमंगानां विविधप्रसारणं रौक्ष्यं कर्कशत्वं च शब्दात्स्पर्शं च पित्तात्तेजसो द
र्शनं चक्षुरिंद्रियं पक्तिं भक्तस्यान्नस्य पचनं औष्ण्यं महत्त्वं स्पर्शोष्णत्वमंगानां रूपं प्रथा

तिपंचवृत्तिभेदभिन्नः प्राणो वायुः ज्ञानमवगमः आपः कालविशेषावच्छि
न्नंजीवनं संवेदनहेतुः स्मृतिः स्मृतस्य स्थैर्यं धारणं प्रज्ञामेधा च बोधनं ज्ञानकर्मे
न्द्रियाणां मधिष्ठातृत्वं सत्त्वं रजस्तमः इच्छा स्पृहा ग्रहः अहंकारो अहंकृतिः प्रयत्नः कृतिः
शरीराकृतिराकारः वर्णो गौरश्यामादिः स्वरः षड्जकाकलादिः द्वेषो वैरं भवः उत्प
त्त्यादि विभवः अभवस्तद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमत्त्वं शरी
रान्तिकं तन्मात्रस्य सर्वमेतद्देहादिकमात्मजं नित्यं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमि
त्यर्थः ७९ प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृ
तीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ८० संपृक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतिक्रममाह अ
सौ चेतनः संक्लेदो धातुविमूर्च्छितः धातवः पृथिव्यादयः विमूर्च्छिता लोलीभूताः
क्षीरनीरवदेकीभूता इति यावत् प्रथमे गर्भमासि संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्रा
प्नुवन्तिष्ठते ततः परिणमते द्वितीये तु मासि अर्बुदं ईषत्कठिनमांसपिण्डरूपं
भवति प्रथममभिप्रायः कोष्ठपवनजाठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषत्कठो

र्षणाद्दिवास्वप्नाद्विजागरणाच्छोकभयपानादोहणाद्वेगधारणात् कटासनशो
णितमोतलणानि पातिहाद्दिति तैवाभिधानात् गर्भं यहृणं च श्रमादिभिर्लिंगैरव
गतव्यो सद्योग्रहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसादनं शुक्रशोणित
योरवबंधः स्फुरणं च योन्याः इत्यादिति तैवोक्तं २४ सौर्ये चतुर्थे तेगाना पंचमे शो
णितोद्भवः षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोमाणां च संभवः २५ मनश्चैतन्यसंयुक्तो ना
डीस्नायुशिरायुतः सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांसस्मृतिमानपि २६ पुनर्द्धात्रीं पुन
र्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते २७ नवमे द
शमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः निःसार्यते वाणइव यंत्रच्छिद्रेण सज्वरः २८
किंच तृतीये मासि प्रादुर्भूतेस्यांगसंगस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं भवति पंचमे
लोहितस्योद्भवउत्पत्तिः तथा षष्ठे वर्णस्य बलस्य पादकररुहरोमाणां च संभवः २५
किंच अष्टमोष्टवोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वाफवा
हिनीभिः स्नायुभिरस्थिवंधनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः

मन्त्रादिप्रकाशनात्ताभ्यामाजिह्मुतां तथाम्लेनतापाय्यमर्षादिचण्डेणाधीमर्षीनैतत्त्वपुत्रो
स्याभ्यामाजिह्मुतांसेनतापवर्णेत्रूपेंद्रियाणिगर्भनीतिगर्भोपनिषद्धूर्णानात् एवं
रसाद्दृष्टकाद्रसनेंद्रियपेशलमेघानांस्त्रियपलतांमृदुत्वसहितेलोरमाइतां तथामृते
गंधघ्राणेंद्रियेगारिमाणं मृतानिचसर्वमेततत्त्वार्थनोजन्मरहितापाात्मान्तरेति
मामिश्व हृतानि ततस्तुतथैमासिस्पंदनेचलति तथाचशरीरकेतस्मात्तथैमा
सिचलनादावभिप्रायकरोतीति दौहृदस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयात् वैरू
प्यंमरणंवापितस्मात्कार्यंप्रियंस्त्रियः २४ किंच गर्भस्यैकेहृदयंगर्भिण्याश्चा
परमितेवैद्विहृदयापाः स्त्रियाचटभिलाषितेनतद्दौहृदेतस्याप्रदानेनगर्भोविरू
पतांमरणंरूपंवादोषंप्राप्नोति तस्मान्नदोषपरिहरार्थंगर्भस्यहृदयंचगर्भिण्याः
स्त्रियाःप्रियमभिलषितं तत्संपादनीयं तथाक्रमेणतेद्विहृदयांनारींदौहृदिनी
माचक्षते तदभिलषितंदद्यात्तदावीर्यवंतंचिरायुषंपुत्रंजनयतीति तथाव्यायामादि
कर्मापिगर्भस्यहननप्रसक्तिततपापरिहरणीयं ततःअम्लंतव्यायामव्यावर्णयाति

पिविनष्ट एवेत्याह तस्मात्मनोपानिजरायुः आद्यर्जातादि शरीरगतानि तानि प्रत्येकं षडुप
काराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतवः षडग्नियोगित्वेन तथा हि अन्नरसो जाठ
रेणाग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते रक्तं च स्वकोष्ठाग्निना पच्यमानं मांसतां मां
सं च स्वकोष्ठानलपरिपक्वं मेदस्त्वं मेदोऽपि स्वकोष्ठाग्निहुतिना पच्यमानमस्थितां
अस्थ्यपि स्वकोष्ठाग्निविपरिपक्वं मज्जत्वं मज्जाप्यपि स्वकोष्ठपावकपरिपच्यमान
शुक्रधातुतया परिणमते शुक्रधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति मएवान्मनः ; अथ
मः कोष्ठः इत्येवं षट्कोष्ठाग्नियोगित्वात् षट्प्रकाराणि शरीराणि अन्नरसरूप
स्यतु प्रथमधातोः रजनपनत्वात्तेन प्रकारान्यतः तानि च शरीराणि षट्त्वचो धा
रयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राख्याः षड्धातव एव रसासृङ्मवर्गिव वा पाम्
नररूपेणास्थिता; तेन वाक्कोष्ठकान्तान् त्वचस्ता ; षट्त्वचो धारयन्ति तदिदमाप्य वै
देऽप्युक्तं तथाङ्गानि च षट्त्वक्रयः गमवरणफगलमज्जमांसगात्रमिति अस्मात्
षष्ठ्यधिकं शतत्रयमस्थ्नां षट्स्वपि कायावस्थमाणमवगन्तव्यं २६ अमालेः सहन

तथाष्टमेमासित्वचामांसेनस्मृत्याचयुक्तोभवति २६ किंच तथाष्टममासिक
स्यगर्भस्यओजकस्यगुणविशेषोधात्रीगर्भंएतिचपुनः पुनरेतिचेचलतयाओ
जोगच्छति अतेनाष्टमेमासिजातोगर्भः प्राणैर्वियुज्यते अतएवनस्थितिरेवजीवनहे
तुरितिदर्शयति ओजःस्वरूपंचस्वरूपतरेदर्शितेह रितिष्ठतिपक्कृष्टमीषद्रक्तं
सपीतकं ओजः शरीरविव्यापनेतत्राशात्राशामस्त्रक्रोगोति २७ एवंकरचरणच
क्षुरादिपरिपूर्णांगोद्वितीयोनवमेदशमेवामासपिशाङ्खात्प्रागपिसन्नमेअष्टमेवा
त्यायामादिदोषवशात्प्रबलस्तातिहेतुभ्रंजनशीलः स्वाघ्रिचर्मादिनिमि
त्तवशपंत्रक्किष्टेणमस्तस्तनकोधरेणमस्त्येगङुःसहदुःखाभिभूयमानोनिःस्सा
र्यते यंत्रपीड्नेणबधनवशोरितोवाणस्वात्तिवेगनेनिर्गममसमनंतरेचबाह्यपवने
स्पर्शेनपूर्वाचीनस्मृतिर्भवतिजातःसवायुनास्पृष्टोनस्मरतिपूर्वंजन्ममरणंक
र्मचशुभाशुभमितिनिरुक्तंस्मात्पादर्शाभिधानात् २८ तस्येषोडशशीराणि
षटजचोधारयंतितिष्ठंगानितथाऽस्थ्नांचसहस्रसप्ततयं २९ कायेस्वत्

त्र कपोलौ गंडौ ऊरू मस्तिष्कान्तःफलके अंशौ भुजशिरः स्तनौ कर्णौ नेत्रयोर्मध्यं
शालाटधोभागः तालुके काकुदे श्रोणीककुन्दे तत्फलके नेत्रामेके कण
स्थिनी इत्युक्ते विनिर्दिशेत् इत्येवं वचनं दश स्थीनि भवंति २८ ३२ किंच गलस्यास्थि
के पृष्ठे पश्चिमभागे पंचचत्वारिंशत् अस्थीनि ग्रीवायां कंधरायां पंचदशास्थीनि भवंत
वक्षसि पार्श्वसंधिजंतः प्रतिजत्रुकेके हनुश्चिबुके नक्राण्येकमस्थि इत्येवं वचनात् ष
ष्टिः ६४ ३३ तन्मस्तके ललाटादि गंडे नासाग्र नासिका पार्श्विकास्यालकैः
सार्द्धमर्बुदैस्त्रिभिः सप्तति: ३४ ... कपालानि चत्वारिंशोऽस्य तथा उ
र: सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ३५ गंधरस ... विष
या: स्मृता: नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रे चेंद्रियाणि च ३६ हस्तौ पादौ
पायूपस्थौ वाक् पादाव ... कर्मेंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाण्यात्मनश्चैवाभयात्मके ३७
किंच तस्य हनोर्मस्तके स्थिनी इत्युक्ते ललाटे भाले प्रतिचतु: गंड: कपोलात् मध्य
प्रदेश: तेषां समाहारो ललाटादि गंडे तत्र प्रत्येकमस्थि फलके नासाग्राणि

56

नः षष्टिर्देहे वैविंशतिर्नखाः पाणिपादशलाकाश्रुतासांस्थानचतुष्टयं ३० ष
ष्ट्यंगुलीनां द्वे पार्ष्ण्योः गुल्फेषु च चतुष्टयं चत्वार्यरत्निकास्थीनि बाह्वोरेव च जंघ
योः ३१ द्वे द्वे जानुकपालोरुफलकांसेनाऽक्षके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत् ३२
स्था
भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशत्तु पंच च ग्रीवायां पंचदशास्थीनि जत्र्वेकं हि तथा
हनुः ३३ स्थालानि दंतमूलश्रदेशास्थानास्थीनि द्वात्रिंशत्तैः सह द्वात्रिंशद्दंता
श्रुतः षष्टिर्भवंति नरवाः करचरणरुहा विंशतिः हस्तपादशाधिष्ठानि शलाका
काराख्यास्थीनि मणिबंधसंधौ परिवर्तीनि अंगुलिमूलस्थानि विंशतिरेव तेषां न
खानां शलाकास्थानां च स्थानानां चतुष्टयं द्वौ चरणौ करौ चेत्येवमस्थ्यां चतुरुत्तर
शते ३० ३१ विंशति अंगुले परस्तासामेकैकस्यास्त्रीणि त्रीणीत्येवं अंगुलिसंब
धीन्यस्थीनि षष्टिर्भवंति पार्ष्ण्योः पश्चिमभागो यो गुल्फयोरस्थ्नोर्द्वे एकैकस्मि
न्नादेहाविसेत्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्य
स्थीनि जंघयोः स्थलत्रुटेव चत्वार्येवेत्येवं चतःसप्तति ३४ ३१ जेजानुकसंधिजो

किंच

तयोर्मर्मात्मके ३७ नाभिर्गुदो ज्ञो गं दे शुक्रं शोणितं शंखकौ तथा मूर्द्धा मर्मके वह्यद
ये प्राणस्यायतनानि तु ३८ वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत्प्लीहान्तरा
ग्रेहृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ३९ आमपक्वाशयौ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च
उदरं च गुदौ कोष्ठौ विस्तरेणायमुदाहृत ॥ ४० ॥ प्राणायतनानि दर्शयितुमाह
नाभिरस्तीति दशप्राणस्यायतनानि समानेनाम्नायेन स्य सकलोगस्या
दिनाभ्यादिस्थानविशेषवाचीपक्षे: प्रावृर्याभिप्रायेण ३८ प्राणायतनानि
शेषं च यितुमाह वपा प्रसिद्धा वसा मांसस्नेहः अवहननं नेत्रकुस : प्लीहा पूर्वदेश
सिद्धः नैव च मांसपिण्डाकारौ सव्यदक्षिणगतौ यकृत्कालिका क्लोमा मांसपिण्डः
नौ च दक्षिणऊर्ध्वगतौ हृद्वाग्रेहृस्यान्ते वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ वस्ति
मूत्राशयः पुरीषाधानं पुरीषाशयः आमाशयपक्वाशयस्थाने हृदयं हृदुरीकं
स्थूलान्त्र गुदोदराणि प्रसिद्धानि वामाङ्गुदबलपादैर्वेनवागुदबलपादे तु नौ च गुदौ
कौष्ठौ कोष्ठेनाभेरधः प्रदेशभवौ अयं च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्वस्मात्केन

57

त्रिकास्थिमती पार्ष्णिकाः कलाद्यः प्रदेशसंबंधीन्यस्थीनि तदाधारस्तनानिस्था
लकानि तैः स्थालकैरंदेशस्थास्थिविशेषैः सहद्विसप्ततिः एवं जंघास्थनवभिःसा
ई मेकाशीतिर्भवति ८१ ३४ किंच मस्तकग्रीवामध्यप्रदेशावस्थितविशेषोंऽश
त्वकौ शिरःसंबंधीति कपालान्यस्थीनि चत्वारि उरोवत्सलतत्स्तनदशास्थि
कमित्येवं त्रयोविंशतिः २३ एवं जंघास्थिसहषष्ट्यधिकशतत्रयमित्येवं पुरुषस्या
स्थिसंग्रहः कथितः ३५ सविषयाणि ज्ञानेंद्रियाण्याह एतेगंधादयो विषया
पुरुषस्य बंधनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ्बंधने इत्यस्य धातो रूपत्वात् ए
तेषु गंधादिभिर्बाध्यते न व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयानुमेयाः श्रोत्रा
णादीनि पंचेंद्रियाणि भवंति ३६ कर्मेंद्रियाणि दर्शयितुमाह हस्तौ प्रसिद्धौ
पायुरुपस्थः उपस्थो रतिसंपाद्यहस्तसाधने वाक् प्रसिद्धे पादौ च एतानि हस्ता
दीनि पंचकर्मेंद्रियाण्यादाननिर्हारत्यागानंदविहारादिकर्मसाधनानि जानी
यात् मानेनांतष्करणे एकगपततानानुत्पत्तिगम्य तस्याबुद्धिकर्मेंद्रियसहकारि

सि॰ त॰
र॰ मे
५३॥

58

शरीरेस्थानानि तथाहिफगलेकर्णफगले नासाविवरद्वयं ग्रासंपगा ३रूपस्थमिन्द्रे
नानि ह्वेवीर्याक्तानि नवच्छिद्राणि च प्राणस्यापननानि च ५४ शिरः सप्तानिसप्तैव नव
स्नायुशतानि च धमनीनांशतेद्वेतु पंच पेशीशतानि च ५५ एकोनत्रिंशल्लक्षाणि त
थानवशतानि च षट्त्रिंशज्जालीनिशिराधमनिसंज्ञिता: ५६ त्रयोलक्षास्तु विज्ञे
या: -केशश्मश्रुशरीरिणां सप्तोत्तरंमर्मशतंद्वेचसंधिशतेतथा ५७ रोमणांकोट्यस्तु
पंचाशत्तस्तु -कोट्यएवच सप्तषष्टिस्तथालक्षा:सार्द्धा: स्वेदायनै:सह ५८ वाय
वीयैर्विगण्यंतेविभक्ता:परमाणव: यद्येकोपीचवैदेषांभावानांचैवसंस्थिते ५९
किंच शिरानाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्संख्यावानपित्तश्लेष्मवाहिन्य: सकलकलेवर
व्यापिन्योनानाप्रणाख्या: तत: सप्तशतसंख्याभवंति. तथांगप्रत्यंगसंधिबंधना:
स्नायवोनवशतानि धमन्योनाभेर्वह्ड्ताश्चतुर्विंशतिसंख्या: प्राणादिवायु
वाहिन्य: शाखाभेदेनद्विशतंभवंति पेश्य: तनमांसलाकारग्रहपिंडिकास्यांगप्र
त्यंगसंधिसंबंधिन्य: पंचशतानिभवंति ५५ पुनस्तासामेवशिरादीनांसंख्याश्र

५९

संक्षेपः । अनन्तरं वक्ष्ये श्रोणीकर्णानां केषांचिदिह पाठः ५० कनीनके हिक्कूटे च शष्कु
लीकर्णपत्रकौ गण्डौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टौ वेष्टौ कण्ठदेशो ५१ वर्त्मनी वर्त्मनी हृक्को
ष्ठौ मस्तकं नासिकाने त्रे उपजिह्वा स्फिचौ वाहू जंघास्फुरचौ पिण्डिकौ ५२ तालुदन्तं व
स्तिशीर्षं चिबुकं दन्तवेष्टके अवदर्श्येवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ५३ अतिवर्त्मनि च
नष्ठेव पद्मसहस्रयानि च नवच्छिद्राणि नासाया शोणितपतनानि च ५४ पुनः श्रो
णपतनं प्रपञ्चार्थमाह कनीनके अतितारके अतिहृदे अतिनासपोः संधौ । शष्कुली
कर्णे शष्कुलीकर्णपत्रको कर्णपाल्यौ दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ कण्ठदेशे जत्रुनकूपको
वर्त्मणि जत्रुनाश संधौ हृक्कोशवीको मलनौ चस्त्रे व्यस्ते घ्राणजातो उपजिह्वा वेदि
का स्फिक् जानुकटिश्रोण्यौ जंघा स्फुरच पिण्डिका जंघायो स्फुरवी स्फुपिण्डिकामांसलप्रदेशः
गलिस्फटिके हनुमूलगलयोः संधौ शीर्षं शिरः अवटः शब्देपः कण्ठनालमन्योर्देश
के ठम्बूलकताटिः अवटुरितिपाठे कृकाटिका तथा तालुनः कनीनिकयोश्चापक
श्चेतपार्श्वद्वयमितिवर्त्मेचनष्टपं पद्मातिपटचनष्टपं शोषशमिद्धमेवमेतानि कात्सिते

शि॰ न॰
ट॰
६॰२

59

त्रिंशता: ५- षट् श्लेष्मा पंच पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्द्धं
तु मस्तके ५१ श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु इत्येनदीय्यरवर्ष्मं पस्यामो
त्वापकृं त्यसौ ५२ शारीरं सारादिपरिमाणमाह सम्यक्परिणताहाररसो रसस्य
स्य परिमाणेन नवांजलय: पार्थिवपरमाणसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्यांजलयो दश वि
ज्ञेया पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यात्र
सारस्याष्टावंजलय: एकोन्निंता: श्लेष्मण: कफस्य षडंजलय: पित्तस्य तेजस: पंच
मूत्रस्योच्चारस्य चत्वार: वसाया मांसस्नेहस्य त्रय: मेदसो मांससारस्य द्वावंजलीम
ज्जास्थिस्नेहविरगतस्नस्यैकोंजली: मस्तके तु नरर्द्धांजलिमज्जा श्लेष्मौजस: श्लेष्म
सारस्य तथा रेतस शुक्रस्य धातोस्तावदेवार्द्धांजलिरेव एतच्च समधातुपुरुषाभिप्राये
णोक्तं ६ ष्वो विषमधातोस्तु न नियम: वैलक्षण्यात्कोरीरगणकमस्यापि तावत्थैवच
दोषधातुमलानां च परिमाणेन वियुत इत्याह एवं दस्मरणात् इतीहशमस्मिस्वत्वाद्वा
धारण्यमेतदस्थि चिनिधाने च वर्ष्मास्थिरमिति यस्य वृद्धिरसोक्तं तोपदितो मोत्राय

६०

तुर्येण संख्यांतरमाह शिराधमन्यो मिलिकाः शतात्वोपण्णत्वाभेदेन नवविंशतिलक्षा
णि नवशानवशतानि षट्पंचाशच्च भवंति इत्येवं हे सामर्थ्यवः ७५६ तेषां मनेषां जानीत
४८ शरीरे एणस्मश्रूणिके बास्नु मिलिताः संतस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः सर्वांगेण मरण
करणीगलौ एकरणि चस्थानानि तेषां सप्तान्नरंशानं विज्ञेय शस्मान्नद्वेसंधिशतेस्ता
फ शिरादिसंधयः ७नरननेताः ४७ सकलशरीरेषु सर्वशिरादिसंख्यामाह पद्येको
पि च वेदेषां भावानां चैव संस्थितिं सर्वोदितशिराकेशादिसंहितानां रोमसंगपरमा
णवः स्तन्मस्तन्मांतरहपभागाः सेदस्थवणसोषिरैः सहचतः पंचाशकोट्यस्त्न
थ्यासप्तान्नरषाहितता: सार्द्धाः पंचाशत्सहस्रसहिताः वायवीर्यविभक्ताः पवन
परमाणुभिः प्रथक्कृतानाविगणयते पतत्त्रयणस्त्रहस्याभिहिते चत्तरादिकरणप
श्यगोचरत्वाभावात्स्थार्थस्यद्भमतिगहनमर्थशिरादिभावसंस्थानरूपेहेस
नयोभवतामध्येपदिकस्थितत्त्ववेत्ति सोपिमहानतां बुद्धिमत्तावोद्दध्याभावसंस्थि
तिः ४९ समस्तनवविज्ञेया जलस्यांजलयो दश सन्नैवततश्रेषसारक्तस्य सैमकौ

60

ज्योस्य चाद्दतिणपार्श्वगतेह्. दिविपर्ययस्तेनासाविवरसंवद्धे प्राणापानापतने सुषु
म्णाख्या ५ नस्तसौ पादेऽवन्मध्ये ब्रह्मरंध्रे विनिर्गता ताभ्यां नाडीभ्यां मध्यमेऽस्त्रेचे
इयमे तस्मिन्नात्मानि वातस्थदीपइवाचल: प्रकाशमानस्तिष्ठेत्स एवं भूतो ज्ञात
व्यो यतस्तस्मात्ताकरणादिह संसारे नपुन: संसरत्यसौ तत्त्वं च प्राप्नोति ५४ विज
ह्ने विषयांतरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तत्प्राप्त्यर्थं म याप्यहं हृदारण्यकाख्य
मादित्यात्प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यं तथा यन्मया योगशास्त्रं तदपि ज्ञातव्यं ५५ कथं च
तस्यात्मा ध्यातव्यस्तत्राह आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रिया
णि प्रत्याहृत्यात्मैकविषयाणि कृत्वात्मा ध्येय: योसौ प्रभुर्निवातस्थप्रदीपइवदे
दीप्यमानो नि:कंपोऽह् विनिष्ठति एतदेव वचनस्य ध्येयं यद्विज्ञाते हि विषयाव
भासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्र
दीपकनिष्ठत्वे ५६ यथाविधानेन पठन्सामगाध्यमविच्युतं सावधानस्तदभ्यासा
त्परं ब्रह्माधिगच्छति ५७ अपरांतकमुल्लोप्यमद्रकं प्रकरीं तथा ॐ वेणकं सरोविंद

समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमत्रपुरीषादि
प्रादुर्भूतज्ञानवैराग्यहेतुत्वात् अतएवव्यासः सर्वाशुचिनिधानस्यास्य तनुस्यावि
नाशिनः शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वन्ति यदि नामास्य कायस्य प
देनस्तहिर्भवेत् दण्डमादाय लोकोयं शुनः काकांश्च वारयेदिति तस्माद्देह
प्राकृतस्मिन शरीरस्यात्मत्वकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रवृत्तिरेवं ५३ द्वास
प्ततिसहस्राणि हृदयाद्भिनिःसृताः हितानामाहितानाड्यस्तासांमध्येशशि
प्रभे ५२ मंडलंतस्यमध्यस्थआत्मादीपइवाचलः सज्ञेयस्तंविदित्वेह पुनराजा
यतेनतु ५४ ज्ञेयचारण्यकेमहर्यदाहित्यादेवागवान् योगशास्त्रेचमत्स्योक्तं ज्ञेय
योगमभीप्सता ५५ अनन्यविषयं कृत्वा मनोवुद्धिस्मृतीन्द्रियं ध्येयआत्मास्थितो
योसौहृदयेदीपवत्प्रभुः ५६ उपासनीयमात्मस्वरूपमाह हृदयपद्मस्थानाद्भिनि
स्सृताः कदंवकुसुमकेशवत्सर्वतोनिर्गताहिताहितकरत्वेन हिताहितास्ताश्च द्वा
सप्ततिसहस्राणिनाड्योभवंति अपराश्चान्यानाड्यस्तास्वपिइडापिंगलासुषुम्ना

मि॰ता॰
टी॰
६२

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियं
गच्छति ६॰ गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदं रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मो
दते ६१ अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकं आत्मनश्च जगत्सर्वं जगतश्चा
त्मसंभवः ६२ कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानुषं जगदुद्भूतमात्मा च कथं त
स्मिन्वदस्व नः ६३ किंच भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत
इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु तथा हि षड्जमध्यमपंचमाः प्रत्येकं चतुःश्रुत
यः १२ ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती ६ गांधारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति जा
तयस्तु षड्जाद्याः सप्तशुद्धाः संकरजास्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधाः तासु वि
शारदः प्रवीणः ताल इति गीतपरिमाणं कथ्यते तेन तज्ज्ञश्च तदनुविद्धश्चोपा
सनया तालादिभंगभयाच्चित्तवृत्तेर्गानैकाग्रतापादकत्वादप्रयासेनैव मोक्ष ६२
मार्गं नियच्छति प्राप्नोति ६॰ चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतस्य फलांतरमाह
गीतज्ञो यदि योगेन गीतेन वा कथंचित्परमं पदं न प्राप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो।

62

मुत्तरं गीतकानि च ॥५६॥ ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तद-
भ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं ॥५७॥ यस्य पुनश्चित्तं निरालंबने तयासमाधौ नाभिर-
मते तेन शब्दब्रह्मोपासने कार्यमित्याह साधया यावगतमार्गानतिक्रमेण सामगाय
गाने साम्नां गानात्मकत्वेपि गायन्निति विशेषणं अगीतमंत्रव्युदासार्थं अविच्युत-
मस्खलितं सावधानः सामसूत्रानुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठेत्तदभ्यासवशात्त-
त्रनिष्णातः शब्दाकारस्यूत्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति तदुक्तं शब्दब्रह्मणि नि-
ष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥५८॥ यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन
लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासने कार्यमित्याह अपरांतकोल्लोप्यमद्रकं प्रकरीमौवे-
णकानि सरोबिंदुसहितमुत्तरं चेत्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि चशब्दा-
दासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यंते ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीति-
का इत्येतदपरांतकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावे मोक्षसाधनत्वान्मोक्ष-
संज्ञितं ज्ञातव्यं तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् ॥५९॥

मि॰ त॰
र॰
६३

62

न्याधारत्वेनोच्यते तस्मान्नाकरादिसंबंधाभावात् स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिस्सर्व
तोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः वैश्वरूपमेव कथमिति चेत् यस्मादसौ विराट् विरा
जः पुरोडाशाद्यन्नरूपेण यज्ञेन संगच्छति यत्ताच्चतुष्पादिद्वारेण प्रजास्तर्पितेनो
वैश्वरूप्यं ६५ योऽत्र्यदेवतान्यागात्संभृतोऽस्मदुत्तमः देवांस्संतर्प्य सरसो यज
मानफलेन च ६६ संयोज्य वा फनासोमेनीयते रश्मिभिस्ततः ऋग्यजुःसामभिर्वाहि
तेऽसौरं धामोपनीयते ६७ तन्मंडलादसौ स्वर्ग्यं स्वजनमस्तनमुत्तमं यजमान सर्वेस्मता
नामसुनानमस्तनात्मना ६८ तस्माद्ब्रात्मनर्यत्तः पुनरस्त्रैपुनः केनः एवमेतद
नायेते चक्रं संपरिवर्तते ६९ यतदेव प्रपंचयति इत्यस्य च पुरोडाशगादेर्देवतोद्दे
शेन त्यागाद्याः रसो हव्यरूपमात्मनः परिणामेन रसमासकल सकल जगज्जन्मवी
जतेयात् कुशलतमः संभृतमदेवान् संप्रदान कारकभूतान् सम्यक् प्रीणयित्वा
यजमानेन चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमानस्सूर्यमंडले प्रतिनीयते त
तः प्राप्तिमंडलादुष्मिभिर्भौमंडले सैषा शृष्टेव विधानपलीत्यतदभिधानाहव्य

६३

२२ ज्ञानेनैव सह मोदते ब्रह्मणेति ६१ पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति भागज्ञैरित्यादिना नादिरात्मावि
द्यः नस्य च शरीरग्रहणमेवादिरन्वः कथितः यज्ञः शरीरग्रहणादित्वत्परमा
त्मनः सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवस्तु ज्ञात्वा पृथिव्यादिस्वरसंज्ञाता
जीवानां स्थूलशरीरतयां संभवश्च कथितः सर्गादौ स यथाकाशमित्यादिना ६२
एतदेव संक्षेपेण विवृणोति यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादिसहितं जगत्तद्यात्म
नः सकाशात्प्रसूतमात्मा च तस्मिन् जगति क्रीडतीति यद्वा स रीरूपादिशरीर
भागभवतीत्यस्मिन्नर्थे विसृष्टामोतामोहाय नत्वर्थं ममस्माकं विसृज्य द्वन्द्वम् ६३
मोहजालमपास्येह गुरूपादहूणतेतय सहस्रकर पद्मेत्र स एव च सहस्रकः
६४ समात्मा चेवयजच्च विश्वरूप प्रजापतिः विराट् च सोऽत्र रूपेण पत्त मुपगच्छ
ति ६५ एवं मुनिभिः पृष्टः श्रतुरमाह इह जगति यो दिदे स्थूलकलेवरादावना
त्मन्यात्माभिमानरूपमोहजालेन तदपास्य नद्यतिविरक्तो यः गुरुपोनेककरचर
णलोचनः स एव चौथ्ये नतरश्मिमसहस्रकः वङ्गिशिराहश्यते एतच्चान्तर्जोऽवश्य

वापीभवतिभोगायतनेष्वस्मद्विदुःखात्मके भोगज्ञानमुपभुंक्ते इत्येवंभूतस्येन
मेवंधेनमेवंधीभवत्येव सचसमवायामोहेच्छाद्वेषजनितकर्मनिर्मेयोनन्तनिम
र्गज्ञानः अन्तस्तस्यकार्यत्वेनविनाशोपपत्तेर्नोनिर्मुक्तिः १० यात्मनोजगज्जन्म
त्युक्तं तत्त्वपंचयितुमाह योसौसकलजीवात्मकतयाद्वयंचात्मकतयाचसहस्रात्मा
वहुरूपः तथासकलजगद्व्याप्ततयादिदेवोमयापफ्लाकमुदाहृतस्तस्यभजनमु
त्तमः किंभूतचरणज्ञानावर्ण्याकर्ममयजन्मादयप्सुतारोवर्णः तथानस्यपादाङ्गुलिः
मस्तकात्स्वरसम्भ्रान्ताएणस्थानः कर्णान्तकुंभः स्पर्शास्पवनः वेदनाङ्गुलवृहः म
नसः शशकः नेत्राक्षात्तुः जन्मनाकूर्गतेंऽगमाजांगमात्मके जगत्त्व १३ यद्येवं
सकर्यब्रह्मन्नपापयोगोनिषुजायते ईश्वरः सकप्रभावैः शनिष्ठैः सन्नपकज्ञते १४
करणैरन्विनस्माणि सर्वज्ञानकथंचनवेत्तिसर्वज्ञोगुणानांकस्मात्सर्वगोपिनवेदिता
१५ अंतपदित्स्मावरणोमनोवाक्कायकर्मजैः दोषैः प्रयातिजीवोयंभवेयोनि
प्रातेषुच १६ अत्रवोदयंति हेब्रह्मन्योगीश्वरयद्यात्मैवजीवादिभावंभजते

63

ज्ञः सामर्थ्यमत्रानुपनीयते ततः स्वमेरुस्त्वाद्दैवोस्तैर्यौस्ततरसंहृष्टिरूपमुत्तमेनतस्
कल्मषलानामशानानशानात्मनोचराचराणांजननिमित्ततस्तज्जनितसमाहृष्टि
संपादितोषधिमयान्नजोत्पत्तिहेतोरन्नात्मनःपर्जन्योपजन्यस्यैवोऽभिहितमेव्याण्न
रन्नमन्नादनुकृतरित्येवमेतदखिलेसंसारचक्रेप्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशाविरहि
सम्यक्परिवर्तते अनेनक्रमेणात्मनःसकाशादखिलजगदुत्पत्तिस्तत्रचात्मनः
स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः ॥ ५४ ॥ अनादित्वादात्मसंबंधानिर्विद्यतेनोनतरात्मनःसमवा
यीत ९ रूपोमोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ २० ॥ महत्त्वात्मासर्वपापप्रमादादिदेवऽन्हनः
मत्त्ववाहरूपज्ञाःस्थूलसमावर्णः ॥ यथाक्रमं ॥ २१ ॥ पृथिवीपादतस्तस्यशिरसो
द्यौरजायत नस्तःप्राणोदिशः श्रोत्रात्स्पर्शोवायुःप्रवर्तितौ ॥ २२ ॥ मनसश्चन्द्रमाजा
तश्चक्षुषश्चदिवाकरः जघनादन्तरिक्षंचजगच्चसचराचरं ॥ २३ ॥ ननुयद्यात्म
नःसमस्तमनाद्यंततत्तर्हिनिर्मोक्षप्रसंगइत्यतआह यद्यप्यात्मनोनादित्वा
त्संसृतिर्नविद्यतेऽन्तरात्मनःप्रभोरव्याप्येन ॥ तथापिपुरुषःशरीरेणसम

५८

कलः६

नो ७७ विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते इह वामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्र
योजनं ७८ किंच शारीरेण जीवानां शरीरेषु भावात्मविशेषकाः सत्वाद्युद्रे
कतारतम्यादयत्यानेतान्स्तथानेककार्याण्यपि रूपाणि कुब्जवामनत्वादीनि देहिनां
सर्वयोनिषु भवति ७७ ननु यदि कर्मजन्यानि कुब्जवामनत्वादीनि तर्हि कर्मानन्तर
मेव तैर्भवितव्यं किमित्याशंक्याह केषांचिज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फ
कर्मफलं प्रेत्य देहान्तरे भवति केषांचित्कारीर्यादिकर्मणां वृष्ट्यादिफलमिहैव भ
वति केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्वादिकमिह देहान्तरे वेत्यनियमः न तदनन्तरमेव क
र्मफलेन भवितव्यमिति प्रामाण्यार्थः अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्ता
दिभावप्रयोजकः स तत्तारतम्येन फलतारतम्यस्य ७८ परद्रव्याण्यभि
ध्यायंस्तथानिष्टानि चिन्तयन् वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ७९
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जाय
ते ८० अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभि

तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपत्यादिषु जायते अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्ट
तात्तज्जन्मोत्पद्यते यच्च न यस्मात्परमात्मा शुद्धः स्वतेजः कथमिति चेन्मोहरागादिभा
वैः संश्रयक्रियते ७४ किंच तथेदमप्यत्र दूषणं मनःप्रवृत्तिज्ञानोपायैः सहित
स्यात्मनः एवं ज्ञाने जन्मान्तरानुभूतविषये कस्माज्ञोत्पद्यते तथा सर्वप्राणि
गतो वेदनो सुखादिरूपो स्वयं सर्वगोपि सर्वदेहगतोपि कस्मान्न वेत्ति तस्मादात्मै
वेत्तृ रोजीवादिभावे भजत तद्रूपफलं ७५ तत्र एवं वैचाद्यस्योत्तरमाह यद्यपीशु
रः स्वरूपेणात्मन्यज्ञानानादेलत्तरणमलश्चाप्यविद्यासमावेशवशान्मोहरागा
दिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनमानसादिविविधकर्मणि
चयमाचरति तेन चोत्पादितहीनयोनितामापद्यते योऽत्यासन्नाङ्गनादयः पदि
णः काकादयः स्थावराहूतादयस्तेषां भावोत्पत्तिस्थावराणां यथाक्र
मेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैर्जन्मसहस्रेषु प्राप्यतेजीवः प्राप्नोति ७६
यनेनात्मा यथाभावाः शरीरेष्वशरीरिणाम् रूपाण्यपि तथैव हि सर्वपानिर्द्देहि

धर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदीवयःसमाधिकः सचसमेतोद्वेकतागुनस्यवशाद्
ब्रह्मोत्कृष्टतरस्वरूपेणानितांप्राप्नोति ८२ आसक्तकार्यरतोघोरव्यारंभीविषयीच
यः सराजसोमनुष्येषुमहतेजन्माभिजायते ८३ निद्रालुःक्रूरकर्मालुब्धोनास्ति
केयाचकस्तथा प्रमादीभिन्नवृत्तश्चभवेत्तिर्यक्षुतामसः ८४ रजसातमसाचै
वसमाविष्टोभ्रमन्निह भावैरनिष्टैःसंयुक्तः संसारंप्रतिपद्यते ८५ मलिनो
हियथादर्शोरूपालोकस्यनक्षमः तथाविपक्वकरणआत्मज्ञानस्यनक्षमः
८६ किंच असक्तकार्येषुनृपैश्चिकादिष्वभिरतोयः तथावाप्यग्रचित्तःसदाकार्या
कुलः विषयेष्वतिप्रसक्तश्च सराजसोगुणफलसंकुलतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनु
ष्यजातिषुमरणानंतरमुत्पत्तिंप्राप्नोति ८७ तथायःपुनर्निद्राशीलःप्राणि
पीडाकरः लोभफलकश्च तथानास्तिकोधर्मादेर्निंदकः याचनशीलः प्रमा
दवान्कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्चएषतमोगुणफलकलतार
तम्याद्धीनहीनतरपश्वादियोनिषुजायते ८८ एवंक्रममुपसंहरति यद्येवम्

जायते ८१ आत्मज्ञः शौचवान्दांतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः धर्मकृद्वेदविद्यावित्सा
त्विको देवयोनितां ८२ मनोवाक्कायकर्मजैरन्यादैयोनितां प्राप्नोतीत्युक्तं त
त्प्रपंचयितुमाह परधनानि कथमिदमपहरेयमित्याभिमुख्येन ध्यायन् तथा
निष्टानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिंतयन् वितथे सत्यमस्ते
वस्तुन्यभिनिवेशः पुनःपुनः संकल्पज्ञानं चोत्पाद्य तैर्योनिषु जायते ७९ कि
च यस्त्वनृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजपः परुषः परोद्वेगकरभा
षी अनिबद्धप्रलापी असंकृतासंगतार्थवादी च स हि सर्वान्नरानादितारतम्याद्धी
नाकृष्टमृगपक्षिषु जायते ८० अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तः
श्चाविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तरुलता
प्रतानादिस्थावरेषु जायते ८१ सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह आत्मज्ञो विद्याध
नाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यंतरशौचवा[illegible]तः दांत उपश
मान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः जितेंद्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमित्तिक

नाभिविपङ्कजं तत्रोत्तरमाह यः पुनर्देही देहाभिमानपक्कः स सर्वांश्च यातनाध्या
त्मिकादिरूपा वेदनाः स्वकर्मोपार्जित एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतान् भोगायतना
न्याह दृष्टं वैलक्षण्यं एकदेव यत्नु योगी मुक्तो मुक्तो हंकारादिः समस्त देवसंगताना
मनुवेद्युः स्वादिर्मे वित्ते वृत्तीनां भवति परिपक्वकरणत्वात् ८८ आकाशमेकं हि
यथा घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ८९
ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचरा
चरं ९०. नन्वेकस्मिन्नात्मनि स्वर्गनरकादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशंक्याह
यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानानुभूयते यथा भानुरेकोपि भि
न्नेषु जलभाजनेषु करकमणिकमेरलकादिषु नानेवानुभूयते तथैवैकोप्यात्मा
तत्कारणोपाधिभेदेन नानात्वं प्रतीयते द्वितीयदृष्टांतोपादानमात्मभेदस्यापार
मार्थिकत्वद्योतनार्थं ८९ पंचधातून् तत्कार्यभूतान् लोकान् प्रभुरित्यात्मक
मध्यमुपसंहरन्नाह ब्रह्म आत्मा खं गगनमनिलो वायुस्तेजोऽग्निर्जलं भूः सिद्धम्।

विद्याविद्योपमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्टः इह संसारे पर्यटञ्ज्ञानाविष्टः ए
वं दैवीभावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारे देहग्रहणे प्राज्ञोतीश्वरः सकथंभावैरनि
ष्टैः संप्रफुल्लस्य तत्त्वस्य चोद्यस्यानवकाशः ८५ यद्यपि करणैरन्वितस्यापीति
द्वितीयं चोद्यं तत्समाधानमाह यद्यप्यात्मानः करणादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि
जन्मान्तरानुभूतार्थावबोधने समर्थः । अविपक्वकरणे रागादिनानामलाक्रा
न्तचित्ता यस्माद्यथा दर्पणो मलाक्रान्तो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ८६ क
हेवीरो यथापक्वे मधुरः सन्नरसोपि न प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञेताः
८७ सर्वाग्रयो निजे देहे देही विंदति वेदनां योगी मुक्तः सर्वासां यः प्रकाशोऽति
वेदने ८८ न तु प्रागभावी यज्ञानस्यात्मप्रकाशकत्वान्नस्वतः सिद्धत्वाज्ज्ञानोपा
लंभोपलक्ष्यते इत्याशंक्याह अपक्वे कटुवीरौ नित्ये के केटिका यो विद्यमानोपि म
धुरो रसो यथा नोपलभ्यते तथात्मन्यपक्वकरणे विद्यमानोपि ज्ञाता ज्ञातान्तः
प्रागभावी पवस्तु गोचरान प्राप्यते ८९ वेत्ति सर्वगतो कस्मात्सर्वगोपि न वेद

x नतु इत्र नतु प्रागभावी
यज्ञानस्यात्मप्र
काशकत्वात् नस्वतः
सिद्धत्वाज्ज्ञानानु
पलंभो मुक्तः इत्याशं
क्याह ८

सि॰ द॰
र॰
६८

मेसारेतास्तान्भूतादियोनिभूतस्वयमेवात्मानंनिजकर्मबंधबद्धमागोरतपास्ज
ति ५३ महाभूतानिसत्यानियथात्मापितथैवहि कोन्यस्थैकेननैवेणहृष्टम
न्तोनपपणति ५४ नाचवाकोविजानातिभूतः संश्रुतस्य संश्रुतस्यश्रुतीतार्थस्य
तिःकस्यकोवास्वश्रस्यकारकः ५५ जातिरूपतपोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः
प्रज्ञादिविषयाध्योगेकर्मणामनसागिरा ५६ किंतुनवैषयिकज्ञानेंद्रियत्वा
तिरिक्तात्मसद्भावेप्रमाणमित्याशंक्याह यथाहंपृथ्व्यादीनिमहाभूतानिस
त्यानिप्रमाणगम्यानितथात्मापिसत्यः हियस्मात्प्रत्यक्षापादिपुष्टोदियव्यति
रिक्तोज्ञाताधुवोनस्मात्तथैकेनचक्षुरादिप्रमाणहृष्टैवस्त्वन्येनस्पर्शनेंद्रियेणको
विजानाति संपद्गृह्याद्वितेनमहत्स्पृशामीति तथाकस्याचिन्ज्ञषस्पवाचेदृश्वेश्रुताच
नः प्रत्यमाणेगवाचनस्पवागिंद्रियमितिकः प्रत्यभिजानाति तस्मात्ज्ञानेंद्रियव्य
तिरिक्तोज्ञाताधुवइतिसिद्धं ५७ किंच यथात्माध्रुवोनस्मात्तत्संश्रुतार्थगो
चरास्मृतिःपूर्वानुभवविभावितसंस्कारोद्बोधनाकस्माद्भवेत् नहान्येनदृष्टेवस्त्वन्य

67

६८

श्रुत्येनैवानादिधानवद्रूपशरीरं व्याप्य धारयंतीति धानवोऽभिधीयंते तथा त्वोदयः पं
चधानवो लोकयन्नेहृष्यंते इति लोकाज्जत्वाइति पावत् एषांचिद्धानरात्मा एतस्माज्ज
ज्ञाज्जडस्मद्दापात्स्थावरजंगमात्मकं जगदुत्पते ५० महद्रूपचक्रसंयोगात्कुंभकारो
यथा घटं करोति तत्पणस्तक्षा शृंगं देहं वा गृहं कारकः ५१ हेममात्रमुपादाय रूपं वा
हेमकारकः निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ५२ करणान्येवमा
दाय तास्तास्विह योनिषु सृजत्यात्मानमात्मैव संभूय करणानि च ५३ कथम
सावयवात्मा जगत्सृजतीत्यत आह यथा हि कुलालो मृच्चक्रचीवरादिकं करणजा
तमुपादाय करकघटशरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति यथा वा वार्द्धकिस्त
क्षणस्तकाष्ठैः परस्परसापेक्षैरेकं गृहादिकं कार्यं करोति यथा वा केवलं हेममापा
दाय हेमात्रगतमेव कटककुंडलादिकार्यजातमुत्पादयति यथा कोशकारकः वा
कीटविशेषो निजलालापारव्यमात्मबंधनं कोशमारभते तथात्मा पृथिव्या
दीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणानि चक्षुरादीन्युपादायास्मिन्

वममताकुलावस्थितिर्भवति तथाहिताहितकरेकार्यप्रकरेसविस्मृतमतिर्विपरी
तमतिः सदाभवेत् ५८ किंच ज्ञेयज्ञानातीतेज्ञेयत्वेतस्मिन्नात्मनिप्रकृतेश्चात्मनो
गुणसाम्यावस्थायाविकारेचाहंकारादावविशेषवान् विवेकानभिज्ञोभवति
तथाचानष्टानङ्गताज्ञानात्तुविधेयप्रवेशाविधाणनादिवृच्चविस्मृततत्त्वप्राप्तकृत
प्रपन्नोभवेत् एवंनानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तौअविनीतात्मासंयतात्मासकार्या
भिनिवेशफलकः मन्मथकृतकर्मजातेनरागद्वेषाभ्यांमोहेनचबध्यतेशरीरग्रह
णद्वारेण १ आचार्योपासनंवेदशास्त्रार्थेषुविवेकिता तत्कर्मणामनुष्ठानेस
गः सद्भिर्गिरःशुभाः २ स्त्र्यालोकालंभविगमः सर्वभूतात्मदर्शनं त्यागः परि
ग्रहाणांचजीर्णकाषायधारणं ३ विषयानुपसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनं शरीर
परिसंख्यानंप्रवृत्तिष्वघदर्शनं ४ नीरजस्तमतासत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहताशमः एतै
रुपायैः सुगुह्यः सकलफलोऽस्तीभवेत् ५ कथंपुनस्तस्यविभ्रमोभवतीत्यतआ
हविद्यार्थमाचार्यसेवा वेदशास्त्रार्थेषुपातंजलादियोगशास्त्रेषुविवेकित्वं तत्त्व।

न्यस्यस्मृतिरूपपद्यते तथाकः स्वयज्ञानस्यकारकः नहींद्रियाणामुपरतव्यापा
राणांनकारकत्वे तथाहमेवाभिजननादिनेयज्ञइत्येवंविधोव्यनुसंधानशून्यपः
कःस्यभवतिस्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य तथाशत्रुस्यपुण्यादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थंगु
योगमनोवाक्कायैःकःऊर्याननतःस्वरूपेणेंद्रियव्यतिरिक्तयात्मास्थितः
५६ समोदिग्धमतिःकर्मफलमात्मिननवेतिवा कुतः सिद्धमात्मानिश्रेयस्सिद्धीणिहि
मन्यते ५७ ममद्वागाःसुनामात्मनाग्रहमेवामितिस्थितिः हिताहितेषुभावेषुवि
परीतमतिःसदा ५८ तेयजेयुक्तौचैवविकारेचविशेषवान् शुनाशकानला
पातजलग्रपतनेतोसमौ ५९ एवंभूतोविनीतात्माविनयादिवेशवान् कर्मणांदे
षमेहाभ्यासित्वंपावैववध्यते ६० उपासनाविषयसिद्ध्यर्थंसंसारस्वरूपंविवृ
एवन्नाह योसोपूर्वोक्तःयात्माविश्वतोहकारादिदूषितःसमस्तकर्मफलम
स्मिन्नवेतिसंदिग्धमतिर्भवति तथासिद्धोप्यकृतार्थोपिसिद्धमिवकृतार्थमिवा
त्मानंमन्यते ५७ किंचतस्यविश्वतमतेर्ममकलत्रपुत्रक्षेत्रादयोहमेषामित्यनो

तस्तथैव च गर्भस्यवैकल्येहृष्टमं गर्हीनादिजन्मत: ८ कथमस्यतत्वज्ञास्थितिरित्यत
आह आत्मात्यंतनस्थतेगुणातीतिनिश्चलतयोपस्थानात् सत्वयोगात् केवलसत्व
गुणयोगात् कर्मबीजानां परित्यागात् समस्वरूपाणां तु संबंधात् आत्मयोग: ४
वर्तते ५ किंच यस्य पुनर्योगिनो विक्षुतमते: शरीरसं[illegible]त्पसमयेमन: सत्वयु
क्ते सम्यगेकाग्रतयेष्टुरं प्रतिव्याप्रियते सपद्यप्युपासनायोगाप्रवीणतयात्मा
नेनावगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन ज्ञातं नैतानुस्मरन् कृमिकीटादि
नानागर्भवासादिसमुद्भूतदु:खं स्मरते शत्रुयात् तत्स्मरते न च जातोद्वेगस्तदि
च्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ६ यस्तु पटुसंस्कारतया पूर्वजातिं न स्मरति तस्यका
गतिरित्यत आह भरतेनेनट: सर्पव्याघ्रमहिषवृषणादिनानारूपाणि कुर्वाण: सिता
सितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तंतुवर्णं यतिरचयति तथैवात्मानतत्कर्मफलोपभो
गार्थं कुब्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ७ किंच न
केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं किं तु कालकर्मगुणस्वकारणबीजदोषा

69

तिपातित्वथानादिकर्म्मणामनुष्ठाने सत्पुरुषसंगः शिथिलितवचनतेललनालोक

नालंभयोः परित्यागः सर्वथैतेषामात्मवद्दर्शने परिग्रहाणां च बहुत्वे एकत्वादी

नां त्यागः जीर्णकाषायधारणं तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्र

वृत्तिनिरोधः तद्वन्निद्रानुकारिणो आलस्यमनुत्साहः तथा विशेषेणत्यागः

शरीरस्य परिमोक्षाने अस्थिराशुचित्वादिदोषानुसंधानं तथा सकलगमनादिप्र

वृत्तिषु स्वल्पप्राणिवधादिदोषपरामर्शः तथा रजस्तमोविध्रुरत्ताप्राणायामादि

भिर्भावशुद्धिः निःस्पृहता विषयेषु अनभिलाषः सम्यग्वाह्यांतःकरणसंयमप्रते

राचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक्शुद्धः केवलसत्त्वरूपः सो ब्रह्मोपासनेनास्म

तीभवन्मुक्तो भवति ४ ततस्तेरूपध्यानात्सत्त्वयोगात्प्रवितथात् कर्मणामस

न्निकर्षाच्च सत्तायोगः प्रवर्त्तते ५ शरीरस्थैर्ये सम्यमनः सत्त्वसामीश्वर अविस्तु

तस्य स्मृतिः सम्यक् स्वजातिस्मरतादियात् ६ पश्चाच्च भरतो वैर्वैर्ण्यपन्नात्मनस्ल

तुनानारूपाणां कृतां एतस्य त्यागात्मा कर्मजा स्तनु ७ कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मा

फल्हास्त्योपरतिष्ठेत्पोगपश्चादकालेपिप्राणप्रयातयोनानुपपन्नः एतदुक्तं भवति
प्रतिनियतकालविपतिष्ठेत अस्तात्ह्रष्टमनतिष्ठन्कापिकरहष्टहेतूपनिपातेन प्रति
बंध इति १० अनेकानारश्मयपस्यस्पदीपवत्स्थितो हृदि सितासिताकद्रुनीलाकपि
ला: पीतलोहिता ११ ऊर्द्धमेकः स्थितस्तेषां योभित्वासूर्यमंडलं ब्रह्मलोकमति
क्रम्यतेन याति परांगतिं १२ यदस्यान्यारश्मिशतमूर्द्धमेवव्यवस्थितं तेनदेवशरी
राणि सधामानि प्रपद्यते १३ येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोस्यमृदुप्रभाः इहक
र्मोपभोगाय पैतेः संसरति सोवशः १४ मोक्षमार्गमाह योसौ हृदि दीपवत्स्थितो
जीवस्तस्यानंतारश्मयोनाड्यः सवेद्वः स्वदेहेस्मिन्नाड्यः सहस्राणि नाडीनां
ना: सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तेषामेकोरश्मिरूर्द्ध्वं व्यवस्थितो यो
सौ मार्त्तंडमंडलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भनिलयं चातिक्रम्य वर्त्तते तेन जीवः परांगति
मपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति स्वर्गमार्गमाह यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गः अस्मात् प्रेम
रस्याद्रश्मिशतमूर्द्धमेव व्यवस्थितं तेन सरणांशरीराणि समानि स्त्रैविकभोगाधिकर

70

७१

मात्रदोषश्रुतिसर्वमेतत्सहकारिकारणमेतेनदृष्टादृष्टरूपेणकारणकलापेन
गर्भस्यांगहीनतादिविकारोजन्मनआरभ्यानियतकालोदृष्टः ८ यद्देकारेण
मनसागत्याकर्मफलेनच शरीरेणचनानात्मायैमनुएवं:कदाचन ४ वर्णाधार
स्नेहयोगाद्यथादीपस्यसंस्थितिः विक्रियापिचदृष्टैवमकालेप्राणसंक्षयः १
ननुशास्त्रेतिकल्पलयावसरेमहदादयोविलविकारविनाशकर्मणोनाशकथन
त्रिविधनः प्रथमपिंडपरिग्रहस्तन्माशंक्याह मनोहंकारोशसिद्धो गतिः संसरणहे
तुस्ततोदोषराशिः कर्मफलंधर्माधर्मरूपंशरीरंलिंगात्मकं एते रहंकारादिभिर
प्रमात्माकदाचिदपिनमुच्यते पावन्मोक्षः ४ ननुप्रतिनियतकर्मणाजीवानाश्र
तिनियतकर्मणाकालेनैवापरतिर्युक्ता नपुनः सत्यामादौफलगपटकालेप्राणसं
क्षयस्तन्माशंक्याह यथाहिप्रागावस्थानेलक्षितानेकवर्तिवर्तिनीनांनानाज्वाला
नांफलगपत्स्थितिस्तासांचस्थितानांपटनरदोधूपमानपवनाहतिरूपविघ्नेहेतूप
निपातयोगपद्याद्युगपदुपरतिर्भवति तथैवरथ्यिसाररथ्यिबाजिकेजरादिजीवानां

मि॰ त॰
२॰
७२

देहातिरिक्तात्मानुमाने नहि देहस्य चैतन्यादिसमवायः संभवति यतः कारणगु
णप्रक्रमेण कार्ये द्रव्ये वैशेषिकगुणारंभो दृष्टः न च कारणस्य तत्पार्थिवपरमाणुषु
चैतन्यादिसमवायः संभवति न तदारब्धस्थूलेवक्तं भातिभौतिकेष्वनुपलंभात् न च पट
पात्रिवट्टकादिद्रव्यांतरसंयोगइतिवाच्यं शक्तेः साधारणत्वात् एतो भौतिकदे

71

हातिरिक्तस्यैव चैतन्यादिसमवायोंगीकर्त्तव्यः सत्यान्तरेशमिद्धे श्रेयोहि तत्र प्राप्तिः स्व
त्वेङः स्वियामपिमिके तथात्मकर्मानुष्ठानेऽशुभकर्मयोगस्यागः एतेषु ज्ञान
नियतेदेहातिरिक्तात्मानुमाननिमित्तेस्वकेयादिशाकुनज्ञानेकपिजलादियत
त्रिचेष्टालिंगकेज्ञाने ग्रहाः स्पर्शात्प्रयत्नसंयोगजेः फलेः तारश्चाश्विन्यादि
व्यातिरिक्तानिज्योतिर्षिततत्त्वानपुषकक्रमृतीति एतेषां संचारेः शुभाशुभ
फलद्योतने जागरे जागरावस्थाजन्येषु स्वप्नादिष्वादिदर्शने तथा स्वप्नजेः
स्वरवराहफलके स्थारोहणादिज्ञानेः तथा काकादेर्जीवोपभोगार्थं तथा रस्बेः

७२

तथा मन्वंतरप्राप्त्याफगांतरप्राप्त्या देहेनुपपद्यमानया तथा मैत्रैर्बोधिकफलैः स्व

एणानि सधामानि कनकरजतरत्नरचितामरपुरवरसहितानि शीतपद्यंते संसरण
मार्गमाह येषु नस्त्वस्याधस्ता दुग्रमेपामन्दुशुभाशैविहफलोपभोगार्थं संसारे संस
रंति श्रुणाव; स्वपेक्षतकर्मपरतंत्र: १४ वेदे: मासैः मविज्ञानैर्जन्मनामरणे
नच आत्मीगत्यानत्यागत्यासमेपनमन्येनच १५ ग्रेपसामवद्: त्वाभ्योकर्म
भिश्रुशुभाशुभै: निमित्तरागकनज्ञानयहसंयोगजै: फलै: १६ नाराणनतत्र संचा
रैर्जागरै: स्वस्नजैरपि आकाशपवनज्योतिर्जलभूमिधरैस्तथा १७ मन्वंतरै
र्युगशुत्याप्तैरौषधिफलैरपि विज्ञान्मानवेद्यमानैकारणैर्जगतस्तथा १८
भूतचैतन्यवादिपदैर्वाक्सिद्धिं गृह वेदैः सप्तवनेतिनेतीत्यात्मेतिग्रस्थूलमनण
वह्रुस्वमयाणिपाटदृतादिभिः प्राश्नैश्रुमोमोसान्तोतिकादिभिः विज्ञानैश्वमसे
देशरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः तथाजन्मसरणभ्योजन्मांतराणु।
ष्ठितधर्माधर्मनिपतनाभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानैः आत्मीजन्मांतरगतकर्मानुष्ठा
ननिपतनयातत्वागमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनिपतनाभ्यामपि भौतिक

तथा पंचभूतानांसुपाल्लानेपस्माद्देस्मादिलिंगानि भूतेषु तूपपन्नानि ष्ठामातानपरे
परमापरमात्मनोऽग्रातकानिहूणपते तस्मादस्ति देहानि विक्त आत्मा सर्वग ईश्व
र इति सिद्धं बुद्धींद्रियाणि सर्वाणि मनः कर्मेंद्रियाणि च अहंकारस्तु बुद्धिस्तु पृथि
व्यादीनि चैव हि २२ अव्यक्तमात्मा ते तत्र तु : देवस्यास्य निगद्यते ईश्वरः सर्वभूत
स्थः सत्त्वसत्स्वरूपवान् २३ बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहंकारसंभवः तन्मात्रादी
न्यहंकारादेकादशगुणानि च २४ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च तत्क्रमः यो
यस्मान्निःसृतस्तस्मिन्नेव विलीयते २५ तेन स्वरूपमाह बुद्धींद्रियाणि श्रोत्रा
दीनि सर्वाणि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मेंद्रियाणि वागादीनि तथाहंका
रः बुद्धिश्च निश्चयात्मिका पृथिव्यादीनि पंचभूतानि अव्यक्तं प्रकृतिरित्येतत्तद्दे
वे अस्मिन्देवस्येयं माया वा ईश्वरः सर्वगतः सर्वस्वरूपः प्रमाणेन तदग्राह्यत्वात् अस्व
रूपश्चेतिकत्वात् सदसद्रूपो वा स आत्मा ते तत्त्व इति निगद्यते बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमा
ह सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तं तत्त्वविप्रकाराद्बुद्धेरुत्पत्तिः तस्माच्च वैकारिकात्ते

त्वाच्छ्रवैकेः तद्रूकर्माद्यैः सात्मान्तरेपरत्यावाद्देहेनुपपद्यमानेविद्यमानेहेतुनयावि
नजानीत १८ ग्रहेकारः स्मृतिर्मेधाद्वेषोबुद्धिः सुखेच्छुतिः इंद्रियांतरसंचारः इच्छा
धारणजीविते १९ स्वर्गः स्वप्नभावानांप्रेरणंमनसोगतिः निमेषश्चेतनायत्न
आदानंपांचभौतिके २० यत एतानिलिंगानिदृश्यन्तेपरमात्मनः तस्माद्दस्तिप
रोदेहादात्मासर्वगईश्वरः किंच ग्रहेकृतिरहंकारः स्मृतिप्राग्भवीयानुभवभा
वितसंस्कारोद्बोधनिबंधनात्स्तन्यपानादिगोचरा सुखमैहिकंधृतिर्धैर्यं इंद्रियां
तरेणदृष्टस्यार्थस्येंद्रियांतरस्यसंचारोपमहमद्राक्षंतमहंस्पृशामीत्येवमनुसंधानं इं
द्रियांतरसंचारः एवंइच्छाप्रयत्नचेतनादीनांस्वरूपेणलिंगत्वे एवंश्लोकेनगम
नमस्यवचनाद्देहेनतपार्थिकंलिंगत्वमित्यपौनरुक्त्यं तथाधारणशरीरस्यजी
वितेप्राणधारणंस्वर्गोनिपतनाद्देहांतरोपभोग्यः सुखविशेषः स्वप्नः प्रसिद्धः ए
वंश्लोकेनस्वर्गस्यशुभाशुभफलत्वेनलिंगत्वे अत्रस्वरूपेणत्वपौनरुक्त्यं
भावादीनांमिंद्रियादीनांप्रेरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ति निमेषः प्रसि

मि॰ तृ॰
ऽः
७५

73

र्थमुपसंहरन्नाह मानसादिविविधकारणैःकर्मणांविपाकाद्दोश्वगोपिसन्नात्माय
थात्मानंसृजति तथावःपुण्यकैकथितःसत्वादिगुणस्तस्मैवाविद्यपाविष्ठस्य
प्रकीर्तिताःतथासप्वरजस्तमोभ्यामाविष्टस्तुकवदिहमसंसारेभ्राम्यतीत्यपिकथि
ते सप्वानादिःपरमःपुरुषःशरीरग्रहणेनादिमान् कर्तृत्वामननादिविकार
सहितःयथाम्भूलाकारतयापरिणतोलिंगैरिंद्रियैःसूत्राण्यूपउदाहतः २०
स्वर्गमार्गमाह त्रैविद्यामनमार्गस्तस्यास्यगम्यस्यचपदेनरमसोपिस्यायाणः
तेनाग्निहोत्रिणःस्वर्गकामाःस्वर्गंप्राप्नुवंति २१ येचदानादिस्मार्तकर्मपराः
येस्यक्तदंभरहिताःतथाघृणाभिराम्यगुणैर्हैयानातिरनसूपाशौचमनायासो
मंगलकार्पण्यमस्पृहितिगोतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताःतथायेचसत्यवदनाति
रतास्तेपितेनैवपिन्त्र्यानेनस्वर्गमदनमाप्नुवंति २२ ननुनैमित्तिकादिश्रुतिसंचरे।
त्विलाध्यापकप्रलयाद्विदितवेदास्तस्योपरितनाजनाःकथमग्निहोत्रादिकेक
र्मकरिष्यंति कथंतद्देवतराचाक्रनकर्माणःस्वर्गमार्गमधिरोढुंनीस्तनत्याह त

७५

म

जसोऽनादिरिति त्रिविधोहंकार उत्पद्यते तत्र तामसादनादिसंज्ञकादहंकारा
त्तन्मात्राणि शब्दादिग्रहणकारणानादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते वैशाद्वा
द्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाण्युत्पन्नानि ॥ २५ गुणस्वरूपमाह तेषां गग
नादिपंचभूतानामेकोत्तरवृद्ध्या पंचशब्दादयो गुणा वेदितव्याः एषां च बुद्ध्यादि
विकाराणां मध्ये यो यस्मात्समुत्पन्नस्तत्वादेकत्वज्ञाः स तस्मिन्नेव स्वस्वरूपेण प्रलीयते
२५ यथात्मानं स्वजन्यात्मा तथा वः कथितो मया विपाकास्त्रिप्रकाराणां कर्म
णां मोक्षरोपि सन् २६ सत्वरजस्तमश्चैव गुणास्त्रयो वकीर्तिताः रजस्तमोभ्यां
मा विमुक्तः कवद्धाप्यते हि सः २७ अनादिरात्मा शुद्धैव समण्व पुरुषः परः लिंगे
न्द्रिययोस्तद्रूपः सविकारस्तदाहृतः २८ पितृयाणे सुवीथ्याश्च यद्गम्यस्य च तो
त्तर तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामाः दिवं यान्ति २९ पंचदानपराः सम्यग्ब्राह्मि
ष्ठा गुणैः फलाः ते यान्ति तेनैव मार्गेण स्वर्गप्रश्रुतपरायणाः ३० तत्राष्टाशीति सहस्रा
णि मुनयो गृहमेधिनः पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ३१ प्रकरणं

मि. ल.
र.
१५

74

नित्यश्रुतापबाधोऽल्प एवं परापानाः प्रकृताश्च याश्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि
वशाङ्गानुगामनमीमांसाङ्गोचराणि भाष्याणि च स्त्रवेद्याख्यारूपाणि यदन्यद्
फ. वैदादिके वाद्यपतदपियत्प्रकाशनमहूने तथाविधास्ते मन्येधर्मप्रवर्तकाः एवं
सति वेदस्यापि नानित्यता दोषप्रसंगः ३४ ततः किमित्यत आह वेदस्य नित्यत्वे सति
तत्प्रामाण्यबलाद्वेदान्तवचनादयः सत्वशुद्ध्यापादनद्वारेणात्मज्ञानस्य हेतव इत्यु
पपन्नं भवति ३५ किंच यस्मान्नित्यतया प्रमाणभूतो वेदस्तस्मादस्मादुक्तमार्गेणसक
लाश्रमिभिर्नानाप्रकारैः प्रजिज्ञासितव्यः तमेव प्रकारं दर्शयति द्विजातिभिरेषो
परोक्षीकर्तव्यः तत्रोपायं दर्शयति श्रोतव्योऽथ मन्तव्य इति प्रथमतो वेदान्तश्रवणे
न निर्णेतव्यः तदनन्तरं मन्तव्योऽयुक्तिभिर्विचारयितव्यः ततो सो ध्यानेनापरोक्षीभ
वति ये द्विजातयोऽतिश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः प्रनसक्तेन मार्गेण नमा
त्मानं सततं परमार्थभूतमुपासते त आत्मानं विदन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ३७ सर्वाश्रमैर्वि
जिज्ञास्यः सर्वाश्रमैरेवमेव तदुक्तं व्यासस्तथा मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ३८ यदनमे

१५

त्रपितृयाणेः अष्टाशीतिसहस्रसंख्यामुनयोगृहस्थाआश्रमिणः उत्तराहृन्निधर्माणः स
र्गादौवेदस्योपदेशकतयाधर्मतन्त्रप्रादुर्भावबीजभूताः संतानाग्निहोत्रादिधर्मप्रव
र्तकाः एतानश्चागुट्टितदोषसमासंग ३१ सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकसमा
श्रिताः तावंतएवमुनयः सर्वारंभविवर्जिताः ३२ तपसाब्रह्मचर्येणसंगत्यागेन
मेधया तत्रगत्वावतिष्ठंते यावदाभूतसंप्लवं ३३ यतोवेदाःपुराणानिविद्योपनि
षदस्तथा श्लोकाःसूत्राणिभाष्याणि यच्चान्यद्वाङ्मयंक्वचित ३४ वेदानुवचनंय
ज्ञोब्रह्मचर्यंतपोदमः श्रद्धोपवासःस्वातंत्र्यमात्मनोज्ञानहेतवः ३५ किंच सप्तर्षे
यः श्रीसिद्धाः नागवीथ्योरावततपथः नदूरतरालेतावंतएवाष्टाशीतिसहस्रसंख्यामु
नयः सर्वारंभविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्यफलकाः तथासंगत्यागि
नोदेवलोकेसमाश्रितामाभूतसंप्लवं श्रावृत्तनतयलयपर्यंतमवतिष्ठंते तत्रचस्थिताः
सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणांप्रवर्तकाः ३३ कथंभूतास्तेमुनयः इत्यत आह
यतोहिविद्याट्पिसंतिसमस्ताह्यब्राह्मणागोवेदाः पुराणानि न्यायविद्याः उपनिषदश्च।

हृमादिवेटूपयैनेपटाभिमानिनिदेवता:प्राणायेनरेवब्रह्मशिजलम्प्रमि:प्राणब्रीस्ताद्य
न्नहृपेणशुक्रनेमवाय्वसेमारिणयोनिवृज्जैति एतन्मार्गद्वयप्रणतोयेनविज्ञाना
तिमार्गद्वयेयायम्ननःप्रमोत्तुशाननेनकेरात्मसौदटपृकोभुजेगःशल्लमःक्रिमिःको
टोभवेत् उपासनाप्रकारमाह उरूस्थोत्तानचरणःसव्येन्यस्योत्तरंकरे उत्तानेकिं
चिदुन्नाम्य मुखंविष्टभ्योरसा ५३ निमीलिताक्षःसत्वस्थोदन्तैर्दन्ताननसंस्पृशन्
तालुस्थाचलजिह्वश्चसंवृतास्यःसुनिश्चलः संनिरुध्येन्द्रियग्राममनातिनीचोच्छ्रि
तासनः द्विगुणंत्रिगुणंवापिप्राणायाममुपक्रमेत् ५५ ततोध्येयःस्थितोयोसौहृ
दयेदीपवत्प्रभुःधारयेत्तत्रचात्मानंधारणांधारयन्बुधः ५६ ऊरूस्थोत्ता
नचरणोपसृसनय्योक्नोवद्रूपद्मासनः तथोत्तानेसव्येकरेदक्षिणमुत्तानंकरम्
प्राम्नुविचकिंचिदुन्नाम्योरसाचविष्टभ्यस्तंभयित्वातथानिमीलिताक्षःसत्वस्थः
कामक्रोधादिरहितोदन्तैर्दन्ताननसंस्पृशन्तथातालुनिस्थिताचलाजिह्वा
यस्यसतथोक्तः तथासंवृतास्यःपिहिताननःसुनिश्चलोनि[illegible]ष्कंपस्तथासम्य

75

ते चैवेति ये चारण्यकमाश्रिताः उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ३७ क्रमात्ते
संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरं अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतं तत्स्तान्पुरुषोऽमे
त्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ३८ प्राप्ति
मार्गं देवयानमाह ते चिरदितान्मानः क्रमाद्धूयादाभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमा
र्गस्थ तेषु विश्रमाते श्रमापिताः परमं पदं प्राप्नुवंति अर्चिर्वह्निः अहर्दिनं शुक्लः शुक्ल
पक्षः तथोत्तरायणं संवत्सरम् सवितारं सूर्यं वैद्युतं तेजः तानेवं क्रमाद्देवगादिस्थान
गतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः करोति तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते
किं तर्हि कृतप्रति संचरे वमरेण्यक्रन्त्रिगणः शीघ्राः परमात्मनैकी भवंति ३९ पूर्वो
क्तं पितृयाणमाह यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः धूमं निशां कृष्णपक्षं द
क्षिणायनमेव च ४० पितृलोकं चांद्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीं क्रमात्संभवंतीह पुनरे
वं व्रजंति च ४१ एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् दंदशूकः पतंगो वा भवे
त्कीटोऽथवा कृमिः ४२ ये पुनर्विहितैर्यज्ञैर्दानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमा

मि·त·
टी·
११

76

न्वेदंस्यात्कर्मावनेवमन् अपाचितनाशंकितमितभक्तपरोसिद्धिमवाप्नुयात् ४७ यायाग
तधनस्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय: श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपिहिमुच्यते प· धा
रणात्मयोगाभ्यासेप्रयोजनमाह अणिमद्यात्याधैरहप्यतमेनस्थानेदूरदेशेस्थितिर
तोदियेश्वर्येषु मन्वादेविवस्मरणकोति:कमनीयनाहृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु
तथाश्रोत्रनतात्प्रतिदवीयसिदेशेभिव्याजमाननपाश्रोत्रपथमनासहुखामयिणह्वा
नोज्ञानस्नानिजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशने स्ववांछावशेनार्थानाकरणनिरप
दनयास्थिरत्मेतद्योगस्यसिद्धेर्लक्षणलिंगनवैनावदेवप्रयोजनेकिंतसिद्धेयोगेस
जन्देहमस्तनतापकल्पने ब्रह्मनशत्रमेवप्रभवति ४८ यत्रदानाद्यसंभवेसनत्वशुद्धा
वुपायान्तरमाह अथवात्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मान्यनमेवेदमभ्यसन्नेकांतशीलोयाचि
तमितान्नपानादिनसत्वशुद्धिरात्मोपासनेनपरंशुक्लिलक्षणंसिद्धिमाप्नोति ४९
किंच सत्यतिथिस्नहादिन्यायेनोपार्जितधनेनातिथिपूजातत्परोनित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठा
नानिरतः सत्यवदनशील: सन्नात्मतत्वध्याननिरतोगृहस्थोपिहि यस्मान्मुक्तिमवा

११

गेंद्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नानातिनोचासने नानात्युच्छितासनेनापथ्या चित्तवि
क्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणेन त्रिगुणेन वा प्राणायामाभ्यासक्रमेण तेना
वशीकृतपवनेन योगिना योसौ हृदयपीठे पीठवत्स्थकेपः सम्यक्स्थितो सौ ध्यानवान्ः तेन च
हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत् तथा धारणां च धारयेत् द्वारणां स्वरूपं च च
त्वारिंशन्मात्राभिः उत्तमः इत्येवं पाणिं जान्वग्रभ्रामणेन छोटिकादानकालो मा
त्राताभिः पंचदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंशन्मात्रा मध्यमः पंचचत्वारिंशन्मा
त्राभिः उत्तमः इत्येवं प्राणायाम त्रयात्मिकैकाधारणा नातिस्तोयोगशब्दवाच्या
स्ताधारयेद्यथोक्तं मन्वत्रसंभ्राममत्क्षोटकोद्घातकरायजानुमंडले मात्राभिः पंच
दशाभिः प्राणायामोधमः स्मृतः मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणा तथा वि
भिस्त्रिभिः स्मृतैकैका त्र्याभियोगस्तथैव चेति ५६ प्रेतद्धीनेस्मृतिः कोतिहिष्टिः
श्रोत्रत्ततातथा निजेशरीरमन्यत्र परकायप्रवेशने ५७ पुष्टानोक्केदनः सृष्टि
योगसिद्धस्यलक्षणं सिद्धयोगत्यजन् देहममृततनायकल्पते ५८ अथवायभ्यास

मि॰ टी॰
र॰
७८

77

सुरापानाभ्यसेनायः २ कृमिकीटपतंगत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् तृणगुल्मलतात्वं च
क्रमशो गुरुतल्पगः ३ महापातकिनामेसारत्राभिप्रकान्नद्विशेषकथयन्नाह स्वगा
हरिणलट्यः श्वशूकरोष्ट्राः अभिहिताः तेषां पापानि ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति वेरोग
क्रमः पुक्कसः प्रतिलोमो निषादेन शूद्रायां जातः वैदेहिकेनाम्बष्ठ्यां जातो वेनः म्लेच्छा पा
निस्तेयाय प्राप्नोति कृमयः सजातीयभोगरहिता मांसविष्ठाभोगमयादिजन्याः
तन्तवः किंचित्स्थूलतराः पतन्तः रहिताः सजातीयसंभोगनिरपेक्षाः पिपीलका
दयः कीटाः पतंगाः शलभाः स्तेयापापानि ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् तृणकाश
कुशादि गुल्मल्लिनेरागुणे तज्जातीयत्वं क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति एतच्चाका
मकृतविषयः कामकृते तु अन्याश्वापदादिषु जलप्लवविषप्रसरणे यथाह मनुः
श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणां चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृ
च्छति कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणां हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्रा
ह्मणो व्रजेत् लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणां हिंस्राणां च पिशाचानां स्ते

ष्टेति तस्मात्केवलमैहिकपारित्राज्यपरिग्रहणं मुक्तिसाधनं ५ इत्यध्यात्मप्रकरणं
महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्य दारुणान् कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वि
ह १ वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः इत्यत्र श्रुतिपाशुतपाश्रुतिज्ञातषड्विधधर्म
मध्ये पंचप्रकारेषु धर्ममभिधाय प्राधान्याविशिष्टं नैमित्तिकं धर्मं ज्ञाने प्रायश्चित्तपदाभि
लप्यं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थं मोक्षकारिविशेषणप्रदर्शनार्थं चार्थवादरूपं
कर्मविपाकं तावदाह ब्रह्महत्यादिपंचकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यपः इत्यत्र ब
त्यते तद्योगिनो महापातकिनस्तैर्महापातकजानि तामिस्रादिनरकान् स्वजनि
तदुःखानुभूतपात्रताघोरानतिकर्मजन्यनरकदुःखतीव्रवेदनापादनेनातिभयंकरान्दा
रुणान्दुःखैकभोगनिलयान् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगत्पादनेन तत्कर्मक्षयेण प्रा
प्युनरिहसंसारे दुःखबहुलखरशृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण स्वरूपेण जायन्ते
महापातकिग्रहणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणं तेषां च तिर्यगादियोनि
प्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् १ मृगाश्वशूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति खरपुक्कसवेनानां

धान्यमिश्रोतिरिक्तांगः षड्गुल्मादिः पिशुनो विद्यमानपरदोषश्रावयनशीलो
दुर्गंधिनासिकः तैलस्य हर्त्ता तैलपायी कीटविशेषो भवेत् सूचकोसद्दोषसेको
ऽनेनो दुर्गंधिवदनो जायते एतच्च तिर्यक्त्वनरकाभ्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यं
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हवि
रिति मनुस्मरणात् ६ परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः ७ हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः पत्रशाकं शिखी हृ
त्वा गन्धान् छुच्छुन्दरी शुभान् ८ मूषकः स्याद्धरन्धान्यं यानमुष्ट्रः फलं कपिः जलं
प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करं ९ मधुदंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं बक
स्तथा श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः १० किंच यः परदारानपहरति तु
ह्यस्वसवर्णान्यतिरिक्तमपहरति सावरण्ये निर्जलप्रदेशे ब्रह्मराक्षसाख्यो व्योम्र
तो विशेषो जायते ७ ॥ किंच हीनजातौ हेमकारव्याधजातौ पररत्नापहारको
जायते तथा च मनुः मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः विविधानि

78

नोविप्रः सहस्रशः स्तेनोर्णनाभिः सरटः कृकलासः स्तेनः स्वर्णस्तेयी त्वग्
गुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः
इति ३ ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदंतकः हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा
गुरुतल्पगः ४ यो येन संवसत्येषां स तल्लिंगोभिजायते अन्नहर्त्ता मयावी स्या
न्मूको वागपहारकः ५ धान्यमिश्रोतिरिक्तांगः पिशुनः पूतिनासिकः तैल
हृत्तैलपायी तु पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ६ किंच एवं रौरवादिनरके घुघूकरखरादि
योनिषु च दारुणदुःखमनुभूय पानेतरं दितरयोपि जननं समयप्रमवत्तयरोगा
दिलक्षणयुक्तो दुःखप्रचुरेषु मानुषशरीरेषु संसरंति तत्र ब्रह्महा तु परोगी राज
यक्ष्मी भवेत् निषिद्धसुरापानः स्वभावतः कृष्णदशनः ब्राह्मणहेमहर्त्ता कुनख
नखी भवति गुरुदारगामी दुश्चर्मेतो कुष्ठिनं एषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः
पुरुषः संवसति स तल्लिंगो भिजायते किंच अन्नस्यापहर्त्ता मयावी अजीर्णीत्रः
वागपहारको न ज्ञाता धान्यापी पुस्तकापहारी च मूको वा गोद्विपविकलो भवेत्

मि॰ त॰
ट॰
८०

हारी मेढ्रली देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः गरदाग्निदावुन्मत्तो गुरुबहिष्कृतोपस्मा
री गोत्रस्त्र्याधः यमैपक्षीमक्राः स्यात्रवहुतः शतवेधीस्त्रागानविशेषः कुंडाशीभग
भक्तः देवब्राह्मणस्वापहारी पौंड्रोगी न्यासापहारी काणः स्त्रीपणोपजीवी षंढः
कौमारदारत्यागी दुर्भगः मद्यैकाशीवानजुल्मो भ्रमत्पभक्तकीरोगेस्माली ब्रा
ह्मणोग्रामीनिर्वीजी क्रूरकर्मावामनः वस्त्रापहारीपतितः शय्यापहारीत्वपण्यकः
शोवेच्छुक्रपहारीकपाली दीपापहारी कालिकः मित्रध्रुक्कृतघ्नी मातापित्रोरा

79

क्रोशकः विड्कारहति वृक्षगानमेमायिकाविद्विशेषमाहं गन्तनवाकु समबलः गु
रुशुद्रः सलग्नवाक्जलोदरीदारत्यागी कुपमातीस्त्रीपदी उक्तनजेषचरणः
विवाहविघ्नकर्ताक्लिशोष्ठः ग्रवेग ऋणीक्लिवहलः मारवचोय्यः स्नुषागामीवा
नहूषणः चनः पथ्योविएस्त्रवविसर्जनेनम्रचेकृक्लो कन्यादूषकः षंढः ईर्ष्यालुमेश
कः पित्राविवदमानोपस्मारी न्यासापहार्पनपत्यः रत्नापहार्यात्त्यंलदीरेङः विद्या
विक्रयीपकृषमृगः वेदविक्रयीहीपीवद्धयाचकोजलप्लवः अयाज्ययाजकोवरा

८०

चरत्नानिजायन्तेहेमकर्त्तृभिरिति तथापञ्चात्मकेग्रामेहृत्वामधुरः सुभान्नगंधान्न
पहृत्वाकुक्कुटीराजंडहिताख्यामूषिकाजायन्ते ८ किंच धान्यहारीश्राखुः या
नेहृत्वोष्ट्रः फलेवानरः जलेस्नवः शाकटविलाशुनाख्याः पक्षीः तीरेद्योतः स्वोहोप
स्करेमुसलादिहृत्वागृहकारीवरटाख्याः कीटविशेषः मधुहृत्वादंसाख्याः की
टः पलमांसंहृत्वागृध्राख्याः पक्षी गोहृत्वागोधाख्याः प्राणिविशेषः अग्निंहृत्वा
वकाख्याः पक्षी वस्त्रंहृत्वाश्वित्री पत्रवाद्दिरसंहृत्वाश्वाजारमेपः लवणहारीची
रीवाख्यउक्तैः स्मरःकोटः १ प्रदर्शनार्थमनन्तमपात्ते लोपकर्मणाम् इव्याप्रकाराहि
पथ्याप्रत्येवप्राणिजातयः ११ एवंप्रदर्शनार्थकिंचिदुक्ताश्रतिदृव्याम् सृष्टावषंको
टिकोटिनपापिवक्तुमशक्ने गेकोणपथिनाविपाकेदर्शयितुमाह द्रव्यसापहृत्य
माणस्यपाहृत्या : प्रकारात्मलाःहृत्वाणवप्राणिजातयः लोपकर्मणापहर्त्तारोभवंति
यथाकांस्यहारीहंसइति प्रस्थवापस्फलसाधनेद्रव्यमपहरंतितत्साधनविकला
यथापंगतामश्वहारकइति शेविनक्ष्यचिद्विशेषोदर्शितः ब्रह्महाकृष्णितेजसापं

प्रायश्चित्ते नचप्रारब्धफलपापजन्मांतरापूर्वविनाशो किंच न प्रयोजनमस्ति नहि का
म्यकर्मकृतो वा [illegible] व्यापारस्य वा [illegible] नरपेक्षत्वे ते नचनद्वारब्धफल
नाशप्रसक्तौ एवं नाशोन्वेषणीयः नहि निमित्तकारणमस्ति तच्च कचीवस्त्रादिनाशे नत
दारब्धकार्यकादिविनाशः नचैतेस्मिंस्तिके कौनख्यादिके शस्याने हेतुशक्यते किं
च नरकतिर्यग्योन्यादिजन्मवत् स्वपरपरामनुभवनस्य हि कौनख्यादिकोविका
रस्वरसफलं तेन चान्यत्रमात्रेण स्वकारणपूर्वनाशोजन्मने मथनजनितानुशु
तुणेनैवारणिनयः तस्मान्नपापविनाशार्थं व्रतचर्या नापिसंव्यवहारार्थं नहि
शिष्टाः कुनख्यादिभिः सहसंबंधपरिव्यवहरंतिप्राचीनतनयात् पापनाशेनसं
व्यवहार्यत्वस्यापिसिद्धेर्नार्थोव्रतचर्यया यतवशिष्टेनोक्तं कुनखीश्यावदंतस्तुकृ
च्छ्रे द्वादशरात्रं चरेदितितत्रामवस्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः पापत्वपार्थं संव्य
वहार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेतिमंतव्यं ॥ ११ ॥ यथाकर्मफलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ॥ जा
यंते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ १२ ॥ ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भो

हः ॥ अनिमंत्रितभोजी वायसः ॥ स्त्रैणकाषी वानरः ॥ पतस्तनेऽन्नमार्जारः ॥ कतुकवनदह
नात्खद्योतः ॥ दारिकाचौर्याम्नुवविरोधिः ॥ पर्युषितभोजी कृमिः ॥ अदत्तादानी वली
वर्दः ॥ मत्सरी भ्रमरः ॥ अग्न्युत्सादी मंडलकुष्ठी ॥ शूद्राचार्यः श्वपाकः ॥ गोहन्ता सर्पः ॥ स्नेहा
पहारी तैली ॥ अन्नापहार्यजीर्णी ॥ ज्ञानापहारी मूषकः ॥ चंडालीपुष्कसीगमनेऽजगरः ॥
गुरुत्रिगमने मरुपिशाचः ॥ स्त्रीगमने दीर्घकीटः ॥ सवर्णागामी दरिद्रः ॥ जल
हारी मत्स्यः ॥ क्षीरहारी वलाकः ॥ वार्धुषिकोंऽगहीनः ॥ अविक्रेयविक्रयी गृध्रः ॥ राजमहि
षीगामी नपुंसकः ॥ राजाक्रोशको गर्दभः ॥ गोगामी मंडूकः ॥ अनध्यायाध्ययने शृगा
लः ॥ परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः ॥ मत्स्यवधे गर्भवासी स्यात्तेन रुद्रगमनादिति स्त्रियाश्चै
तेषु निमित्तेषु दृष्टचौकाः स्वजातिषु स्त्रीत्वमनुभवति यथाह मनुः ॥ स्त्रियाप्येतेन कल्पे
नह त्वा दोषमवाप्नुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ता इति एतच्च तत्प्रायश्चित्ताकृ
ततएकस्यनशपक्षिणोऽन्यत्विविषमस्महापृष्ठेगजजननाशं नपुनः तपित्रादिलत
एकानांद्वादशवार्षिक्यादिव्रतप्राप्त्यर्थं ममसर्गीनिहन्त्यर्थं वा नत्याहि पापतपार्थं

दानेयत्रेत्याचाते इंद्रियप्रसक्तिनिषेधस्यानेकानन्तः प्रतिषेधरूपतो स्नातकव्रतम
ध्येयस्यपाठात् नत्र च व्रतानीमानि धारयेदिति व्रतशब्दाधिकारात्तन्मूप्रवर्णत्वेदि
यत्प्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते सचोभयत्रूपदेतिप्रत्ययगुणादाने ननुविहि
ताकरणतत्रप्रत्यवैतीतिऊतावसितं ननावदग्निहोत्रादिवाक्येनापुरुषप्रवर्त्तना
त्मिकानुष्ठानस्यप्रत्यवायपरिहारत्वमादिपति विषयानुष्ठानस्यपुरुषार्थत्वाच्चग
तिमात्रपर्यवसायिनी हिंसा तावन्मात्रेणप्रवृत्त्यनुपपन्नेनेपुनरकरणस्यप्रत्यवायपहे
तुत्वमेपिवक्तीतीएतावतानुपपन्नेः किंच यद्यनुपपत्त्युपपन्नमेवपिप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थंम
र्थान्तरंकल्प्यते नहिंनिषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थत्वेनैवतद्वेन
स्यपुरुषार्थासिद्धावपिफलान्तरंकल्प्यत नचैतत्कस्यचिदपिसंमतं ननुयथानिषि
द्धेष्वर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थत्वेनैवपुरुषार्थत्वं तथाविहितेष्वप्यर्थवाद
वगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थतास्माकस्मान्नस्यात्तदेव नहिसर्वत्राग्निहोत्रादि
षुताहगर्थवादाः सन्तिनचविहितस्याः नन्वाग्राग्नेरः पतनमस्कृतोनोपस्र

गिनः जायंते विद्योपेता धनधान्यसमन्विताः १३ किंच यथा कर्मकृष्टज्ञाता न
निक्रमेण तत्र रौरवादिनरकादिफलं तिर्यक्षु च पापकालक्रमेण ततो एकेभ्यो एकदुःख
लत्वेन दारिद्र्यदुःखभाजो निकृष्टा जायंते १२ किंच नैतेभ्यो लब्धमनुष्यजन्मानं
तरेण कल्मषोऽखिला नरकोपभोगद्वारेण क्षीणपापाः शुभवीपक्षकाले
षेण महाकुले भोगसंपन्ना विद्याधनधान्यसंपन्ना जायंते १३ विहितस्याननुष्ठाना
न्निंदितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति १४ एवं प्रायश्चित्ते
शुद्धे च नार्थकर्मविपाकमभिधायाधुना तत्रैव बाधकारणं निरूपयितुमाह
विहितमिति यदावश्यके संध्योपासनाग्निहोत्रादिके नित्यकर्मणि च स्वर्णदाने नैमि
त्तिके तेन चोदिते स्नानादिके च तदुभयस्य च्याते तस्याकरणात् निंदितस्य निषिद्धस्य
सुरापानादेः करणात् इंद्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति प्रत्यवा
यी भवतीति यावत् ननु इंद्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः इति इंद्रियप्रसक्तेरपि
न्निषिद्धता निंदितग्रहणेनैव गतार्थत्वात् किमर्थं मनिग्रहाच्चेंद्रियाणामिति पृथग्ग्रहण

मि॰ ता॰
प्रा॰
८२

82

निंदनमनुष्ठानश्रेयोवचनार्थमिति विशेषः ; यद्वा प्रागभवीयनिषिद्धाचरणलिंगं विहिता
नुष्ठानविरोधित्वाद्गालस्यादिजन्यो वा नाशगुल्कामग्रवेशेन नाभिरूपमिति न किंचिदभा
वस्य कारणनेति मंतव्यं ननु श्वसृगालवानरखरदष्टमिथ्याभिशस्तादौ विहिताकरणा
दिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथंश्रयवापितानां कथं च तदभावे प्रायश्चित्तविधा
नं उच्यते अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्तराचरितनिषिद्धसेवादिज
न्यपापापूर्वं समाहितं मिथ्याभिशापादिकं न निमित्तं प्रायश्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठित
मिति कल्प्यते पुरुषप्रयत्ननैरपेक्षेण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः ; न च पुंश्चल्यादि
गतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्माधर्मयोः तस्मादुक्तैव
प्रायश्चित्तनिमित्तत्रयपरिगणना तथा च मनुः अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचर
न् प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः इति नरग्रहणं प्रतिलोमानामपि प्रायश्चित्ताधि
कारप्राप्त्यर्थं तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसंभवात् यद्यस्मान्निषिद्धाचरणा
दिना पतत्येवेति तस्मात्तेनेह निषिद्धसेवादिपुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिहलोके परत्र

मि॰
८२

त्तिरेव वाक्यशेषस्यानीयेति चेन्न रसेन हि वाक्यान्तरश्रमितैकार्थवाक्यान्तरेणार्थवा
दः संभवति भवन्तु वाक्यार्थविदेकवाक्यतनपार्थवादस्तु व्याप्तिनाभावरूपविहिताक
रणकार्यान्तरजनयितेत्तमते ननु ज्वरे चैवातिसारे च लंघनं परमौषधमित्यायुर्वेद
वचनाद्भोजनाभावरूपलंघने ज्वरशान्तिं जनयतीति तथावगम्यते तथात्रापि भवेत्
मैवं यतो नात्रापि लंघनात् ज्वरशान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबंधकभोजनाभावस
त्तिजठरानलपरिपाकजनितान्नात्तसाम्यादिति मन्तव्यं तस्माद्विहितस्यानुष्ठाना
न्यतनसकृज्जनीतिकथमस्याः स्मृतेर्भितवारिलवाचो उच्यते श्रुतिहेत्वादिविषया
थिकारासिद्धिरूपश्वत्यवाद्याभिप्रायेणेति न दोषः ननु वीतागमुल्कास्वभावः प्रेतावि
प्रामवति विघुतः प्रेमेधाकृतनयाशोनेतुलखिय्यः कटपूतनः मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो
वैश्याभवति कूयमक्क चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्चुतइत्येतानि विहि
ताकरणश्रन्यवापपरागेण मनुवचनान्निरूपयितुं दैते उच्यते पश्चात्तापानमस्तु उल्कापा
वादष्टमानमात्रे स्पष्टः स्वेतद्यासमापि विहितमकुर्वतः प्रकृतार्थासिद्धे विकल्पकरण

कृतमित्येवमुद्वेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणास्तु महानरकान्प्राप्नुवंति २५ नरक
स्वरूपं विवृण्वन्नाह तामिस्रमित्यादि तामिस्रप्रभृतीन्लवणपर्यंतानेकविंशतिनरका
नान्वर्थसंज्ञाद्योतितानावीनरभेदान्महापातकोपपातकजनितभयंकरदुरितैरन्वि
ताश्चरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवंति २६ प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृ
तं भवेत् कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते २७ उपात्तदुरितनिरासार्थं प्रायश्चि
त्तमित्युक्तं तत्र विशेषमाह प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदप
ैत्येति गच्छतीति कामतः कृते किं तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिहलोके व्यव
हार्यो जायते अत्र च प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्तत्प्रतियोगितया ज्ञानत
इति वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामतयोरल्पानल्पत्वप्रदर्शनार्थं तथाहि विहितंय
दकामानां कामान्तु द्विगुणं भवेत् तथा बुद्धिपूर्वं क्रियायामपि प्रायश्चित्तं तथा म्लेच्छना
थिगतः शूद्रस्त्वज्ञानात् कथं चन कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञानेन द्विगुणं भवेदित्यादिभिर्व
चनैर्ज्ञानकामतयोरल्पप्रायश्चित्तप्रदर्शनानल्पफलतैव किं च स्वतंत्रप्रवृत्तिविषयज्ञा

च विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तशब्दस्याये पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः एवं प्रायश्चित्ते
हेतोः तेस्यांतरात्माशुद्धतया प्रसीदति लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदति एवं च वदतैतद्दर्शितं
नैमित्तिकोयं प्रायश्चित्ताधिकारः न च चार्थवादकोटितं तयापि ज्ञानेष्टिन्यायेन साध्य
तया स्वीक्रियते न च दुरितपरिजिहासुना तु प्रीयत इत्येतावता काम्याधिकारशंका का
र्या यस्माद्दुरितत्वामनैनित्यप्रायश्चित्ते विशुद्धये लिङ्गैर्हि लक्षणैः फंका जायते निष्कृतेन
सद्रव्यकरणे दोषश्रवणेनावश्यं वक्तव्यं गमात् १४ प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निर
ताः नराः अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् १५ तामिस्रं लोहशंकुं च महा
निरयशाल्मली रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकं १६ संघातं लोहितोदं च स
विषं संप्रतापनं महानरककाकोलं संजीवनमहापथं १७ अवीचीमंधतामिस्रं कुंभी
पाकं तथैव च असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकं १८ महापातकजैर्घोरैरुपपात
कजैस्तथा अन्विता यांत्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः १९ प्रायश्चित्ताकरणे दोष
माह पापेषु परायणार्थं व्यतिक्रमजा तेनेतेषु प्रसक्ताः अकुर्वाणा अपश्चात्तापिनाम पाड्क्ताः

84

स्यैवकल्पनागौरवप्रसङ्गात् एतेनाकामकृते प्रायश्चित्ते रहस्ये न इति ननु कामकृते प्रायश्चि
त्ताभावात्कथंव्यवहार्यत्वमिति न तदभावासिद्धेरनभिसन्धिकृतेपराधेप्रायश्चित्तमिति वसिष्ठ
वचनात् इयंविशुद्धिरुदिताप्रमाप्याकामतोद्विजं कामतोब्राह्मणवधेनिष्कृतिर्न
विधीयत इति मनुवचनाच्चावगम्यते नैतत् यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंच
न नतस्यनिष्कृतिर्दृष्टाभृग्वग्निपतनादृत इति तथा विहितं यदकामानां कामात्
द्विगुणमेवेदिति च कामकृतेपि प्रायश्चित्तदर्शनात् यत्तु वसिष्ठवचनं तस्याप्यकाम
कृतेपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति
यत्तु मनुवचनमियंचशुद्धिरुदितेत्यादि तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षि
कादिव्रतचर्याया एव कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इत्यनेन प्रतिषेधो न पु
नः प्रायश्चित्तमात्रस्य मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ननु यदि कामकृते
पि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोपि कस्मान्न स्यादविशेषात् यदि पापक्षयो नास्ति त
र्हि व्यवहार्यत्वमपि कथं भवति उच्यते उभयत्रापि प्रायश्चित्ताविशेषेपि फलविशेषः

नकर्मणांनियता तेषामन्यतराभावेपिनस्यात्स्मैभवात्ततःकामनत्वस्त्वंकेपिज्ञाने
ज्ञाननत्वस्त्वंकेपिकामःप्राप्तोज्ञानाविनाभावात् नचचैतागादिभिवेलान्तवर्त्तमानस्यास्य
पिविषयाज्ञानेकामनाभावात्ज्ञानाविनाभावइतिवाच्यं यतोऽविद्यमानस्यापिज्ञानस्य
प्रकृतिहेतुत्वाभावेनसत्त्वमते यतश्शुद्धेपिपतितेकार्म्मणोल्पाकदेमयतनेतत्रापिवाक्ता
वज्ञानाभावान्नैद्विषयकामनापायाभावेपत्र एवमज्ञानाकामनेपोरस्यव्यभिचारेऽपि
व नत्रप्राणायाम्ग्नेरग्नेनइतिनफलेकफलविनाशत्वात्कर्मणमेवं यथापापापोत्पत्तिः
प्राणसन्निगम्यानथानस्यारिन्तुपापोतिनात्रप्रमाणेनरेकमेने अतएवमौनमेनइवीन्नर
पदेभगवान्ऽयमर्थोदर्शितः नत्रप्रायश्चित्तेकुर्याद्रूपादितिमीमांसने नकुर्यादिता
रुः नोहिकर्मलीयतइति कर्मादित्यपरेण्ठनः श्लोमेनेहाण्ठनः सर्वनमापनोतीतिविज्ञाय
ते ग्राम्येलोमेनेहातरंति सर्वेपाप्मानंतरंति अश्वमेधेहोहत्यापापशुमेधेनयजतेइतिश्रुतेः
सर्वनमापोनोतिसर्वनेसेपापकृत्यातिहामादिद्विजातिकर्माणियाग्याभवतीत्यर्थः ते
वेदमर्थवादमात्रे ग्रीयकारिविशेषणकातायांगद्विसत्राम्यापेनार्थं वादिकफल

मि॰ व्य॰
प्रा॰
८५

85

२॥ ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः। एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् २२
निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्तनिमित्तमित्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह हन्तेः शरीरप्राणवियोग
करे व्यापारे २२७ : तद्व्यापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियो
गो भवति स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा मद्यपो निषिद्धसुरायाः पाता स्तेनो ब्राह्मण
सुवर्णापहर्त्ता ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मरणात् गुरुतल्प
गो गुरुभार्यागामी तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते एते ब्रह्महादयो
महापातकिनः पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि महाशब्देन तेषां गुरुत्वमुच्य
ते तद्योगिनो महापातकिन इति लाघवार्थं संज्ञाकरणं यश्चैतैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं
सह संवसत्यभिसंधिपूर्वं संवसेद्यो वै वत्सरं सोपि तत्सम इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन सोपि महा
पातकी तथाशब्दः प्रकारवचनोनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः अनुग्राहकश्च
य पलायमानं समीक्ष्य उपरुध्य परेभ्यः हन्तारं प्रतिरक्षन् हेतुं दृष्टमानं सुपजनयन्नुप
करोति स उच्यते अनेन च अनुग्राहकस्य हिंसाफलसंबंधो दर्शितः बहूनामेक

८५

स्त्वेतोवगम्यते अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः : यत्र तु ब्रह्महत्यापगमकृतत्वगमनादिपिदयो
निसंवत्सरागस्तेन नास्तिक निंदितकर्माभ्यासे पतितानामप्रायश्चित्तिनां त्यागेन : पतिताः पा
तकसंयोजकाः श्रुतिगौतमोक्तमहापातकादौ अव्यवहार्यत्वे निषिद्धे तस्मिन्पातनीये कर्मणि अ
कामतः कृते व्यवहार्यमात्रं न तु पापक्षय इति न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपप
न्नं दृष्टं हि पापस्य शक्तिद्वयं नरकोत्पादिकाव्यवहारनिरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेपि व्य
वहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशेनानुपपन्नं तस्मात्पापानपगमेपि व्यवहार्यत्वं ना
नुपपन्नं एतन्मनुवचनं अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः : कामकारकृतेप्याहु
रेके श्रुतिनिदर्शनादिति ननु अपि कामकृतेपि प्रायश्चित्तं शास्त्रार्थेन एतेन : पापात्तु प्रश्नतिपा
दनपरे अपतनीये एतेन : कामकृतेपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव अकामतः कृतं पापं वे
दाभ्यासेन शुध्यति कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति मनुस्मरणात्
पतनीयेपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन कल्मषक्षयो भवत्येव फलोनवा
भावात् नास्मिंल्लोके अन्यापत्तिर्विधीयते कल्मषं तु निहन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्

मि. त.
र.
८७

वा

86

नुमन्तुर्हत्यापापं कनीयं तेनाहननस्यानुमननस्य हिंसात्वप्रत्यूहे तत्वात् वधांशानुद्वा
ते यद्वहि राजादिपारतंत्र्यात्स्वयमननसाश्रयहेतोरपि स्वनिषिद्धक्रूरभयादागामिदंडभया
द्वाणिपिल अयते। राजाद्युमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हेतुः श्रद्धेन्न मपेक्षोढलपतीति
हिंसाफले भ्रंतिहेतुतापतिषेधेने तथा येपि भर्त्सनताडनवधनापहारादिनापरात्
कोपपतिमोपि मरणहेतुरहनमन्तृत्वाददृष्टारेण हिंसाहेतुभवत्येव वा विसुना
कं यायाकृष्टस्तादितोपि धने वा विशेषा जिन : यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातक
कं तथा ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सह ते त्वार्थमेव च यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्र
ह्मघातकमिति न च क्रूरतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मरणस्यादर्शनादकारण
तेतिवाच्यं कनीयं उत्कृष्टस्वभावत्वेवित्वात् येत्वं तरेणापि निमित्ते न जात्तमन्यवो भवंति
ते सर्वमिचारे तेनाकारणत्वात्। एतेषामनुग्राहकश्येनजकादीनां अन्यासांतत्व
वधानापेक्षयाव्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्रायश्चित्त
गुरुलाघवंबोध्यं यासंप्रग्रारभते तस्मिन्फलविशेषइति वचनात् तथा हत्वा

८७

कार्याणां सर्वेषां शास्त्रधारिणां यद्येकोऽप्यानयेत्तत्र सर्वे तेऽघातकाः स्मृता इति तथा प्र
योजकादीनामप्यापस्तंबेन फलसंबंध उक्तः प्रयोजयिताऽनुमंता कर्त्ता चेति स्वर्गनर
कफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष इति तत्राप्रवृत्तस्य प्रव
र्तकः प्रयोजकः स च त्रिप्रकारः आज्ञापयिता अभ्यर्थयमान उपदेष्टेति तत्राज्ञाप
यिता नाम स्वयमाज्ञासमर्थो भृत्यादिकं यः प्रेषयति सदोषमग्रमेतं जहीति स उच्यते अ
भ्यर्थयमानस्तु स्वयमसमर्थः प्रार्थनादिना मच्छत्रुं व्यापादयेत्युद्युक्तं प्रवर्त्तयति सोऽभि
धीयते अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वं उपदेष्टा तु न स्वशत्रुं इत्थं व्यापादये
ति मर्मोद्घाटनाद्युपदेशपरः सरंध्रमुपलक्ष्यते तत्र प्रयोज्यगतमेव फलमिति ते
षां भेदः अनुमंतानुप्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजा
नाति कश्चित्परार्थमिति ननु अनुमंतनस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत्स्वरूपेण हियोगि
त्वादनेन तस्य मारितात्कर्तृव्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्येव मारितात्कर्तृप्रवृत्त
त्वाद्द्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् न च साध्यतयाऽध्यवसितमिति प्रवृत्तमेव वा।

सि.त.
न:
८८

वहितत्वान्मारणानुसंधाने विनाप्रवृत्तत्वाज्ज्ञानुमेतः सकाशात्ध्वस्त्यफलत्वे ननुयदि
व्यवहितस्यापि कारणत्वे नहिं मातापित्रोरपि हेत्वपुत्रेषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्व
प्रसंगः उच्यते नहि एवं भावित्वमात्रेण कारणत्वे कारणकारणत्वं यावत्तथाभावि
त्वोपपत्तेः यत्खलु स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कार
णं यदि रथ्यांतरसामासेमसः स्यादेरवापवायान्तर्गहान्तरहोपादिति रथ्यांतरसाम
त्वेचकतोरैरवापवायत्तायोनहित्रसोमयोगस्वरूपेण कारणे व्यभिचारात् नचापि
शुल्काहरिविधकारणयोगित्वमिति नातिप्रसंगः अनेनैव न्यायेन धर्माभिसंधिनानि
मित्तकूपव्यापाद्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणेवानयिनुर्दोषाभावः नहि कू
पोनेनखानितः अतोहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखननं निमित्तव्यापादने
यथा क्रोधकर्त्रादौ अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव नपुनर्हिंसादेनुनिमित्त
मातापितृतुल्यत्वेनैव तथा च विष्टस्यापि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारार्थं प्रवृत्तेो
वचनाद्दोषाभावः यथाहुः संवर्तः वैधने गोश्च किंस्यार्थे गर्भगर्भविमोचने यत्नकृ

87

८८

हकस्यतावत्स्वयमेवहिंसायांप्रवृत्तत्वेनस्वतंत्रकर्तृत्वेसत्यपिसातात्याणवियोग
फलत्वेऽपिप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेनसातात्कर्तृत्ववञ्चयोर्हिंसारंभकत्वाभा
वाल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तत्वेचप्रयोजकस्यतुस्वतंत्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेनव्याव
हितत्वान्नतोल्पफलत्वंप्रयोजकानामधोपरार्थंप्रवृत्तत्वेनोपदेष्टृत्वल्पफलत्वंनतु
प्रयोजकहेतुस्थानीयतान्प्रयोज्यस्यतत्फलसंबंधोफलतः यदिपरप्रफलत्याप्रवर्त्त
मानस्यापिफलसंबंधस्तर्हिस्थपतितडागत्वेनिःस्वप्रत्यतोनामपिस्वल्पत्वेनप्रवर्त्त
मानानांस्वर्गादिफलप्राप्तिप्रसंगः उच्यते यागस्याङ्गफलप्रयोजकत्वेतिन्यायेनाधि
कारिकर्तृगतफलजनकाः देवकुलतडागनिर्माणादयः नचस्थपतितडागकर्त्ता
देयादेवकुलतडागकरणादिप्रयोजिकारिणःस्वर्गकामित्वात् उच्यते परप्रफ
लयाप्रवर्त्तमानानामध्यहिंसायामप्यधिकारित्वाद्वतेयवतत्क्वातित्कमनिवेधनोद
षः अनुमंतृत्वप्रयोजकादल्पफलात्प्रयोजकव्यापाराद्बहिरंगत्वाल्लघुत्वा
ल्लघुत्वादनन्तरस्यनिमित्तकर्तुःप्रवर्तकोपदेष्टुःप्रवृत्तिहेतुत्वादृतत्वमनुजनकत्वेनचा

मि॰ ता॰
प्रा॰
८९

88

च वचोऽनृतं रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु २३ अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनु
हरणं तथा निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितं २४ ब्रह्महत्यासमान्याह गुरूणा
माधिकेनाधिक्षेपः अनृतनाभिशंसनं गुरोरनृतनाभिशंसनमिति महापातकसमा
नीति गोतमस्मरणात् पतनं लोकविदितदोषाभिशंसनं विषये दोषवत्त्वज्ञानमेवं परे
षां समाख्यानात् स्यादित्यापस्तम्बस्मरणात् नास्तिकत्याभिनिवेशेन वेदकुत्सने सुहृन्मि
त्रस्य ब्राह्मणस्यापि वधः अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्याद्विना वा नाश
नं विस्मरणं एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि यत्तु नः स्वाध्यायाग्निसुतत्यागस्त्वधीत
त्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथंचित्कुटुम्बभरणाकुलतयासच्छास्त्रश्रवणव्या
पृततया वा विस्मरणे द्रष्टव्यं २२ सुरापानसमान्याह निषिद्धलशुनादिकेनस्य मतिपूर्वं
भक्षणं अतएव मनुः छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटं पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या ज
ग्ध्वा पतेद्द्विज इति अमतिपूर्वे तु प्रायश्चित्तान्तरे अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं
चरेत् ४ यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहरिति तेनैवोक्तत्वात् जैह्म्यं कौटिल्यं अ

८९

नेविपन्नेश्चेत्तत्प्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ औषधंस्नेहमाहारंददद्गोब्राह्मणादिषु ॥ दीयमानेवि-
पत्तिःस्यान्नसपापेनलिप्यते ॥ दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वतां ॥ प्राणसंत्राणसिद्ध्य-
र्थंप्रायश्चित्तंनविद्यतइति ॥ एतच्चादानेनिदानेनिपुणभिषग्विषयं ॥ इतरस्यतुभिषङ्मि-
थ्याचरन्दवाप्यन्यत्रदोषोदर्शितः ॥ यत्रतुमन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतापिनाम-
ग्रहीतोन्मादादिनात्मानंव्यापादयतितत्रापिनदोषः ॥ अकारणेनतुयःकश्चिद्द्विजःप्रा-
णान्परित्यजेत् ॥ तस्यैवतत्रदोषःस्यान्नतुयंपरिकीर्तयेदितिस्मरणात् ॥ तथायत्राप्या-
क्रोशकादिजनितमन्युरात्मानंस्वखङ्गादिनाप्रहत्यमरणंदर्शीमाक्रोशनादिकेऽपि
धनदानादिनासंतोषितोपिद्विजजनसमक्षं ॥ आवयोर्नतुनाशःक्रोशकस्यापराधइ-
तितत्रापिवचनान्नदोषः ॥ यथाहविष्णुः ॥ उद्दिश्यकुपितोहत्वातोषितःश्रावयेत्पुनः ॥ त-
स्मिन्मृतेनदोषोस्तिद्वयोरुच्छ्रावणेकृतइति ॥ एतेषांचण्डपाजकादीनांदोषः ॥ गुरुल-
घुभावपर्यालोचनेनतत्प्रायश्चित्तंविशेषंवक्ष्यामः ॥ २१ ॥ गृहिणामध्याधिदेपावदौ-
दाससुहृद्वधः ॥ ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यचनाशनं ॥ २२ ॥ निषिद्धभक्षणंजैह्म्यमुत्कर्षे

मि.ता.
टी.
६०

८१

दुक्तमापोवधस्तस्येति नचैवंदेऽविशेषणप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं फलतो वैषम्यान्निर्भ
गिनी श्रेष्ठजाचांडाली समानगोत्रा सुतस्त्रीस्नुषा एतासां गमने प्रत्येकं गुरुतल्पसम
मेतत्स्वरेतःसेकात् ऊर्ध्वं वेदितव्यं प्रवीगुनिवृत्तेन गुरुतल्पसमत्वं किं तल्पमेव प्राय
श्चित्तं रेतःसेकः कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च सख्युःपुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं
विदुरिति मानवे रेतःसेक इति विशेषणोपादानात्सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुत
स्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थं यच्च ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनेन गुर्वंधिते
पादेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुरुत्वावगतेः नच ब्रह्महत्यादिप्राय
श्चित्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं न भवति किं तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशंक
नीयं यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदमिदं गुरुतल्पसममित्यादि
भेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते नच प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमाने ब्रह्महत्यादिप्रा
यश्चित्तेभ्यः किंचिन्न्यूनमेवोपदिश्यते लोके राजसमो मंत्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य
किंचिद्धीने प्रयोगदर्शनात् महापातकस्यैतस्य च तल्पात्समानफलकेनात्र एवं च सति या

६०

नः

न्याभिसंधानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृत्वं च गुरुचैत्ये तु भित्तिपट्टादिसामान्येनोक्ते त
थापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात्तन्निमित्तस्यापि गुरुत्वं विषयजेल्लमिति गौरवमवगम्यते ग्र
स्लिवचने निमित्तकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः यथार्थं सोभाव स्त्रीप्रभुवा
रैा स्यान्नामोभि निम्नोचनोपनरायेप तत्र प्रायश्चित्तं रित्यत्रैभावित्यस्य निमित्तवि
शेषणात्वनरुविरुमयनवटविवर्त्तितनेष्ठाग्र द्वयनिष्ठादकउपनरायेपद्भवनेमित्ति
कविधिवलाट्यिद्वयानुगतित्वेनिमित्तमितिकल्प्यते तथाज्ञापीतिफके निमित्तगै
रवकल्पने तथासमुत्कर्षनिमित्तराजकुलादावचनत्वंवंटप्पवचनत्वैदोहमित्यन्तनमा
घणे रजस्वलापावकामवृत्तवनमेतानिसरापानसमाने २३ स्ववर्णस्तेयसमा
न्याह ग्रहादीनांग्रासनं सर्वेषांनानिदेपस्य च स्ववर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमेत
त्स्ववर्णस्तेयसमं वेदितव्यं २४ सीतविभापांकुमारीगुस्तपोनिष्ठत्वजासवसगोत्रा
सुसनत्सौ गुरुतल्पसमं स्मृतं २५ गुरुतल्पसमान्याह सखाभिवेतस्वभार्यांकमा
फ़नमजानीपाकन्यकामसकामासवरलोमासनदोषस्वन्यथादमः रूषणेनकरेण

मि. ता.
ते.
८१

९०

कृतल्पग उच्यते शिष्यस्योकर्णेनानुव्रजनान्योऽदेशो विधीयत इति राज्ञी राज्यस्य कर्तु-
र्भार्या न तु क्षत्रियैव तद्गमने प्रायश्चित्तातिरेकोपदेशात् धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यपा-
नादिना पोषयित्री साध्वी व्रतचारिणी वर्णोत्तमा ब्राह्मणी गुरुवच्च मातृगमने ह्युक्तो
नार्थं शूद्रपंचालिङ्गच्छेदवधात्मकोऽदेशो ब्राह्मण्यव्यतिरिक्तस्य न जातु ब्राह्मणं हन्या-
त्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति तस्य वधनिषेधात् वध्यस्यैव प्रायश्चित्तविधानात् शूद्रस्य चावि-
षये गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपंचयिष्यामः अत्र स्नुषाभगिन्योः एवं श्लोकगुरु-
तल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं यद्यप्येताः स्त्रियः सकामाः
सत्यपत्ना नैव पुरुषानुवर्तीकृत्योपभुंजते नेतरा तासामपि पुरुषवद्वधपर्यन्तः प्राय-
श्चित्तं च एतानि चागुर्वीयद्वैपरीत्येन यागमनपर्यन्तानि महापातकानि देशाविष-
याणि सद्यः पतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते यथाह मनुः मातृष्वसा मातृसखीं दु-
हितां चापि पितृष्वसा मातुलानी श्वश्रूस्नुषां गत्वा सद्यः पतेत् द्विज इति गौतमेन तु नरे-
न्वेषामपि पातकत्वमुक्तं मातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्तिकनिंदितकर्मा ।

८१

तकल्पेन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झतावेदनिंदासुहृद्वधानां मनुना
स्वरापानसाम्यं ब्रह्मोज्झतावेदनिंदा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः
सुरापानसमानि षडित्युक्तं तस्मात्प्रायश्चित्तविकल्पार्थं एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परि
हर्तव्यः । पतत्वविशिष्टेन गुरोरलीकनिर्बंधे कृच्छ्राब्दं दशरात्रं चांद्रायणं सचेलस्नातो गुरु
प्रसादात्पूतो भवतीति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तदेतदेव सकृदज्ञाने च वेदितव्यं २५
पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां त
था २६ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । छित्वा लिंगं वधस्तस्य सका
मायाः स्त्रियास्तथा २७ गुरुतल्पातिदेशमाह पितृष्वसादयः प्रसिद्धास्ता गच्छ
न् गुरुतल्पगस्तस्य लिंगं छित्वा ताव वधः कर्तव्योद्देशार्थं प्रायश्चित्तं तदेव वचनाद्बु
द्राज्ञी प्रव्रजितादीनां ग्रहणं यथाह नारदः । माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृ
ष्वसा पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा
शरणागता राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या आसामन्यतमां गच्छन् गु

मि॰ ता॰
प्रा॰
५२

९८

ड्श्रैष्ठ्यंहीनसख्यंहीनयोनिनिषेवणं तथैवानाश्रमेवासः परान्नपरिपुष्टता ३५ अस
च्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता भार्यायाविक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकं ३६ प
वंमहापातकानितत्समानिचपातकानिपूर्वंगणय्योपपातकानिपरिगणयितु
माह गोवधोगोपिंड्यापाटनंकालेऽनुपनीतत्वंव्रात्यता ब्राह्मणसुवर्णात्तत्समा
स्वाद्व्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणंस्तेयं गृहीतस्यसुवर्णादेरप्रदानमृणानामनपा
करणं तथादेवर्षिपितृस्मेवधार्णस्यानपाकरणंचसत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वंतु
ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतेयः सोमस्तानाग्निनिष्कृत्यर्थमाधानेप्रयोजनइतिमीमां
सकप्रसिद्धिरतश्चयथाग्निभिः प्रयोजनेनतस्मात्पापमस्तनाधानेप्रवृत्तिर्द्वीशाद्यु
र्थिनःस्वधनान्नेयथापुनरग्निभिः प्रयोजनंनास्तितस्यप्रवृत्तिनिरर्थकयमनाहि
ताग्नितादोषः उच्यते अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादग्निसाध्यश्रुतयोपिसाधिका
रिताविशेषादाधानस्यप्रयोजिकाइतिस्मृतिकाराणामभिप्रायोलक्ष्यतइतिदोषः
तथापण्यस्यलवणादेर्विक्रयः सहोदरस्यज्येष्ठस्यानिष्कृतः कनीयसोभ्रातुर्दाराग्नि

५२
ना

ब्याश्रिपतितात्यागपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति तेषांच महा
पातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकादूनत्वमुपपातकाच्चगुरुत्वमवगम्य
तेनेदुक्तं महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानितु तानिपातकसंज्ञानि तदून
मुपपातकमिति तथाचांगिराः पातकेन सहस्रस्यान्महतस्त्वर्द्धगुणेनतथा उप
पापेतुरीयस्यान्नरके वर्षसंख्ययेति २७ गोवधोव्रात्यतास्तेयमृणानांचानपक्रिया
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनं २८ भृताद्ध्यापनादानेभृतकाध्याप
नेनतथा पारदार्यपारिवित्यवार्धुष्यलवणक्रिया २९ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनिंदिता
र्थोपजीवनं नास्तिक्यव्रतलोपश्चसुतानांचैवविक्रयः ३० धान्यकुप्यपशुस्तेयम
याज्यानांचयाजनं पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ३१ कन्यासंदूषणं
चैवपरिविंदकयाजनं कन्याप्रदानंतस्यैवकौटिल्यव्रतलोपनं ३२ आत्मनोर्थे क्रि
याऽरंभोमद्यपस्त्रीनिषेवणं स्वाध्यायाग्निसुतत्यागोबांधवत्यागएवच ३३ इंधना
र्थंद्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनं हिंस्रयंत्रविधानंचव्यसनान्यात्मविक्रयः ३४ शू

मि. त.
र.
५१

भार्याकुमारीष्वित्यकारः तुल्यसमत्वस्योक्तत्वात् परिविदकयाजने तस्य च कन्याप्र
दाने कौटिल्यं गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तं पुनर्व्रत
लोपनं ग्रहणमशिष्याध्यापनमिति विद्येश्वपि स्मृतिचरणं कुमलपेन गणनाशक्तोवृत्त्यादिकेन भत
यामीत्येवंरूपेषु प्राप्त्यर्थं नत्र स्नातकव्रतग्राम्यार्थं नत्र स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त
मभोजनमिति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् तथात्मार्थं पाकलक्षणक्रि
यारंभः अघं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणादिति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् क्रिया
मात्रविषयत्वेन प्रतिषेधकल्पनया गौरवं स्यात् नमद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि नि
षेवणमुपभोगः स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः अग्नीनां च श्रौतस्मार्तानां त्यागः सुत
त्यागः संस्काराद्यकरणं बांधवत्यागो बांधवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः स्मृति
विभवे पतिरन्नेण पाकादिदृष्टप्रयोगसिद्ध्यर्थमार्द्रद्रुमच्छेदो न त्वाहवनीयपरिर
क्षणार्थमपि स्त्रियाहिंसया औषधेन च वर्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनं तत्र स्त्रीजीवनेन ना
म भार्यायाः पण्यभावेन प्रयोजनं तल्लब्धेनोपजीवनं स्त्रीधनेनोपजीवनं वा हिंसया जीवनं

२२

५१

संयोगपरिवेदने पणपूर्वाध्यापकाध्ययनग्रहणं पणपूर्वाध्यापने परदारसेवने गुरु
दारतल्पसमव्यतिरेकेण पारिवित्त्यं कनीयसि कृते विवाहे ज्येष्ठस्याविवाहरहितस्य वार्द्धु
ष्यं प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वं लवणस्योत्पादनं स्त्रिया वधः अत्रास्त्रीणामपि आत्रेयी
व्यतिरेकेण शूद्रवधः अवीक्षितविट्क्षत्रवधः निन्दितार्थोपजीवनं अराजस्यापि निन्दितार्थो
पजीवनं नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्र
संगः सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यकुप्यपश्वादि कुप्यमसारद्रव्यं त्रपुसीसकादि प
शवो गवादयः तेषामपहरणं गोवधोक्तान्यत्राप्युपमित्येनेन स्तेयग्रहणेनैव सि
द्धे पुनः कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थमतो धान्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तस्तेयानावश्य
कमेतदेव प्रायश्चित्तमपितु ततो न्यूनमपि भवत्येतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः
पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातं अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां याज
ने पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाद्विष्कासनं तडागस्यारामस्य चोद्या
नोपवनादेर्विक्रयः कन्यादूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु संभोगस्तस्याभाव

त्रिमितजाते प्रकीर्णके कथ्यते बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्त
गोत्तरलक्षीयोऽस्मिन्प्रकरणे सत्ताभेदभिन्नानि दर्शितानि ब्रह्महत्या सुरापाने ब्राह्मण
सुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संसर्गश्च मातृगमने दुहितृ
गमने स्नुषागमनमित्यतिपातकानि यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलाया
श्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातगर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यास
मानि कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधश्चेत्येतौ सुरापानसमानौ ब्राह्मणभूमिहरणं सुवर्णस्ते
यसमं पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारसमं पितृष्वसृमातृ
ष्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च स्वसुः सख्याः सगोत्रा
या उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च गमन
मित्येतान्यनुपातकानि अनृतवचने समुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यं गुरोश्चालीक
निर्बंधो वेदनिंदा अधीतस्य त्यागो ग्निपितृमातृसुतदाराणां च अभोज्यान्नाभ
क्षणं परस्वापहरणं परदाराभिगमनं अयाज्यानां च याजनं व्रात्यताभृतकाध्याप

प्राणिवधेन जीवने औषधजीवने वशीकरणेन हिंस्रयंत्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्त्त
ने व्यसनात् निस्त्रगपादीन्यपात्रादशायान्मविक्रियोदूर्थ्याग्रहणेन परदासीकरणे शूद्र
सेवने हीनेषु मैत्रीकरणे अत्यंतसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमने साधार
ण स्त्रीसंभोगस्यागृहीतापमाने परपाकरनते असत्शास्त्रस्य चार्वाकादिग्रंथस्या
वगमः सर्वाकरेषु स्ववर्णाधिकत्यतिस्थानेषु राजाज्ञया पाधिकारित्वे भार्याया विक्रयः
वशात्प्रात्मन्वाधिका माभिचारामतिएवं लक्ष्यनादिभक्षणेदेग्रंहणे एषां गोवधादीनां
प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्तानि जातिभ्रंशकर
संकरीकरणपात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परिगणितानि ब्राह्मणस्य रुजः
कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः जैह्म्यं पुंसि च मैथुनं जातिभ्रंशकरं स्मृतं खराश्वोष्ट्र
मृगेभानामजाविकवधस्तथा संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च निंदितेभ्यो ध
नादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं कृमिकीटव
योहत्या मद्यानुगतभोजनं फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहमिति एतान्या

यद्यपि महापातकतत्समानेष्विव सद्यः पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेत्
पापातित्यमविरुद्धं नैदिनकर्माभ्यासीति गौतमवचनादिति मैवं अभ्यासस्या
निरूप्यमाणत्वात् द्विःशतकृत्वो वेति तत्रादिविशेषेद्दौ किं प्रमाणेपापि हि द्विवास्वपि
तिपःशतकृत्वो वा गमवधकरोतीति पौरविशेषणपातित्यं स्यात् अत्रोच्यते यत्रार्थे
वोद्प्रत्यवायविशेषः स्मृत्यन्तेप्रायश्चित्तेन वङ्गत्वेवानस्मिन्नित्यदिनकर्मणि यावत्याभ्यस्य
माने महापातकतुल्यं भवतीति नाचानभ्यासः पातित्यहेतुः द्विवास्वप्नादीनसहस्त्रकृ
त्वोप्यभ्यस्यमानेन महापातकतुल्यत्वेन भवतीति न तत्र पातित्यमेताफलतो सुरापाने
कृतेऽभ्यासापेक्षपापतनहेतुत्वं ॥२६॥ अथ प्रायश्चित्तं शिरःकपालीध्वजवान्भिक्षा
शीकर्म वेदयन् ब्रह्महा द्वादशसमा मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥२७॥ एवं संव्यवहारार्थं
संज्ञाभेदमाहितेन प्रायश्चित्तं निमित्तपरिगणने कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह शिर
रस्तः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली तथा ध्वजवान् ह्रुक्तनाशवशिरोध्वजमभि
मनुस्मरणात् दन्याह्मिरः कपाले देशाय समारोपितेध्वजप्रहृवाचाश्रयटहैर्यात् ते

94

स्त्रा

नेभ्यस्तदध्यापनादाने सर्वाकरेष्वधिकारो महायंत्रप्रवर्तनं द्रुमगुल्मवल्लीलतौ
षधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थं क्रियारंभो नाहि
ताग्निता देवर्षिपितॄणामृणस्यानपाक्रिया सच्छास्त्राधिगमने नास्तिकता कुशी
लता मद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि ब्राह्मणस्य रुजः करणमघ्रेयमद्यपा
घ्राति: जैह्म्यं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि ग्राम्यार
ण्यपशूनां हिंसनं संकरीकरणानि निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमस
त्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणानि पक्षिणां जलचराणां च वधो नेहकृमि
कीटवधनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि यदत्रानुक्तं तत्प्रकीर्णकमिति का
त्यायनेन तत्महापातकसमानां विष्णुनानुपातकत्वेनोक्तानामुपपातकसंज्ञादोषो
ना महापापं चातिपातकं तथा पातकमेव च प्रासंगिकं चोपपापमित्येवं पंचकोग
ण इति मनुपपातकादीनां केचित् पातकत्वे पतनहेतुत्वाभावात् यदि तेषामपि पतन
हेतुत्वे तर्हि मातृपितृयोनिसंबंधीत्यागइत्यादि परिगणनमनर्थकं स्यादित्युच्यते

मि.ल.
२.
५६

गागाणोवाज्ञावप्रपं लभ्यते ऽअनेनैवमसंक ल्पितानि भिक्षार्थं प्रविशेन् सप्तागाराण्यसंक
ल्पितानि चरेद्भैक्षमिति वसिष्ठस्मरणात् नचैककालपवग्राशा एककालाहारइतिने
नैवान्नं नात नञ्च भैक्ष्यं ब्राह्मणादिवर्णेष्वकार्यं चानवैरे — एषचानभैक्ष्यं खट्वांगोसे
पतः श्रुमानिति संवर्त्तस्मरणात् नष्याब्रह्महास्मीति स्वकर्म व्याचक्षाणः द्वारेस्थितोभि
क्षां याचेत नैवमनोद्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातक इति पराशरस्मरणात् अपंच भि
क्षाशिननियमो वैश्यजीवनाशंकोऽरिव्याः भिक्षायै प्रविशेद्ग्राममन्यं यदि न जीवतीति

95.

संवर्त्तस्मरणात् ब्रह्मचर्यादिषु केन चैतेन भवितव्यं खट्वांगकपालपाणिर्द्वादशसं
वत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः पथोपक्रामेत्संदर्शनादार्य
स्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकोपस्पर्शी शुद्ध्येदिति गौतमस्मरणात् ब्रह्मचारी
ग्रहणं च वर्जयेन्मधु मांसगंधमाल्यदिवास्वप्नांजनाभ्यंजनोपानच्छत्रकामक्रोध
लोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनभयानीति ब्रह्मचारी प्रकरणोक्तानि विरुद्धध
र्माणाश्रावं अनपवर्गाव: स्थानवीरासनो मौनी मौंजी दंडकमंडलुः भिक्षाचार्यांभि

५६

त्तुकपाले स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसंबंधि यासं ब्राह्मणे ब्राह्मणघातयिता त
स्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेदिति शातातपस्मरणात् न चैतदन्य
स्य ब्राह्मणस्यैव यथाह एतदुभयं पाणिनैव यथाह खट्वांगकपालपाणिरिति गौतमस्म
रणात् खट्वांगग्रहणेन देहस्यापि च शिरःकपालात्मिको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वां
कदण्डः मैवं खट्वांगपरशुरित्यादिव्यवहारे प्रतीतेश्च वशमिद्धेः एतच्च कपालधार
णं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वान्यत्पकपालपाणिर्भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशे
दिति गौतमस्मरणात् तथा वनवासिना चैतेन भवितव्यं ब्रह्महा द्वादशसमा निकुटी
कृत्वा वने वसेदिति मनुस्मरणात् ग्रामसमीपे वा कृतवापनो वा निवसेत्सीमान्ते
गोव्रजे पि वा ग्रामाश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहितेरत इति तेनैवोक्तं नाकृतवापनो वि
ति विकल्पाभिधानात्कुटीं वेति गम्यते आपस्तंबेनोक्तं ब्रह्महा द्वादशसमा निवालवासा
जटी ध्वजीति तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखंडशरावे
ण सप्तागारा लोहितकेन खंडशरावेण ग्रामे भिक्षार्थं प्रविशेदित्यापस्तंबस्मरणात् सप्ता

त्विड्गारावेणेत्यापस्तंबादिवचनैः परिहरणमविरुद्धं अतः सर्वैरेककल्पोपदेशाभ्यासे
श्रितुक्रमगुणैान माश्रुकेतिकर्त्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेपि विकल्प इति न दोषः न द्वैस्य
वाक्यमिति मन्तव्यं एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् इयं चा
कामकृतब्रह्मवधविषया इयं चशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजे कामतो ब्राह्मण
वधे निःकृतिर्न विधीयते इति मनुस्मरणात् एतच्चेदं चिन्तनीयं किं द्वित्रिब्राह्मणवधे निः
प्रायश्चित्तस्य तन्त्रमुतावृत्तिरिति तत्र केचिन्मन्यन्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्महा
प्राहृस्यैकस्मिन् द्वयोर्बहुषु साधारणत्वादेकस्मिन् ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वि
त्रेष्वपि न त्वेकब्राह्मणवधनैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन मतो दृक्तनिमित्तेनेति न शक्यते
वक्तुं देशकालकर्तृलिंगप्रयोगानुबंधस्तनानामभेदेन गम्यमानविशेषणत्वात्तदनुष्ठा
नेनैव पापपटलक्षणकार्यनिःपत्तेर्युक्ताः यथाग्नेयानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेया
दिषु तन्त्रेणैवानेकोपकारलक्षणकार्याणां निःपत्तिः नचैवं वाच्यं द्वित्रिब्राह्मणव
धे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरूणि गुरूणि लघुनि लघूनीति वचनादावृत्तिमेव प्रायश्चित्ता

96

कार्यंचकृतप्रायोऽशेमि : सत्याज्यपरीत्तितस्य भवेदितिशेष : अत्रच सर्वनैष्टिकस्यागीनिस्नान
विधानान्नदेगभस्तनमंत्रादिप्राप्तिरिवगम्यते तथाश्रुविनाकर्मकर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्म
साधारणत्वाद्व्रतचर्यांगभूतेप्रोक्तसंपत्यन्यर्थस्नानवत्संध्योपासनमपिकार्यं तस्या
पिप्रेणचापादनद्वारेणसर्वकर्मशेषत्वात् तथाचदत्त : संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः
सर्वकर्मसु यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदिति नचद्विजातिकर्मभ्यो
हानि : पतनमितिवचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वात् प्राप्तिरितिशंकनी
यं यस्मात्पतितस्यैवव्रतचर्योपदेशात्तदंगतयैवसंध्योपासनादिप्राप्तिरतो द्विजा
तीनामध्यापनमित्यादानेब्राह्मणस्याधिकारवचनयाजनप्रतिग्रहादत्यादीनामे
वद्विजातिकर्मणांव्रतचर्यांगभूतानांहानिर्नसर्वेषामपि तावन्मात्रबाधेनहानिव
चनस्यचरितार्थत्वात् । पंचमन्त्रयाज्ञवल्क्यगौतमादिप्रतिपादितद्वादशवार्षिकव्र
तचर्यैकैवनपुनर्भिन्नापरस्परमापेक्षत्वादविरोधात् तथाहि मिताक्षरीकर्मवेदयत्रि
न्तुतेकिंभिताणाकेषांवागृहेष्वकतिष्ठवेश्याकालोपजापनएव तत्रपल्लोहितकेन

च वाक्यभेदः। चतुर्थ्यादिब्राह्मणवधपर्यंतदोषेनन्ते ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधानेनैकार्थता
त्। किं च चतुर्थ्यां नास्ति निष्कृतिरिति लिंगाद्भन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षदोषयोगे एवमव
गम्यते। तथा देवलादिवचनाच्च पञ्चम्यादावभिमतधायपापकर्मसंकृतं तु कृते तत्स्मये निष्कृ
तिर्ह्यघधर्मविद्भिर्मनीषिभिरिति। न च विलम्बनयोग्योफलेन दोषेपाः। तपस्त्वेवणान
च्छ्रेले अत एवाविधेयदोषगुरुत्वेन कार्यविलम्बनपापादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्या
पि निर्णयः। कात्यायनस्यादिषु पुनः। कार्यमावेलंबनयमग्रन्थे स्तब्भावदृष्टपलमतिस्रपंचे
नपञ्चेदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरित्येतदपि महापातकविषयपापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चि
त्ताभावप्रतिपादकवचपरत्वात्। अतः शूद्राद्र मेवनादोवहुणोप्यस्य लेनटद्रगुणा
प्रायश्चित्तान्हन्तिः। कल्पनीयानपुनः प्रायश्चित्ताभावः। अत एवोक्तं मनुना ह्यर्णचानस्या
नस्थानं तुशूद्रहत्याव्रतं चरेदिति। इदंच द्वादशवार्षिकं व्रतं सामान्येनैव ब्रह्महेति तस्यै
वाभिधानात्। अनुग्राहकश्चेप्राजकादेस्तु न न हेतो त्रैषां सामान्येन प्रायश्चित्तं नारदेनसंकल्प
नीयं तत्रानुग्राहकोपेत्प्रायश्चित्तं भाजः पुरुषमनुग्रह्य तेन तत्प्रायश्चित्तं प्राप्तोनं कृत्वा पेत्

नुष्ठाने फले विलक्षणकार्ययोः कर्त्रैक्यनिश्चयानुपपत्तेरिति यत्तन्न देववचनमात्रस्य विधा
यकं किं तु यदि ष्ठानोपयुक्तलघुकल्पानां व्यवस्थापकत्वं तात्पर्येण च द्विजो यत्र ब्राह्मणवधे पा
पस्य गुरुत्वेन प्रमाणाभावात् यत्र मनुदेवलाभ्यामुक्तं विधेः प्राथमिकाद्रूपात् द्विजो यद्दि
गुणं चेरत् ततो यद्द्विगुणं प्रोक्तं च तत्र तेनास्ति निष्कृतिरिति तत्रापि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्य
स्वमावर्तनेऽतिन्यायेन द्विर्ब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रार्थस्यानुवादेन वचनतर्थैतत्
द्भावविधिपरत्वेन द्विर्हितो यत्र ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानं द्वैगुण्यं विधिपरमपि वाक्य
भेदप्रसंगात् तस्माद्धि द्विर्ब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठाने फलं यथा न
पेक्षा भवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादि गृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां ता
मवत्यादीनां फलगतपदे नैकेऽपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठाने प्रेक्षाप्यते नो हि
वचनविरोधो न्यायः प्रभवति वचनं च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्विर्ब्राह्मणवधे
प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिविधिपरं एवं सति न्यायोपलभ्यतेऽनुष्ठानवाधेनावृत्तिविधावि
देववचने प्रवृत्तिविशेषकत्वमणात् इतरथा प्रागुक्तैः प्रत्यनुवादकत्वेनैव नैयथिकस्यात्तन

स्मृतथाममांतुद्देशकः आश्रयः शास्त्रदाता च भक्तःदाता विक्रमिणां उपेतकः शक्ति
मोऽष्ट्रेद्दोषवक्तानुमोदकः अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् यथाशक्त्यनु
रूपं च दंडं चैषां प्रकल्पयेदिति तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्द्धमेव अशीतिर्य
स्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च इति स्म
रणात् तथा अर्वाक्तु षोडशाद्वर्षात् पूर्णेनेऽर्द्धमेव वा अर्द्धमेव भवेत्सान्तरेऽपि तत्रापा
ष्णितामिति तथाऽनुपनीतस्यापि बालस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तं स्त्रीणामर्द्धं प्रदात
व्यं वृद्धानां रोगिणां तथा पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेषु यं विधिरिति विष्णुस्मरणात्
तथा अंगिराः ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वा
न्यस्सुहृज्जनः इति अतिबालस्य तु अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकं राजदंडो न तत्
स्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यत इति तदपि सहृणां प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्व
था तदभावप्रतिपादनपरं यस्मादाश्रमविशेषेण रूपेणेव श्रूयमाणे ब्राह्मणेन हं
तव्य इति तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न कदाचिदपि वदेत्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशे

५५

अतस्तस्य द्वादशवार्षिके नववार्षिकं प्रयोजकस्यैकेनैव षड्वार्षिकं कुर्वीत अनुमन्ता पुनः
सार्द्धपादे सार्द्धं चतुर्वार्षिकं निमित्तिनैकपादे त्रिवार्षिकं अतएव सुमन्तुः निरस्कृतो
यदा विप्रो हतात्मा नैमित्तिको यदि निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृहक्षेत्रादिकारणात् त्रिवा
र्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीं गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तस्यापस्येति निमित्तिनं अस्य
र्थे निर्गुणेन विप्रहनने त्र्यब्दं निर्गुणे परि क्रोधाद्वैरस्यतत्पत्नीनि निमित्तेनतु भर्त्सितः स्वत
न्त्रः [illegible] कुर्यात् क्रुद्धो विप्रहद् यदि यदा पुनर्निमित्तान्यतेगुणवान् आत्मघाती चा
त्युत निर्गुणस्तदैकं वर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्वीत केशश्मश्रुनखादीनां कृन्तनवपने
वने ब्रह्मचर्यं चरन्निशोऽवर्षेनैके न शुद्ध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् अनयैव दिशानुग्राहकप्र
योजकादीनां अनुग्राहकप्रयोजकादृपस्य सामर्थ्ये प्रायश्चित्तं कल्प्यं अस्यावेकल्पना
यां प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूयः प्रारभेत त
स्मिन्फलविशेष इत्यापस्तम्बीयवचने [illegible] तथोद्गात्साहकादीनामपि देशप्रायश्चित्ते
कल्प्यं यथा हेतामेतो पदेशाचतथा प्रतिपादकः प्रोत्साहकः सहाय

मि. त.
न.
१००

११

त्वद्विगुणमेव न तस्य तु ब्राह्मणे तु न मातिदिशोत इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादश प्र... वार्षि
कव्रतचर्याशक्तस्य वेदितव्यं प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् नवनाहत्नद्वादशवार्षिक
विषयेन त्रयं हि द्वादशाब्दे नान्ये केके प्राजापत्यमिति गणना यो प्राजापत्यानां षष्ट्य
धिकं शतत्रयं भवति यद्यपि प्राजापत्यत्र्यहं उपवासाधिकं तत्र्यहत्रयं चैत वासजप
धारणा वन्याहारत्वादिनियोविशेषयुक्तत्वाद्युपवासाभावे ऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्रा
जापत्यतुल्यत्वे नतस्य प्राजापत्यक्रियाशक्तो धेनुं दद्यात् हि चतुर्णः गवामभावे दा
तव्यं तन्मूल्यं वा न संशय इति न्यायेन शतिप्राजापत्यमेकैकस्याधेन्वां दीयमानायां धे
नूनामपि षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति तथ्वनः सहस्रमेतापंच्याक्त एव विषयाफलकः
पटीयस्त्वं वचने विश्वप्रमाण्ये द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रीन् सार्द्धसंवत्सरं चत्रन्तान्या
दिशन्नेषां मते गोसहस्रं तत्र्द्धं तस्यार्द्धमर्द्धं चदद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणनिदा
दशवार्षिकगोसहस्रयोः समत्वं पविधिपरं तदाचार्यादिहननविषयं द्रष्टव्यं तस्यापि
गुरुत्वात् तथा च वद्वः समममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे आचार्ये शतसाहस्र

१००

षष्ठेव्वाधिकारात् अतस्तद्दोषमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयं ९ अज्ञानस्तु त्याद्यसं
स्कृत्य वेदमध्याप्य पूर्वनि विस्थाप्यादितिन स्वैव शुद्धिमाचरणेधिकृतत्वात् यत्र पुनः कश्चि
त्सिद्धात्मा णवेध प्रयोजकभावमापन्नस्यान्यस्मिन्स्मातान्ताकर्तृते गुरूलघुप्रायश्चित्तसंक्षि
प्तानस्त्वत्रद्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तात : पातित्व : प्रयोजकसंबंधिलघुप्राय
श्चित्तस्यापससगात्कार्यसिद्धिः न चैव स्वायविशेषणात्स्तु कल्पेन महतापि सिद्धिः स्यादि
त्याशंक्यनीय अत्रत्वेन : पातित्वपादुष्टाने विशेषणानत्वगमात्स्वसंगात्कार्यसिद्धिरुच्यते
नचलत्यात : पातो महान्कल्प इति अतः प्रसंगात्प्रकान न चैवत्रवधजनितकल्म
षत्यायश्चित्तेन कथं विस्तुमित्रवधोत्पाद्य पापनिर्हृतिरितिवाच्यं वैद्याधिक्ह्रेण
स्यातेत्रत्वात् अतोपथाकाम्यानि योगानि ष्ठानपार्थं मत्रक्षितेनाग्रेयादिभिर्नित्यानि योग
निष्पातिस्तत्रुघे प्रयोजकभावमापन्नस्यान्यस्मिन्स्मातान्ताकर्तृते गुरूलघुप्रायश्चित्त
स्यापिकार्यसिद्धिः यत्तु नमृधमांगिरोवृत्तं गवांसहस्रविधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपाद
येत् ब्रह्महा विशुद्धोत सर्वपापेभ्यएवचेति तत्सवन स्यगुणवद्वास्त्रणांविषयंपत।

मि॰ ता॰
प्रा॰
१९१

ने गृहीते नातिगाढेन ल्लिङ्गे स्वर्गादिसिद्धिनिमित्तं प्राणत्यागस्य वा स्वर्गः स्यादिति कल्पनीयं
इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसंगात् नापि समुच्चयः उपदेशातिदेशाभ्यामेकत्र समु
च्चयो न संभवति उपदेशावगतनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसंगात् न चांगांगिभावः क्रत्वादि
विनियोजकप्रमाणाभावात् अतः परस्परोपमर्दपरिहाराय विषयव्यवस्था कल्पनी
या विनाशावज्ञातिशक्तिग्रहणपक्षे तत्पाकल्पनीया ज्ञातिशक्तिग्रहणपक्षे तु सकलसुधीष्ट
नेन तथा अनुबन्धादिविषयप्रायश्चित्तेषु प्रकल्पयेन देवलस्मरणात् ब्राह्मणस्य परि

200

त्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ एवं
कस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकसमाप्त्यवधिमाह चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापा
द्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मत्राणेनेतरेण वा प्राणत्राणे करोति गवां वा द्वाद
शकस्यासावपरित्राणेपि द्वादशवार्षिके शुद्ध्येत् यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्तस्य देहको नैवाभि
पतेत्तथापि शुद्ध्यत्येव अत एव मनुना ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत्
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेति गोब्राह्मणरक्षणेन दृष्टमरणं चवृथयत्र

१९१

सोंटयेटत्तमदप्यमिति श्रुतिपाघोक्तवान् समद्विगुणसाहस्रमानेनैव च पथाक्रमे द्वानेफ
लविशेषस्याद्दिसायां नष्टे देवहोति तथा पलेवेन द्वादशवार्षिकमुक्तोऽन्त मास्मिन्नेव वि
षये गुरुहत्याशोत्रिये वा पतदेवव्रते चरेदिति तत्र यावज्जीवमावर्त्यमानेऽव्रते यदा वेऽ
एपवानर्थुएपवासंभाव्यते तदा तत्रासमर्थस्य वृद्धस्य तस्य समर्थपोऽप्युक्तः द्वादश
वार्षिकव्यतिरिक्तानां तत्समेत्तपराशराद्युक्तानां प्रायश्चित्तानां मन्नरव्यवस्थाव
त्वामः ननु च द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्थाकुतो वाशितानन्तावद्द्वादशवार्षि
क विधायके वाक्ये रितिप्रयुक्ते तत्राश्रतीतेः न च वाच्यं प्रमाणवगते गुरुलघुकल्पा
नां वायो मा भोदीति व्यवस्थाकल्पनं तदिति विकल्पस्य गुरुत्वयोगोऽभावानामन्यतं
मास्यपणेनापि वाद्यस्य सहपरिहरत्वात् यद्वोच्यते ततावद्द्वादशवार्षिकस्यैतद्दशीना
दीनां विषमकल्पानां विकल्पो विकल्पते विकल्पाश्रयेन गुरुकल्पानामनुष्ठाना
सम्भवेनानर्थक्यप्रसंगात् न च षोडशाग्रहणाग्रहणवद्विषमयोरपि विकल्पोपप
त्तिरिति वाच्यं यतस्तत्रापि समति सम्भवे ग्रहणमेव फलं कल्पितं यद्वा षोडशिग्रहण

मि॰ [illegible]द॰
रू॰
१२
से

स्यादेवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवतीति अत एव मनुना कृतवापनो वा निवसे
दिति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिश्रुतस्य ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्य
जेत् मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणाधिक
मभिधाय एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपो
हतीति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतं ननु च ब्रह्महत्यापापः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्राह्मण
त्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमात्तत्स्थानत्वमेव फलं न पुनरंगत्वं
किंच प्रधानविरोधित्वादपि नांगत्वं प्रधानानुग्राहकमंगं भवति न च प्रारब्धद्वादश
वार्षिकस्यादेर्विधानेपि नैकार्यविधानेन गम्यते यथा सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेते
ति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापनात्मकस्य विश्वजित्स्थाने अतोपि स्थानत्वमेव
युक्तं यथा त्रिषवणस्नानाद्यभावादीनां न चैतेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहार
मध्यपठितत्वेनांगत्वमिति शंकनीयं यतः सन्ध्यपि मध्यपाठे विस्तानप्रयोजकत्वेन
प्रयोजनाकांक्षाविरहान्न परस्परमंगांगित्वं फलं यथा सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्ति

201

॥ १०२

पाते तथापरकीयाश्वमेधावभृथ्याज्ञिककर्मागमस्तत्स्नानसमयेस्वयमपिस्नाताःश्राद्धस
हगायाःशुद्धिःप्राप्नुयात् स्नानेचसकल्मषविमोचकंयात् तथाचमंत्रः शिष्ठा
वाश्वमिदेवानांनरदेवसमागमे स्नमेनोश्वमेधेस्नाताहयमेधेविमुच्यानइति श्रुति
देवाब्राह्मणाक्षत्रियास्तेषांनरदेवेनराज्ञायजमानेनसमवायेसोयमेनः शिष्ठा
विमोच्याश्वमेधावभृथेस्नातःशुद्धोनपदिनेरजस्तातोभवति अश्वमेधावभृथाग
तानतःशुद्धतानःस्नातःसद्यःपूतोभवतीतिशास्त्रस्मरणात् अश्वमेधावभृथग्रहणम
श्विष्टमध्यानांपंचदशरात्रादिकंदैवतेरात्मसंस्थिष्टसमाश्रिकानांवासर्वमेधादी
नामुपलक्षणं अश्वमेधावभृथेवान्यपजेष्वपिश्विष्टेतेष्टितिगौतमस्मरणात्तथापं
चपक्रांतद्वादशवार्षिकस्यकथंचिद्ब्रह्मणपरिज्ञाणादिकेकृतेतोऽप्रतसमाप्यवधिर
च्यते यथासारस्वतेसत्रेब्राह्मणप्रसवर्णप्राप्नोत्यावभृथमेकशतानांवागवांसहस्र
मभावेसर्वस्वदानेगृहपतिमरणेवेतिनपुनःसत्रेशेषापनिष्ठितेंतरे तथाचशास्त्रंः
द्वादशवर्षमुहूर्तब्रह्मत्यानवाब्रह्मस्वंमोचयित्वागवांवाद्वादशानामपरिज्ञाणं।

मि. क्ष.
प्रा.
६३

कुष्ठादिव्याधिनाभ्यस्तं पीडिते ब्राह्मणे गोवा तथाविधोपथि दृष्ट्वा निरातंकेनोपेक्षितेनाव
श्यहायथुविधिमवेन् न तु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र पठ्यते ब्राह्मणरक्षणेन तदेव किमर्थं उ
न उच्यते ब्राह्मणगामश्चापि वेति सत्यमेव किं त्वात्मप्राणपरित्यागेनाथ स्तेनवाक्ये ब्रा
ह्मणरक्षणमुक्तं मध्ये नाऽपि न रोगधदानादिनेति विशेषः अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं मनुना
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते इति ३८ किंच विश्वस्यापहृतं सर्वं स्वं तयावसी
दतः सर्वं धोद्धयोः हिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीयप्रत्यर्पणं यः करोति स विशुध्य
ति शानयने प्रवृत्तः सर्वं चौरैर्हतं तेनावा पादित्वा तन्निमित्तं ब्राह्मणं सर्वं स्वानुपन्ना यं तत्र
युध्यमानः शस्त्रैः हतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुध्यति शस्त्रैरिति बहुवचनं त्वतबहुत्व
प्राप्त्यर्थं अत एव मनुनाऽवरं त्रिरिति राज्ञो वा सर्वस्वमवजित्य वेति अवरग्रहणं कृतं अ
स्य श्लोकद्वयोक्तस्य कल्पपंचकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपत्वे नान्तराब्राह्मणेमोचयित्वा नेन
णोक्तवचनेन क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेन विनियोगात् ज्ञातव्यं ४०
लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृतिं चैतत्त मज्जानां जुहुयात् द्वाभिर्मन्त्रैरभिपत्याक्रमे ४१

102

६३

नामापि निर्दिष्टानामग्निसमिंधनप्रकाशनेनैन सामिधेनीभिः सहैकार्थ्याणांगेन
सामिधेन्यंगत्वेन चैकांततोग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्यपाठः वसिष्ठगोत्र
मात्रविभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रकरणात्प्रागेव पठितत्वात् ३८ एवं च सत्यप्रकरणेपि
तमग्निनालत्वेणास्तुमर्हतो वा स्यात् ग्रामस्थानामनग्नीनां वेति श्रुतिवाक्यं वा शाहुः पठि
तः तथा श्रुतिशापेक्षत्वमेवोपसंहृतं ते ग्रतेः न्यूतममाख्यापविधिविधः समुहिते अह
हत्याकृतेपापेभ्यो पोहन्यात्मवित्रयेति श्रुतेग्निप्रवेशादीनां स्नाते अमेवफलं श्रुतञ्च
ब्राह्मणब्राह्मणादेरेष्ट्यकफलताङ्गत्वमिति उच्यते पोरहतं मैनं देवता ब्राह्मणमोच
यितव्यादिनाश्वेचनेनांगत्वावगमात् अंगस्यैव गतेः प्रधानद्वारेण फलसंबंधः
न च प्रधानविरोधः एतो ब्राह्मणब्राह्मणवधिकस्यैव कृतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वेवि
धीयत इति न विरोधः ३७ दीक्षितो ब्राह्मणमधस्ते ब्राह्मणगामघ्या पिवा ह्र्ह्या पर्याति निरा
तेके कृतावाव ब्रह्महाणुचिः ३९ यानो पविश्य सर्वं स्वहस्तेन गृहीत एव वा नाग्नि मिलेत्ततः
शास्त्रेषूक्तो विन्नापि विशुध्यति ४० किं च दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दंडः सहे नाम धेयेन

वचनैर्योनिर्देशोपिसलोमादीनांनदेवतानेकल्पनेऽज्यप्रकाशनेनैवमेवंजातलोमहोमसाधना
र्थोपपन्नैः। किंतल्लोममभिमंत्रणेवाशायइत्यादिवाक्यशेषमेवपर्यालोचनयामरुतोरेवहविः
संबंधावगमाद्देवतानेकल्पनेऽनुयुक्ताल्लोमादीनिसामर्थ्यात् साधितानावदावरु
त्पद्देवतानाष्टौहोमानकुर्यात्तेनवैश्वलिपेत् यतोपदेशात्स्त्रिरुक्तं यनादिश्यद्व्यतादाज्य
हविष्कोहोमइतिनत्वेतित्रृप्येवाक्यमिसुपेतलोपेरुद्रादित्यानेनाग्निसिद्धंभ्रूणहात्रि
सुपसमाधायेति७नरम्निग्रहणंलौकिकाग्निप्राप्त्यर्थं फलंचैतनतपतितानांग्रीनांप्रतिपत्ति
विधानान् गार्हितानिस्तुपोविप्रामहापातकवानभवेत् प्रायश्चित्तेनैशुद्धोततस्त्रीनो
तकागतिः वैज्ञानेप्रतिपन्नोपेशालाग्निशमपेतुधः रेतुशानःस्मरणात् तथामहापा
तकसंफलंकोदेवानस्मारंग्निमात्मादि७ञादिपालपेटग्रीसुजकंस्मादोषसंतपात् प्रायश्चि
त्तेनजपाद्यः ऊवंन्नाग्निपतेपटि गरहेनिर्वापपेक्रोनमत्रस्पत्सपरिकृष्टमितिकात्या
यनस्मरणात् तत्रप्रदेपत्रीत्यापोत्यापविरधोश्च विनकर्त्तव्याः यथाहमनुः प्रासेदा
त्मानमग्नावासमिद्धेत्रिरवाक्शिराइतिगोतमेनाप्यत्रविशेषोदर्शितः प्रायश्चित्तम

203

प्रायश्चित्तांतरमाह लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मंत्रैर्लोमप्रभृतिमज्जांतानेतज्जुहुया
त्इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः एवंशब्दः प्रकारार्थः एवंशब्दप्रकारार्थस्सूचनार्थः इह
शब्दः स्मृत्यंतरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनादिष्यमाणानोद्योतनार्थः अतश्च लो
मादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्यंतानि निर्दिश्यंते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मंत्रैर्जुहुयात् तेच हू
यमानद्रव्याणि लोमत्वगलोहितमांसमेदः स्नाय्वस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ मंत्रा
भवंति तथा च वसिष्ठः भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयाल्लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोम
भिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमं त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयं लोहितं
मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयं मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वा
शय इति चतुर्थं मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पंचमं स्नायूनि मृत्यो
र्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठं अस्थीनि मृत्योर्जुहोम्यस्थिभिर्मृत्युं वाशय
इति सप्तमं मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टममिति अत्र लोम
प्रभृतीनि वेतज्जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमात् लोमभ्यः स्वाहेतिस्वत्यपि

मि॰ न्हु॰
नु॰
१०५

104

नापि शुद्ध्यति यथाह मनुः यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन च अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां
वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वेति अश्वमेधानुष्ठानेन तद्विषयस्य सार्वभौमस्यैव यजेत वाश्वमेधे
न तद्विषयत्वमहीपतिरिति पराशरस्मरणात् नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्र
तिषेधदर्शनाच्छूद्रस्य चाश्वमेधानुष्ठाने सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकप्राय
श्चित्ते महापातककर्तारश्चत्वारोपि मतिपूर्वकं अग्निप्रवेशपक्षे शुद्ध्यन्तीति षिद्धानां वा मह
तिक्रतावितियमेन मरणफलाग्निप्रवेशतुल्यतया महाक्रतोरश्वमेधस्य निर्दिष्ट
त्वात् स्वर्जिदादयोऽन्यस्यैव वर्णिकस्याहिताग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण
सह विकल्पितेन च स्वर्जिदादयश्चैमादाने प्रथमयज्ञानुष्ठाने वा कार्यं पतितस्य द्वि
जातिकर्मस्वनधिकारात् न च मध्योपासनवद्विरोधः इति फले प्राधान्यादेकानेकस्मै
नुष्ठानाभावात् ने च दक्षिणान्यूनाधिकयाप्रयोगेन द्वादशवार्षिकषड्वार्षिकत्रैवा
र्षिकार्हे प्रसादात्कर्षं दक्षिणाव्यवस्थापनीया ॥ ४२ ॥ अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिर्वै दस्य च सं
हितां शुद्ध्यते वा मिताशनः प्रतिस्रोतः सरस्वतीं ॥ ४३ ॥ किंच अरण्ये निर्जनप्रदेशे नि

१०५

प

ग्रेपानि ब्रह्मघ्निमातापितृशिरश्छिरन्तव्यानस्येति अनशनस्यानुशनकर्शितकलेवरस्याप
थे: तथा च काठकश्रुतिः अनशनेन कर्शितो ग्निमारुह्य दिनद्वये च मरणान्तिकं प्राय
श्चित्तं कामकारविषयं तथाह मेधातिथिः प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनी
षिभिः तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः तथा यः कामतो महापापं नरः कुर्या
त् कथंचन न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्न्यनशनादृते इति एतच्च प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रमेव
न ब्राह्मणत्राणादिवद्द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ४१ संग्रामे वा हतो लक्ष्य
भूतः शुद्धिमवाप्नुयात् मृतकल्पः प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुध्यति ४२ किंच अश्व
वा संग्रामे पृष्ठमाधुभयबलप्रेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमाप्नुया
त् गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुध्यति लक्ष्यभा
वश्चैतत्प्रायश्चित्तान्तर्यमित्येवं विदुषा धनुर्विद्याविदा संग्रामे स्वेच्छया कर्त्तव्यो न पुनः राज्ञा
बलात्कारयितव्यः यथाह मनुः लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मन इति
द्वयं च मरणान्तिकत्वात् तात्कालिकं तद्विषयं कामकारविषयं प्रायश्चित्तद्वयं मेधादि

- 205

द्दर्भैः सपवैरोपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् तथाहृतान्सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात्
यथाह मनुः सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरि
च्छदमिति इदं च पाञ्चधनदानं समृतस्य धनवतो हेतुनिर्गुणब्राह्मणपादने द्रष्टव्यं तत्रैव वि
षयेः विद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था प्रदर्शि
यताप्रहरेणाङ्के चान्तर्विंशोपपत्नेतविधिवद्गतस्याग्निके समग्रस्येन गमने प्राप्यश्चित्तं विधि
निर्दिष्टेन सेतुबन्धपथे भिक्षाचान्तर्वर्णो समाहरेत् वर्जयिता विकर्मस्थानब्रह्मघ्नोपा
नह्रिवर्जितः अहेतुः कृतकर्मा च महापातककारकः गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्र
ह्महातकः गोकुलेषु च वा गोष्ठे ग्रामेषु नगरेषु च तथा वनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च
एतेषु ख्यापनं कार्यं श्रुत्वा च सागरं ब्रह्महा विश्वसप्तेन तस्मिन्स्नात्वा महोदधौ ततः
पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनं दत्त्वा च गां पवित्राणि हुत्वा तान्साग्रविशेषः गृहे गवा
चापि शतं दद्यात्स्नातविद्यापरदक्षिणां एवं शुद्धिमवाप्नोति चान्तर्वियातुमोदितं इति त
दपि पादेऽधने वापयोगमितानेन समानविषयं यज्ञस्य मन्तव्यं वचनं ब्रह्महा शवस्य शक्तश्चा

यतोनियताहारः जपेद्वानियताहार इतिमनुस्मरणात् द्वितीयेमंत्रब्राह्मणात्मकेवेदेज
पितागृह्णाति संहिताग्रहणंपदक्रमयोःदासार्थं यद्वाभिताशनेभ्यःताज्ञत्वपस्त्वे
णाद्वारभ्यापस्त्रिमादध्येःइतिस्रोतःस्रोतःइतिसरस्वतीमितागवागृह्णाति स्वशन्
ह्रविष्णोकापेहविष्णुभ्रुक्ताब्रवेत्सुतिस्रोतःसरस्वतीमितिमनुस्मरणात् अथ
चवेदजपोविद्दुषोहंनिंर्धनस्यात्वेनगुणवतोनिर्गुणत्वापादनेश्रमाद्धोनेद्दृष्टपः
सरस्वतीगमनेनताहृशणवविषयेविद्याविद्वहिणोदृष्ट्वं निमित्तिनस्य तिरस्कृतोय
दाविशानिर्गुणोनिमित्तयनेपटोतिसमेतवचनेस्पष्टीभीतत्वात् यत्तुनमेऽत्ववचनेजपेवा
न्यानंमवेदेयोजनानाशनंत्रजेत् नदृष्यारण्येपनियतोजस्त्रंतस्यैवविषयेणऽ्कस्य हृष्टवा
५३ याजेथनेवायर्याप्तेदत्तानगुह्निमवाप्नुयात् श्यादानस्य विश्रद्धार्थमिति वैश्वानरीं चरे
त् ५४ किंच नविद्यया केवलयेत्याघत्के लब्धोणपाद्येगोभ्यःहिरण्यादिके जीवनायप
यात्नेममर्थंदत्तानगुह्निमवाप्नुयात् नष्टन्यः इतिगृह्णाति नस्यवैश्वानरदेवतेष्टिःसु
ड्डार्थे कर्तव्या यतदाहितानोग्निविषयं यत्नाहितानेसहेवताःचरुभवति यपवाहितानो

मि. द.
प्रा.
१२

206

मानगतेन गुणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तत्तु गुणविशिष्टेष्वपि त्रिषु
द्रौहेन्तरि द्विगुणं त्रिगुणं वेदितव्यः अत एव दिशान्तरे त्रिपदैश्यादावपि हीने नोक्तः एवं वै
द्रोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादि कल्पनीयं दोषगौरवं च वर्द्धगौरवादवगम्यते
यथोक्तं प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणं त्रिगुणं तथा । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्ध
हानितः इति एतच्च तत्र विंशतिमतवचने प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः पादो
नं क्षत्रियः कुर्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पापेष्विति तस्मा
त्प्रतिलोम्यात्प्रायश्चित्तं च तद्विंशत्यहसंव्यतिरिक्तविषये तथा मूर्द्धावसिक्तादीनामप्यनुलोमा
नामानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयं दर्शितं च दण्डतारतम्यं दण्डप्रणयने कार्यं वर्णज्ञात्या
नतराधरैरिति तत्र मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणवदिति विकल्पत्रिपादन्यूनमर्धा
र्द्धं द्वादशवार्षिकं भवति अत एव दिशा प्रतिलोमानामपि प्रायश्चित्तगौरवमू
हनीयं तथाश्रमिणामप्याश्रमविशेषेणोक्तः गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमि
णो यदि शौचवच्छोधनं कुर्युरन्यग्रब्रह्मनिष्ठानां दिनि शौचवदिति एतच्छौचं गृह

१०

शूद्रेत्। अधःशायी त्रिषवणी कर्मावेदको भैक्षाहारो नदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठ
पर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्। स्थानवीरासनी सवनस्नायी पूर्णे हि २ एवमाणि रोग
धान्यतिलसर्षपपर्णापि प्राह्लाभो दृश्यास्त्रेता भवतीति। न त्वपि हेतुश्च देवस्य धनव
तो ज्ञातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यं। यत्तु नवेस्मिष्ठवचनं द्वादशराज्ञमेव भेदो द्वादशरा
त्रमपव शेदिति तन्मन नसाध्यावसित ब्रह्महननस्य स्वतपवोपरत जिघांसस्य वेदितव्यं प
स्नुनः षडेतत्रास्माणे हनाश्च द्रव्यस्माव्रतं चरेत्। चान्द्रायणं वा कुर्वीत पाराकद्वयमेव वेति
षट्त्रिंशन्मतवचनं तद्ब्रन्यानेयं पुस्तुरस्य शत्याचव धे द्रष्टव्यं। एतदेव विषये शय्यपव
धेहह स्मृतिराह। अस्पसल्याः सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते। शुद्धो त्रिषवणस्नायी त्रि
रात्रोपोषितो द्विज इति। एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनानि अन्विष्य विषयाणि व्यवस्थापि
ज्ञेयाः समानानां तु विकल्पः। एतानि च द्वादशवार्षिकादीनि दानपर्यन्तानि ब्राह्म
णस्यैव हन्तरि पादे तु द्विगुणादिकं। यथाह अङ्गिराः। षड्वर्षाणि ब्राह्मणं च स राज्ञो द्विगुण
मता वैश्यानां त्रिगुणा प्राकाराषड्वर्षाणि व्रतस्थानमिति एवं ब्राह्मणनाये जहंस्तर हस्य

मि॰ ता॰
प्रा॰
१८

207

वचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिसंधत्ते सवनगतौ राजन्यवैश्याविति वसिष्ठेन सवनगतय
मे पाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिव्रतस्मह
त्यानां व्रतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्था वेदितव्या एवं गर्भवधादि
ष्वपि मरणान्तिकेन नातिदिश्यते व्रतग्रहणेन अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे
व्रतस्यैव द्वैगुण्यं एतद्व्रतं संपूर्णमेव कर्त्तव्यं एवं पार्वणं योर्वेदाध्यायिनं हत्वेति प्रक्रम्या
पस्तवेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् गर्भे च पित्रा सह संभृते हत्वा यथावर्णं यद्वर्णं पुरुषव
धे प्रायश्चित्तं तत्तद्वर्णगर्भवधेन तु रेतः एतस्त्वानुपजातस्त्रीपुंनपुंसकव्यंजने गर्भविषये
हत्वा गर्भमविज्ञातमिति मानवे विशेषोक्तः अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादे
वतद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात् स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधस्तूपपात
कं तेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यात् अतः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भ
वधमात्रे फले ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनं उपजातेषु स्त्रीपुंसादिविशे
षव्यंजने यथायथमेव प्रायश्चित्तं पञ्चात्रेय्यामितिहस्तको दयापादपितासोपितयाव्रते

१८

स्यानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणमिति वचनाद्य
था ब्रह्मचर्यादीनां शौचे द्वैगुण्यादिक्रमेण वर्द्धते तथाशौधन प्रायश्चित्तमपि भवतीत्य
र्थः ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्द्धमेव अर्वाक् पुनः बालो वा ऊनषो
डशः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हतीति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्द्धप्रायश्चित्ताभिधानात् न च द्वाद
शवार्षिके चतुर्गुणे त्रिकपमालेमध्ये विपत्तिशंकया समाप्त्यनुपपत्तेः अद्भिरेवेनोपपद्य
त इति शंकनीयं यतः अकृतप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपन्नावपि पापपूतो भवत्येव यथाह
हारीतः प्रायश्चित्ते व्यवसितः कर्त्ता यदि विपद्यते पूतस्तदहरेवासाविहलोके परत्र चेति
व्यासोप्याह धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्नोति मानवः प्राप्नो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति
संशयः ४४ यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतं गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयी
निषूदकः ४५ अथ नानिमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह दीक्षणी
यादुदवसानीयापर्यन्तसोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असौ
ब्रह्महणि उक्तपूर्वं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् यद्यपि यागस्थः सामान्य

मि॰ ता॰
प्र॰
१०५

निषेधेनुपादेयगतत्वेन लिंगवचनयोरविवक्षितत्वात् ब्राह्मणजातेः स्त्रीपुंसयोरविशे
षादतोऽत्र मतिमित्तप्रायश्चित्तविधेर्ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यस्योभयत्रापि प्रवृत्तत्वात् किम
र्थं तर्हि आत्रेयीनिमित्तकस्यातिदेशवचनं उच्यते सत्यपि ब्राह्मणत्वेनात्रेय्या वधे महा
पातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थं अतस्तस्योपपातकप्रायश्चित्तमेव अतिदेशकेषु च
प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पातित्यस्य अतः पतितत्यागादिकार्यं मतं न भवति ॥ ५५ ॥ चरे
द्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः । द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ ५६ ॥
किं च यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहननेच्छया निष्प्रयत्नस्यापादनार्थं सम्यगा
गतश्शस्त्रादिप्रहारेच्छुर्न कथंचित्सन्निपातादिप्रतिबंधवशात् सोऽनेन न हतस्तदाऽहत्वापि
यथावर्णं ब्रह्महत्यादिव्रतं चरेत् तथाच गौतमः । स्पृष्टश्च ब्राह्मणवधेऽहत्वापीति न
तु हननेनेत्यभावे चैकप्रायश्चित्तत्वानुयुक्ता सत्यं अतएवोपदेशकेभ्योऽन्यूनत्वादतिदे
शकाले यदा नान्यव ब्रह्महत्याव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवंति एतच्च प्रपंचितं
प्राक् किंच यस्तु सवनस्थं यागे सोमयागमनुतिष्ठंतं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन् द्वि

१०५

208
208

चरेत्। हन्यमानात्रेयीवर्णां गुरुं तं व्रतं चरेदित्यर्थः। आत्रेयीशब्देन ऋतुमत्युच्यते रजस्वला
ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यं भवतीति वसिष्ठस्मरणात्। अत्रिगोत्रजां वा अत्रि
गोत्रजां वा नारीमिति विष्णुस्मरणात्। एतदुक्तं भवति ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च
ब्रह्महत्याव्रतं क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे क्षत्रियहत्याव्रतं एवमन्यत्रापीति चशब्दा
त्समाद्यपन्नतवचनादिष्टमपि यथाह मनुः। उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा। अ
पहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमिति। अत्र व्यवहारे साक्ष्यवचने वर्णिनां वधप्राप्ति
स्तद्विषयमेतत् प्रायश्चित्तं स्यात् गुरुत्वात्। प्रतिरोधः क्रोधावेशः। निक्षेपश्च ब्राह्मण
संबन्धी स्त्री चाहिताग्नेर्भार्या पतिव्रतत्वादिगुणफलकोच्यते सवनस्था च। यथाहांगि
राः। आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव
चेति। सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेदिति यमस्मरणात्। एवं च सवनस्था
स्त्रिया क्षत्रियात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशतत्स्यादिति। स्त्रीवधस्य स्त्रीशूद्र
विट्क्षत्रवधस्तूपपातकेमध्यपाठादुपपातकत्वमेव न च ब्राह्मणेन हन्तव्याऽन्यत्र

सि. त.
टी.
११

109

पातेकामकृतेजलेतौतौविनिक्षिपेत् मृतवित्तपाविनिर्दृग्योऽम्बतः शुद्धिमवाप्नुयादिति
बृहस्पतिस्मरणात् यत्तुसुरांपीत्वाद्विजोमाहात्म्यादग्निवर्णांसुरांपिबेदितिमनुनामोह
गृहणेकृतेनतत्त्वास्वार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण अवदेविविच्यते किंतत्सुराशब्दोमद्य
मात्रेरूढउतपैष्ट्यांगौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्वित्पैष्ट्यामेवेति अत्रकेचिन्मद्यमा
त्रेरूढइतिवर्णयंति अभ्यासेनतत्सुरापानंइतिवासिष्ठेपैष्ट्यादित्रयमतिरिक्तेपिमद्यमात्रे
सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् नचासौगौणः प्रयोगइतिशंकनीयं मदजननशक्तिमत्त्वो
पाधिकतयासर्वत्रमुख्यत्वोपपत्तौगौणत्वकल्पनायायुक्तत्वादिति तदुक्तं पान
सं १ द्राक्षं २ माधूकं ३ खार्जूरं ४ तालं ५ मैक्षवं ६ मधूकं ७ सैरं ८ माक्षिकं ९ मैरेयं १०
नारिकेलजं ११ समानानिविजानीयान्मद्यान्येकादशैवतु द्वादशंतुसुरामद्यंसर्वेषाम
धमंस्मृतमिति पुलस्त्येनमद्यविशेषत्वेनसुरायानिर्दिष्टत्वात् अतस्सुमद्यमात्रेषुसुरा
शब्दप्रयोगोगौणः अन्येषुतुपैष्ट्यादिषुतिसृषुसुराशब्दस्यरूढत्वंमन्यन्ते तथाहि
यद्यप्यनेकत्रसुराशब्दप्रयोगोदृश्यते तथापितज्ज्ञानादित्वामितिसंदेहेगौडी २ मा

११

गुणं द्वादशवार्षिकादिव्रतं समादिशेत् तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगु
णाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वाविशेषे पूर्ववेदव्रतावस्थावगतं वा ब्रह्महत्यासमा
नानुगुणं विधितेपाटीनामातिदेशिकेष्वपि न्यूनतादृष्टेन द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चि
त्तमूह्यं इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणं सुरांबुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभं सुरा
पोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति १ अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते
सुरादीनामन्यतममग्निसंनिभं क्वाथ्यापादिताग्निस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा
सुरापो मरणात् शुद्धिं प्राप्नोति गोमूत्रसाहचर्याद्गव्ये एव घृतपयसी ग्राह्ये घृतपयः
साहचर्याच्च गौणमेव गोमूत्रं एतच्चाकृत्वासमाकार्यं सुरापः स्याद्द्वेवासस्त्राग्निवर्णां सु
रां पिबेदिति श्रवणात् स्मरणात् तथा लोहितपात्रेण सुरापोऽग्निवर्णांमायसेन पात्रेण
तां तेन वा पिबेदिति श्रवणात् स्मरणात् एतच्च सकृत्पानमात्रे सुरापाने सकृत्कृत्वाप्य
ग्निवर्णां सुरां पिबेदिति गिरः स्मरणात् एतद्वसिष्ठवचने अभ्यासेन तु सुरापास्त्वग्नि
वर्णां तां पिबेद्द्विज इति तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयं एतच्चाकामकारविषयं सुरा

त्रिकनिष्ठागणेति न तच्छफलं पुंसोऽनेन दृष्टास्त्वे पापादृष्टानुगमनवक्तुष्ठार्थमेवेष्यमाणा
दित्वश्रुतिपाठनपरं किंतु काण्वश्रुतिपाठनपरं गतो गृह्याणापस्थितेतिमितनपा
गौडीमाध्वीपैष्टीगौणाः सुराशब्दप्रयोगः एवं च नानेकशक्तिकल्पनादोषो नापद्य
पाध्यापुंश्चपाणः कृतः नाचातेऽद्विजोत्तमेत्यत्र सत्योपलक्षणत्वेनयततसुरावैमल
मन्नानां पाप्मा वै मलमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति पै
ष्ट्या एव वर्णत्रयं प्रत्येवं धिनेन निषेधः गौड्यादीनां ब्राह्मणं प्रत्येवं धिनेनैव निषेधो न
त्रिवैश्ययोः यतश्च पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं दे
वानामश्नता हविरिति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् बृहद्विष्णुनापि ब्रा
ह्मणस्यैव मद्यनिषेधो दर्शितः माधूक १ मैक्षव २ मैर ३ ताल ४ खार्जूर ५ पानस
६ मधूत्थं ७ चैव माध्वीकं ८ मैरेयं ९ नारिकेलजं १० अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्रा
ह्मणस्यैवेति बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः कामादपि हि
राजन्यो वैश्यश्चापि कथंचन मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते इति व्यासेनापि तयो

ध्वीच २ पैष्टीच ३ विज्ञेया त्रिविधा सुरेति मनुवचनाद्गुडमधुपिष्टविकारेष्वनादि
त्वान्निर्द्धारणान्नैवमप्यन्यतरपक्षे नचानेकत्वशक्तिकल्पनादोषः मद्यशक्तेरुपाधि
त्वाश्रयणेन तस्य परिहरणात् नचनालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रस
ङ्गः एकजातिशब्दवैधाग्रहणादाश्रयणमानात् अतएव पैष्ट्येवैका तथा सर्वानपान
व्याद्विजोत्तमैरिति निरस्तं सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं नतु नरतनयो
गौडीमाध्व्योः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरे द्विजोत्तमग्रहणे द्विजान्तूपलक्षणं
परत्वप्रयुक्ते हारदत्तेन सुरामद्यं सर्वेषामधमेस्यन्तमिति पुलस्त्यवचने गौडीमा
ध्वीभ्यामपि सुरामद्यस्य व्यतिरेकदर्शनात् तथाहि सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च
मलमुच्यते इत्यन्नविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशात् अत्रान्नशब्दस्य चात्र नवीजननमि
त्यादिवद्व्रीह्यादिविकारएव प्रयोगदर्शनात् गुडमधुनोरन्नरसरूपत्वात् तथा सौ
त्रामण्यां ग्रहेषु चान्नविकारएव सुराशब्दस्य प्रयोगः तथाहि पैष्ट्येव सुरा मुख्योच्यते इ
तरे यास्तु सुराशब्दा गौणाः अतएव गौडी पैष्टी माध्वीति मनुवचनात्रिस्रष्यानं

नब्राह्मणेननानवंदेवानामस्मत्ताहविरितिमद्यस्यापिजातिमात्रावच्छेदेननिषिद्धत्वा
त् शुद्रानुपनीतेननेतेयं ननुकथमनुपनीतस्य दोषः प्रागुपनयनात्कामाचारकामवा
दकामभक्ष इतिगौतमवचनात् तथानमद्यस्यैवशेषाणांभक्षणेनास्तिकश्चन
दोषस्तुपंचमाद्वर्षात् हिपित्राः स्वद्रुहोरितिकुमारवचनात्तदोषाभावावगतेः उच्यतेम
द्यमद्यपाननिषेधवाक्येजातिमात्रस्यावच्छेदकत्वश्रवणाद्श्रुतिहन्तैवनिषेधश्रुतेः अत
एवस्मृत्यंतरेनिषेधवचनंसुरापाणनिषेधस्तुजात्याश्रयइतिविज्ञानेश्वरमुक्तः पाठोवा
लेष्वदातव्यः सर्वपुंपसुपंविधिरितिसर्वपापेषुसुरापानादिषुपीतिवचनात्पाटएवसु
रापाणप्रायश्चित्तं ज्ञानकर्तृपनचमद्यपानेप्रायश्चित्तमुक्तं अनुपेतस्तुयोवालोमद्यमा
हात्यिवेद्यदि तस्याकृच्छ्रत्रयंकुर्यान्मातातभ्रातातथापितेति अतोगौतमवचनेसुरापीत
ब्रिन्नशुक्रपर्युषितादिविषयंकुमारवचनंतु स्वल्पदोषव्यापनपरं अतएवप्रागुपनयना
त्कृतेदोषस्योपनयनमेवप्रायश्चित्तमित्युक्तमत्रुना गर्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौंजीनिवं
धनैः वैजिकंगार्भिकंचैनोद्विजानामपमृज्यतइति मद्यमात्रार्थैद्वैवार्णिकानामुत्पन्नित्रै१२

मांद्यीपानमज्ञानतउभौमद्याप्सवातीवाहेष्टोमेकेणवाजुंनाविति एवंब्राह्मणस्यैवंधी
तेनमद्यमात्रनिषेधेसत्यपिगौडीमाध्वीचपैष्टीचविज्ञेयात्रिविधासुरा यथैवैकातथास
र्वानपातव्याद्विजोत्तमैरिति गौडीमाध्व्यो:एतयोः निषेधवचनेदोषगुरुत्वेनसुरासमत्वश
निपातनपरमयंसुरानिषेधोनुपनीतस्यान्स्टापाश्रुकन्यायानस्माद्ब्राह्मणराजन्यौवै
श्यश्चनसुरांपिबेदिति जातिमात्रावच्छेदेननिषेधात अतश्चसुरांपीत्वाद्विजोमोहादि
तिप्रायश्चित्तविधिवाक्येमनुनापनद्विजग्रहणंकृ तेनतुल्यं त्रपोपलक्षणार्थं निमित्तस्य
तनिषेधसापेक्षत्वान्नैमित्तवा निषेधेवर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात यथायस्यहविर्नि
तिरेपुरस्ताच्चेदमावास्याभ्युदेतीतिनिमित्तवाक्येहविर्मात्रस्यपुरोडाशस्यनिमित्ततावगतेतात
त्सापेक्षनैमित्तिकवाक्येप्युपमाणमपित्रेधातन्डुलान्विभजेदितितन्डुलग्रहणंतन्डुलसाद्र
पहविर्मात्रोपलक्षणं इत्यापस्तंबविशेष:पाटोवालेश्चद्वातव्यासर्वपापेषुपंचविधिरितिव
चनात्कामकारेपिनमरणांतिकं किंतुपादमेवद्विगुणंकृत्यषड्वार्षिकंदेयं विहितेप
टकामानांकामातद्विगुणंचरेदितित्रिगिरसः स्मरणात एवंहस्तोनराद्दक्षांस्पोजस्तथा

वहुतयेत् सप्तत्वसकृदेव कार्यं कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशीति मनु
स्मरणात् अब्दपिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वात् तदभावेन तद्रव्यत्यागः
एतच्चाटकवुद्ध्या सुरापाने कृच्छ्रे देनोन्तरकाले वेदितव्यं एतदेव ज्ञानकृ पांसुरापक्षे देने
कृते पंचगव्यं तस्योक्तं शत्वहकापशोधनमिति व्यासवचनात् नचसुरासेटकेपद
पलभ्यमानेन तदुपरसेटकपानविषयमिदमिति सेटरं संसर्गेपि सुरातस्यानपापात्
पथ्याज्यलस्पष्टषष्टाज्ये ग्रतएवाजपाइतिनिगमाकांयांन पष्टषष्टाज्यपाइत्येवमुक्तत्वा
दविद्भिः पतनरापस्तंववचने लेपकृतानासुरापीतागुरुदारगत्वान्नाव्रह्महत्यांचकृ
त्वाचतत्थं कालमितभोजनो यायभुपेयात्सवनानुकल्पंस्थानासनाभ्यांविहरंस्त्रिभि
र्वर्षैःपापंव्यपनुदतीति यज्ञागिरावचने महापातकसंयुक्तावर्षैस्त्रिभिर्विशुद्ध्यतीति
तदुभयमपिपिण्याकेवाकणान्नित्यनेनैकविषयं पदपियमेनज्ञायमित्रदयमुक्ते ह
हस्पतिसवेनेष्ट्वासुरापोव्राह्मणःपुनःसमभेव्राह्मणैर्गच्छेदितियावेदिकोश्रुतिः
ग्रमिष्टानेपकुर्यान्सुरापीताद्विजोत्तमःपुनर्वचपिवेत्रीनसेस्कृतःसविशुद्ध्यतीतिन

त्रिपैष्टीनिषेधः ब्राह्मणस्यतु मद्यमात्रप्रतिषेधोप्युत्पत्तिप्रभृत्येव राजन्यवैश्ययोस्तु
न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः शूद्रस्यतु न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यस्य प्रतिषे
धः १ बालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्स
मा निशि २ अपरिज्ञानेऽप्याह गोच्छागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतः बालवासोऽथह
णचीवरव[illegible]ल्कलेपारूपलतर्णर्थं सुरापः कृतलम्पगोचीरवल्कलवाससौब्रह्म
हत्याव्रतं चरेत् पानाभिनिवेशेन स्मरणात् जटीग्रहणं स्मश्रुत्वनिराकरणार्थं ब्रह्मह
त्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे पुनर्बालवसनादिग्रहणं तद्ध्वजासंभवात्खपुंसाविन
शिरः कपालादिनिवृत्त्यर्थं इदमकामतो जलबुद्ध्यापः सुरांपिबन्नहिषपर्यंविशुद्धि
रदिताश्रमाप्याकामतो द्विजोमतिकामोपापाधते न विहितमेव द्वादशवार्षिकस्या
तिदेशात् अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्तस्य प्रातिदेशिकत्वे सम्पूर्णमेव द्वाद
शवार्षिकं रूपीत्रपादोनं अतएव बृहद्धारीतः द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूय
न्त इति अथवा पिण्याकं पिण्डीतेसमावर्षत्रयं रात्रौ भक्षयेत् कणान्कुण्डलवासनाशुद्धवं

गेपतितैर्गन्ता द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् यत्तु पिताहं स्मृतं गौडी माध्वी सुरा पैष्टी चोक्ता त्रिविधः स
माचरेत् तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात् तत्त्रितयमप्यन्नौषधस्यायथाव्याध्यु
पयोगार्थं पाने वेदितव्यं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् यदा तु सुरासंस्पृष्टं शुष्कं रसमेवान्न
श्नत्यपि तदा पुनरुपनयनं यथाह मनुः अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव
च पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातय इति यदा तु शुष्कं सुराभाण्डोदकं पिबति त
दा शातातपोक्तं कुर्यात् सुराभाण्डोदकप्राशने कृच्छ्रेण शुद्धप्राशने महोरात्रोपवास
श्चेति यत्तु बौधायनीये सुरापाणस्य पात्रभाण्डे ग्रन्थपर्युषितं पिबेत् शंखपुष्पीविपक्वं
तत्क्षीरं सप्त पिबेदहमिति तत्पर्युषितत्वाधिके अकामतोभ्यासे पुनर्मन्त्रेणाक्ते अ
पः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शंखपुष्पीशृतं पयः इति
यत्तु विस्मृतं अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शंखपुष्पीशृतं पयः पिबेदिति तन्म
तिपूर्वके पाने ज्ञानतोभ्यासे तु हृदयमप्याह सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः
सप्ताहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति सुरादिस्पृष्टवगन्धघ्राणेन मानवे ब्रा

दुभयमपि पूर्वेण सहैकविषयं पद्यातेति विरुद्धं इति एण कन्याश्रयणा द्वादशवार्षिकेन सह
विकल्पनेऽत्रापि बालहत्यादीनां सार्द्धैकवार्षिकमत्र यदीतानां नवमासिककल्प
नाकार्पी यत्तु मनुवचनं कृतान्नादत्तपेटहंपि एवाके वासहक्षिशि सुरापानानुपत्र
न्यर्थं बालवासाज्जटीधृजीति नत्रालमात्रसंयोगे सुरापायवुद्धिः एवं के दृश्चपानत्रु
वद्धव्यस्याभ्यवहरणपानमित्युच्यते अभ्यवहरणं चकेवाद्धोनयनेन तालादिसंयो
गमात्रमतः कथं नत्र पाननिमित्तं प्रायश्चित्तमुच्यते येन तालादिसंयोगेन विनापान
क्रियानिर्वर्त्तते सोपि पानं किं प्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः एतेन यद्यपि सुरायाः पानाभा
वात्रमहापातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदंगभूतानाव्यभिचारेपि तालादिसंयोग
स्यापि प्रतिषेधात्तेन दोषस्य विद्यमानत्वात् तत्वप्रायश्चित्तं चरेदुक्तं महत्त्वापि घाता
र्थं चेत्समागतइति यथा हननप्रतिषेधेन तदंगभूतनाधावसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वा
त्प्रायश्चित्तविधाने यत्तु वोढायतीत्रैमासिकममत्या सुरापाणे कृच्छ्राब्दपादं चरि
त्वा पुनरुपनयनमिति यत्तु याज्ञ सुरापीता द्विजं हत्वा रुक्मं हत्वा द्विजन्मनः संयो

मि· ता·
२·
११५

११४

रोमश्मश्रुशिखावर्जं वपनं दैवसांतापनेनेति यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तं अज्ञानात्प्राश्य
णं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यतीति तदप्यमतिपूर्वकमेवं गौतमवाक्यानुरोधात्
पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयनं तत्राप्तुलापनादिकं कर्मैकतन्त्रं यथोक्तं यथा
पेत एवं स्मृत्यन्तरे कृत्स्नं वपनं मेधाजिने चानि कृत्वा परिष्टानकालस्तु तन्त्रावितत्वे
रणे यमः इति सावित्रीमिति मतिरेवं मद्यपाने वसिष्ठेनोक्तं ऽमत्या मद्यपा
ने सुरापानः सुरापाथ्याज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशः पुनःसंस्कारश्चेति वोद्धाय
णेनाप्युक्तं अमत्या मद्यपाने पयो घृतं चोदकं वायुं प्रतित्र्यहं तप्तानि स कृच्छ्रो ऽनन्तरं मौञ्जीति व
द्धाः प्रभत्याणामपि पाणमले भ्यानाच भवतीणे रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशने तु क
थं भवेत् पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च एतेषामुदके पीत्वा षड्रात्रेणैव
शुध्यतीति एतच्च तालादिमद्यविषयं गौडीमाध्वीः पुनर्ज्ञानतः पाने सुरापायश्चा
ज्ञानतः इति वसिष्ठेनोक्तं द्रष्टव्यं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमहितः पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च
द्रष्टव्यः तेषामेतत्रैव पाने तपःप्रणाकं वा कर्तव्यमिति त्रैवार्षिकं कामतस्तु तस्या

११५

ब्राह्मणस्य सुरापस्य गंधमाघ्राय सोमपः प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति त
त्सोमपाजिन एवमतिरेवं न द्विगुणं यःपीतसोमस्य तत्र केवलस्य साक्षात्सुरागंधघ्रा
णस्य तु त्र्यहमग्निरुद्धेपमद्यपायीति जातिभ्रंशकरं वा जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यत
मभिसंध्या चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति मनुस्मरणं द्रष्टव्यं २ अज्ञाना
च सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव च पुनः संस्कारमर्हंति त्रयो वर्णा द्विजातयः ३ प
देशं त्वज्ञात्वा सुरापाने प्रायश्चित्तमुपाह ज्ञानमद्यपाने प्रायश्चित्तमाह यः पुनरज्ञानतः पौष्ट
कं तु ह्याद्य सुरां मद्यं वा ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणा द्वयो रेतो विण्मूत्रं वाऽग्निं प्राश्नंति ते
त्रयो द्विजातयो वर्णाः सकृच्छ्रं कृत्वैवं पुनरुपनयने प्रायश्चित्तमर्हंति अत्र मद्य
पाने योयं पुनः पुनः संस्कारो ब्राह्मणस्यैव तन्निपवैश्ययोस्तत्स्य तु ज्ञात्
र्तिंनतत्वात् सुरापानकृच्छ्रं त्रमधापरः प्रायश्चित्तमस्यातिलघुत्वात् अज्ञानतो गुल्य
सुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च अत एव गौतमेनाप्यमद्यपानं प्रकृतिः
मत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रति त्र्यहं तप्तानि पिबेत्स कृच्छ्रः ततोस्य संस्का

सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ४ द्विजातिभार्यां प्रत्याह या द्विजातिभार्या सुरां पिबति साकृतप्राय-
श्चित्ता पतिलोकं न याति किं त्विहैव लोके शुनगृध्रसूकरलक्षणासु तिर्यग्योनिषु क्रमेण जा-
ति ब्राह्मणीग्रहणं चात्र त्रिवर्णोपलक्षणं एवं चेति न्यायेन यस्माद् द्विजातेर्या वैत्यो भार्या सा-
सामुपलक्षणं श्रुतपवमतः पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् पतितार्द्धशरीरस्य
निष्कृतिर्न विधीयत इति धर्मार्थकामेषु सहाधिकारात् दंपत्योरेकशरीरत्वमिति वा य-
तो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपस्यार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते तस्मा-
द्विजातिभार्यया सुरा न पातव्या तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति प्रतिषेध-
विधौ लिंगस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयाणामपि भार्याणां प्रतिषेधः सिद्ध एव न वचनं द्विजा-
तिभार्यायाः शूद्रायाश्च पि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थं अतो द्विजातिभार्यया सुरापानप्रायश्चि-
त्तार्हं कार्यं शूद्रभार्यायास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः सुरापानसमेषु निषिद्धभ-
क्षणेषु द्विजु सुरापानप्रायश्चित्तमुक्तं प्राक् ४ इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणं ८ ब्राह्म-
णस्वर्णहारी तु राजे मुसलमर्पयेत् स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोपि वा शुचिः १ अ

नाभ्यासे तु सुरापात्रस्थितं वर्णस्य तोयं पिबेन्मरणान्तो भवतीति वसिष्ठोक्तं मरणान्तिकं तु शु
द्रो नात्र सुरापानाद्यपेक्षमभिप्रायः तस्मात् सकृत्पानेपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् मद्यवा
सितमूत्रभांडोदकस्याज्ञानतः पाने शूद्रस्य मेनोक्तं मद्यभांडस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबे
द्द्विजः कुशमूलविपक्वेन ब्रह्मकूर्चेन व्रतये येपेदिति अज्ञानेनाभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तं म
द्यभांडस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः पद्मोडुंबरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च
पत्रे षाम्बुदके पीत्वा षड्रात्रेण विशुध्यतीति ज्ञानतः पाने तु विल्लस्मृते मद्यभांडस्थितं
तोयं पीत्वा पंचरात्रेण शंखपुष्पीशृतं पयः पिबेदिति ज्ञानतोभ्यासे शंखेनोक्तं मद्यभांड
स्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रेण गोमूत्रयावकं पिबेदिति अज्ञानतोभ्यासे हारीतेनोक्तं मद्यभां
डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मी सुवर्चलामिति प
धवाक्ये पुनर्द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायं तु त्रिपदवैश्यपारशौनकधादिति दर्शितं तेनाकु
ष्टे च गौडीमाध्वीभांडस्य जलपानविषये गफतानायापश्चित्तं स्पतालादि मद्यभांडो
दकादिपानेकल्प्य ३ पतितोकं नमापानित्राह्मणेगाप्तगोपिवेन रहेव ऋक रोगदो

मि. ट.
प्र. यं.
११७

226

स्नवधे सनकल्प: शृहारानेनोजीवन्नपि विशुध्यतीति ननु तादृशेन एव राज्ञा मनुः शुद्धेद-
पमन्त्र: कस्मान्नेष्यते उच्यते अनन्तुरुनेन सो राजेति गौतमो येनाऽनेन मनुर्वेनादोषाभिधा-
नात् सवनराज्ञो दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा स्तेहादिना मनुः ; लेन: कथं न शु-
ध्येदिति चेत् उच्यते एवं च सत्य कारणिका शुद्धिरापनेत् अशेषाच्यते सोतोन्नरकाले
द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्धोगौक रणाज्ञाकारणेनेति ननु दृष्टदेवे मनुः ; शुवि-
रिति सोऽपि सौवर्णचिह्नेन नाभिधानात् अतः प्रागेव व्याख्यातो उपायो इदं च मरणान्-
तिकं सावर्णिकस्यापहर्तेनेव ब्राह्मस्यैव ब्राह्मणसुवर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशे-
षानुपादानात् तन्निमित्ताच महापातकिनां विशेषास्मापश्चित्तांतरस्यानाम्नानाच्च
यत्तु नमीनेव सुवर्णस्तेयपकृ द्विपद् इति विग्रहेण तत्र मात्रोपलक्षणं प्रायश्चित्तोपदे-
न रद्दीति तस्यैव प्रकृतत्वात् ब्रह्महत्या सुरापाने स्तेने ऊर्ध्वं गनागम इत्यादिनिमित्तवाक्ये वि-
शेषानुपादानाच्च तस्मात् पातक नैमित्तिकवाक्ये सुवर्णस्तेयप्रकृ द्विपद् इत्यत्र श्रूयमाण-
मण्युपलक्षणमेव पक्षे यथायुदितेष्वपाप स्पष्टहविरिति वाक्ये तंडुलग्रहणं हविर्मा-

११७

थक्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ब्राह्मणस्वामिके सुवर्णे योपहरन् स सौवर्णस्तेयी
सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् मुसलसमर्पणस्य
हननार्थत्वात् तेन मुसलेन राजा तं हन्यात् तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति अपहरण
शब्देन च समस्तपरोक्षे वा बलाच्चौर्येण वा किंयादिस्वर्णे हते विनाशहेतुच्यते मुसलं सम
र्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात्तत्समर्थस्यायोमयादेर्ग्रह
णं अत एव मनुनोक्तं स्कंधेनादाय मुसलं लकुटं वापि खादिरं शक्तिं वोभयतस्तीक्ष्ण
मायसं दंडमेव चेति शंखेनाप्यत्र विशेष उक्तः सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेशोऽथार्द्रवासा
आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतं तमनेन मुसलेन घातयस्वेति
स राज्ञा शिष्टः सन् शुद्धो भवतीति हनने चावृत्तिविधानाभावात्सकृद्देवकार्यं अत ए
व मनुनोक्तं ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयमिति स एवं सकृत्ताडनेन हतोऽम
तः शुद्धो मुक्तो वा मरणं जीवन्नपि विशुद्धो दीति यावत् तथा च संवर्तेनोक्तं ततो मुस
लमादाय सकृद्धन्यात्ततः स यदि जीवति स स्तेनस्तेनपापाद्विमुच्यत इति यथोक्तं बृ

227

विधानात् नञा तु ब्राह्मणो हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तस्य त्रिंशिका देहहूपहनन विषयत्वे नाप्यु
पपत्तेः एतत्तु मरणान्तिकं सन्निहितवेलविषयं मरणान्ते हि प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः
तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् अत्र च सुवर्णशब्दः
परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः
स्मृतं तेऽष्टौ लिक्षास्तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यमस्तु ते त्रयः
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति षोडशमाषपरिमिते हेम्नि सुवर्णशब्दस्य प
रिभाषितत्वात् अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु उक्तपरि
माणस्यैव सुवर्णस्यापहरणे ग्रहणं फलं परिमाणग्रहणस्यादृष्टार्थत्वात् नन्वदृष्टार्थप
रिमाणस्मरणं नापि लोकव्यवहारार्थं अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः अतएवोक्तं
न्यायविद्भिः कार्यकोऽस्ति संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानमिति तयोर्नामापि गुणफलो
पनिबंधनार्थवदित्युक्तं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र न च दृष्टमात्रोपयोगिपरिमाण
स्मरणमिति फलं तावन्मात्रार्थेन शमाणाभावात् अतो विशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तं

त्रस्य इदं च राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थित
मिति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् यदि कश्चिदेतेन निषेधेन राज्ञा हन्यते तथा
पि शुद्धो भवति वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वेति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्य
भिधानात् न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभि
धानपरत्वात् यदि वधनिषेधपरस्तर्हि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नं न च
दण्डाभिप्रायेण विकल्पाभिधानं तस्यानिर्दिष्टत्वात् किं च एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति
न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो व्रीहियववत् इह च न च दण्डतपसोरेकार्थता दण्डस्य दम
नार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् न च वधेन शुद्ध्यति स्तेन इति सामान्यविषये वधे

व

ब्राह्मणस्तपसैवेति विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः न हि भवति ब्राह्मणे
भ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति विकल्पः तस्माद्रूपान्तरेपि सामान्यविषयत्वमे
व यद्यात्तद्विषयस्यापि न निषेधः मनुना सुवर्णस्तेयप्रकृतोद्देश्य अभिधाय प्रगृहीतं मु
सलं राजा सकृद्धन्यात्ततस्त्वयमिति सर्वनाम्ना अशक्तः तत्र ब्राह्मणपरामर्शेनैव हननं

मे. त.
स.
११६

228

228

वत्सरेणपर्यवकारणात् किं विस्मृतं सुवर्णोपहारविषये सुवर्णोपहारे मन्त्रादिमहात्स्यते
पुत्रादशवार्षिकविधानात् वलाद्येकामकारेणमृदहे तिततेराधमाः तेषांचैवाप
हर्तुं एणं प्राणेणतिक मिहोच्यते सुवर्णपरिमाणेन द्वीगपीतान्मिथेते दृष्टेचस्तेपप्राप
स्थितमपह. तेयतेततस्वामिनेदत्तैवकार्पणेस्तेपेप्रसस्वस्मतस्यसुवर्णेदे : कृतेपुनः स्वा।
मिनेपह. तेदेयंहर्त्तातेकादशाधिकमिति तथा चरेत्सां तपनेकृत्वेतन्निरीशांत्यात्मश
दुयद्रतिमनुस्मरणात् देद्यप्रकरणेणमुक्ते शेषेष्येकादशगुणं दाप्यमस्मैचततद्धतमि
ति यत्तातशक्याराराजाहेतुमसमर्पंलब्दावसिद्धोके द्रस्वेवे स्तेनः प्रकीर्णके प्रारजा
नमितिपांचेततततस्मैराजेतुवरेशस्तुदृष्टाणांतेनात्मानेप्रमापयेत्मरणान्ते तोभ
वतिद्रतिविज्ञापनद्रति श्रोऽहेवरमपेयपादिपिहितोयप्रापयिद्वृतेतेनाके निष्कालकोऽधुना
कोगोमयाग्निनापादप्रमस्त्यात्मानेप्रमापयेत्मरणान्तेभवतीति विज्ञापनद्रति त
दपिगुरुश्रोत्रियपागस्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयंतत्रियापघपहर्तव्येविषयेवा तत्रति
कालकद्रतिनिगल्केपापममुल्लोमाभिधीयते तथास्त्रमेधायचप्रमानेनवा पथाव

११६

किंच दंडस्य दमनार्थत्वात् दमस्य परिमाणविशेषमंतरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्म
रणमुपयुज्यते प्राह्यैकसमधिगम्यं तु महापातकत्वादावेको तेन स्मार्त्तस्मरणमुपयुज्य
ते अतः षोडशमाषात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तमर
णांतिकादिप्रायश्चित्तविधानं च द्वित्र्यादिमाषात्मके हेमहरणे तु त्रिपादिहेमहरणव
दुपपातकमेवेति युक्तं. किंच सुवर्णन्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तांतरोपदेशात्
तत्परिमाणस्यैव हेम्नो हरणे मरणांतिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तं. तथा चोक्तं षट्त्रिंश
न्मते वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं
बुधः राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयं गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये
गौरसर्षपमात्रे च सावित्रीं वै दिने जपेत् यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयं सुवर्ण
कृष्णलैकमपहृत्य द्विजोत्तमः कुर्यात्सांतपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये अपहृत्य
सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति सुवर्ण
स्यापहरणे वत्सरं पावकी भवेत् ऊर्ध्वं प्राणांतिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतमिति इदं च सं

मि-न-
११०

229

वट्ट्रापि दोष इति वाच्यं यस्य वर्णश्च हन्तं ताटेवनद्यां स्नानं स्व इष्टे दिव्यस्य विषयः
यद्वैदेमनस्मापाषधानाश्रणवव्याहृ तोर्मनस्माज्ञपेत् व्याहृत्यश्राणमोइयाविरादे
वरेस्यहृत्तोकृ क्षे द्वादशगाग्रे चरेदिति न दपिसमागर्थ्य सहृत विषये श्र तोने हृणामस्ता
नन: स्वर्णापहारश्रापश्चित्रानिमित्त किं नरजनादिदृष्ट्या इष्टवाकृ एवं स्वर्णापहारः श्र
स्मिन्नेव विषये यदापहर्तास्यतेमहाधनस्तदास्मनल्लिनेस्य वर्णोदघ्यात् अथ्यतावद्गृने
नास्ति न पश्चीयापाँचापश्चाकृ स्तदाविशतिहृक् द्विश्रयपावज्जीवेकृ देवभरणपर्यापुं
नपानुष्टिक्करेयनेदघ्यात् यदानुनिर्गुणस्वामिके द्रव्यमपहरति तदा एतदेवव्रतेस्त
न:पादेन्हनेसमाचरेदिति व्यासेनोक्तेनववार्षिके इष्टव्यं यदापुनरोहृणमेवत
त्वामकृद्रेवपरिरत्नणार्थमपहरति तदाविंशति पादितेषड्वार्षिके स्वर्जितादिकेवा
कृतुकृयात्नीर्थयात्रा षडहृवाचरेत् कृछूयजेद्वाकृनाहिजः तीर्थानिवाभ्रमोत्वि
द्वास्नतः स्तयादिमुच्यतइति यदातपहारसमनेनरमेवहाकथमूयाकृतमिति
ज्ञातानुतापः श्रत्यर्पयति त्यजतिवातदापल्लवीयं चतुर्थकालमितोशनेनत्रिवर्ष

११०

स्तेनसामरणान्तिकमभिधायोक्तं इष्ट्वा वाश्वमेधेन गोसवेन वा शुद्ध्येदिति एतच्च वि
द्वत्क्षत्रियापहर्तृविषये १ ब्राह्मणनिवृत्यर्थं येन शुद्ध्येत् स्तेयापव्रतमाचरन् ब्राह्मणस्य सु
वर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् २ प्रायश्चित्तान्तरमाह स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य स्तेयाप
व्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुद्ध्येन्न शवशिरोध्वजनकापालधारणनिराकरणार्थं
स्तेयापव्रतमित्युक्तं एतच्चाकामकारविषयं इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विज
मित्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् न चाकामतोपहार एव न सं
भवतीति कथं तद्विषयते उच्यते यदा वस्तुज्ञानं शौर्यतः सुवर्णादिकमज्ञानादपहर
ति रजतादिकं बुद्ध्वा वा हृत्य चानन्तरमेवान्यस्मै न दत्ते नाशितं वा न पुनः स्वामि
ने प्रत्यर्पितं न तदा सम्भवत्येवाकामतोपहारः यस्तु ताम्रादिकं सारसवेधाद्यापादित
सुवर्णरूपस्यापहारोऽनेन तत्रेदं प्रायश्चित्तं सुवर्णजातिसमवायाभावात् न च सुवर्णसा
दृश्यमात्रेण गौणं सुवर्णधर्मो भवतीति यद्यपि हरणमेवास्य सुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहर
ति तथापि नेदं प्रायश्चित्तं असुवर्णत्वापहारादेव न च स्पृहैव शुद्धा सन्नणवधे हत्यापीति

ऊनीर्युक्तपातनं अत्र हेत्रिरात्रमुपवासः स्तेनस्य कृच्छ्रेण चतुर्तेनाभवतीति न तस्य वीर्यं माषप
रिमाणसुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यते पञ्चमपरेतेनैवात्र सुवर्णस्तेयो
द्वादशरात्रं वा उपभक्तः एतेनाभवतीति न तस्मिन्माषापहारे अष्टकृच्छ्रस्य सन्तत्येवापरत्वाज्जिह्मी
र्षस्य वेदितव्यं अत्राभिहितो बालवृद्धादिविषयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यं यानि चाष्टगत
मनुष्यस्त्रीक्षेत्रगृहहरणानन्तरं यत्नादिनानासुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वप्ययमे
व कार्यं यत्तन्मनुस्मृतावभिशस्तिमनुवचनं नृपहन्ता द्विजो लोभाच्चरेद्द्वादशवर्षं व्रतं गवा
निदशकानीमासतातद्विगुणं चरेत् ग्रामसहस्रार्द्धे त्रिगुणं स्मृतं हेमविधिः स्मृतः
सर्वेषां धान्यलोहानां पारदे च समाचरेत् धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामेतदेवस्तेते
गव्यानां हरणे विप्रस्यारेष्वाद्वादशवर्षव्रतमिति तद्दि गवानेकसहस्राद्यधिकरजतह
रणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादकानां तदनलविहितं त्वर्थे यद्यपि तल्लाहार
वो द्वादशवर्षं ते तदपि गवानां सहस्राद्धीनस्वल्पगव्याप्रतेऽहरेत् वा उहेतनः सुवर्ण
स्तेयसमे इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणं ॥ अथ तन्नैवः शयनेसार्द्धमायस्यापोषि

मवस्थानेनोगिरसंवाचनाद्योत्रैवार्षिकं द्रष्टव्यं ननु प्रत्यर्पणेनत्यागे वापहारस्थानीयस्य
निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वं यथा न निष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभावप्रसङ्गात्तत्प्रा
यश्चित्तस्याल्पत्वमेवं अपहारस्योपभोगादिकफलपर्यन्तत्वादुपभोगात्प्राक्छिन्नत्वाच्च
पक्षस्यापहारार्थस्याभावात्कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमल्पत्वं पीनत्वानद्वापेयं द्वैगुण्यं नन्वे
वं सति चौरहस्ताद्दुस्तादापहृत्यापहरणेपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्ता
ल्पत्वप्रसङ्गः मैवं तस्य त्यागे सति अहृताभावात् फलपर्यन्तेपहारे सति अहृतत्वाच्च य
स्तु रजतताम्रादि सप्तदशसुवर्णापहारे तत्र त्रैदेवलगुरुप्रायश्चित्तं पतः संसर्गोपि सुव
र्णादेनापीति प्रायश्चित्तमिव एषदाक्ये यन्त्वत्र द्वादशवार्षिकमेवेति फलं अयसुव
र्णसहस्रदोहवानरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते तर्हि द्वादशवर्षात्त्रैवार्षिकादिति
वचना अल्पसुवर्णत्वादेव किं त्वपणानक प्रायश्चित्तमेव यद्यप्यपरमापस्तंबोक्ते लिप
कृता स्मरेणापीताकृत्कृत्स्नं संवत्सरं चरेदिति तत्सुवर्णपरिमाणं स्वीकृत्य द्वौ त्रिगुणौ धान्याधिक
परिमाणं द्रव्यविषयं यत्तु समेन ना सुवर्णस्तेयी मासं समाविचार्य सहस्रमाज्या

त्याकांत्तायानेनश्रेयः प्रायश्चित्तिपरस्परस्मात्पेक्षितपैकतावगमादेककल्पनमेव य
क्तं शुश्रूषाद्यपेक्षणमलिंगोप्यस्य पमुक्तं त्यक्तिमाजलिनागरहीनानेकत्र त्याद्दिनिण्यतो
व्यावृत्तिशिदेहपातनमकृत्वैवलिगतिंगेताननुमन्तस्येत यथाहमनुः स्वपंचाशिरुहृष्ष
णावृत्त्य त्याधायचांजलो नेकत्र नीतिशमातिष्ठेदानिपानादजिस्पृगहुति गमने
हृष्टेनानीत्यमानेन कर्तव्यो द्वेगमशिरुहृष्णावृत्त्य त्यानेवक्ष्यमाणेवजेदि
तिशावेलिविनस्मरणेन एवं गच्छन्यत्रकुड्यादिनाशनिवाध्यतेतत्रैवमरणेन
तिष्ठेत स्वहृषणोशिरुश्मुक्त्य जलावाधाप्रदिग्गिमभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहत
स्तत्रैवतिष्ठेदाप्रलयादिति वसिष्ठस्मरणेन देहपातमेव यथाहनारदः प्रा
सादमग्नतमोगाच्छन्नाहुत जलमग्गडद्यानि शिशुर्योकर्तेनानत्रनोयोदेहोविधीयतइ
ति एवंच देहार्थमपिलिंगाद्यकर्तनप्रायत्प्रायमपि भवतीति इममेवचमरणा
तिकं देहमभिप्रेत्योक्तं मनुनाराजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वापापानिमानवाः निर्मलाः
स्वर्गमायांति संतः सुकृतिनोयथेति यत्तदेहेत्तः प्रायश्चित्तेभवत्येव प्रायश्चित्तेत्तु

नाशयेत् गृहीतोत्कृष्टग्रहणेनैकत्वादुत्कृष्टेनेतत् १ उद्देशक्रमप्राप्तं गुरुतल्पगप्रा
यश्चित्तमाह समा वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतेन गुरुतल्पगपदमत्रैव
ध्यानेनैनेष : शयने यथा मरणान्तमेभवति तथास्तनेस्त्रिवर्णौक्तेनेकास्तायमेषा
यनेयोमय्यां स्त्रीं श्लिष्येति कृत्याप्यतत्र या सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् एवं स्तनान्तेदेहमु
त्सृजेत्स्वपेनेति यावत् शयने च गुर्वङ्गनागमनेमयाकृतमित्येवं स्वकर्मविख्याप्य
ऊर्यात् गुरुतल्पाभिभाष्यैन इति मनुस्मरणात् तथान्तिस्त्रियमप्यालिंग्यकार्य ग
रुतल्पगोमस्तप्यत्तोमायसीं वास्त्रिय : इति कृत्तिमप्रिवर्णांकृत्वातामालिंग्य प्र
तोभवतीति बृहद्धारीतस्मरणात् तथावैमेड्रनलोमकेशोनहृत्ताभ्यकेनचकर्ते
वां निष्फलकोहत्ताभ्यवतलस्त्रोस्मीं परिष्वज्य मरणान्तश्चेता भवतीति विज्ञाय
तइतिवासिष्ठस्मरणात् नचगुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये स्तर्मीं ज्वल
न्तीं वाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यतीति मनुवाक्यात्गुरोर्येन तत्र लोहशयनेन तत्रयोषि
दालिंगनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशंकनीयं प्रायश्चित्तापेक्षितास्वयनउ३ै

चार्याणांशतंपितेत्युपाध्यायाद्दशाधिकादाचार्यात्पितुरतिशयित्ववचनात् स एव मुः
ख्य इति वाच्यं आचार्यस्याप्यतिशयितस्याविशिष्टत्वेन उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्
ब्रह्मदः पितेति गौतमेनाप्युक्तं आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणामिति किंच यद्यतिशयितमा
त्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातैव गुरुः स्यात् तस्मात्सर्वे गुर
वस्तत्रीणां गमने गुर्वंगनागमनमित्युक्तं उच्यते निषेकादीनीति मनुवचनेनि
षेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरेणान्यपरत्वात् यत्तु नवास्य गौतमव
चने तत्पित्रर्यादिपूजादिविधिविशेषणपरत्वात्तेषां स्तुत्यर्थानानान्यपरं गुरुत्वप्र
तिपादनपरा निषेकादीनीति मनुवचनात्पितरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितं अतएव
वसिष्ठेन आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यादिदारेषु स्वीनि देशिके गुरुतल्पश
पथितमुक्तं तथा जातकर्मादिभिरप्युक्तं आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतेन चरे
दित्यादिना आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे स्वपदेश्यानत्यर्थव्रतशास्त्रातिदेशोनर्थकः एवमा
तं किंच सेव जैनसम्प्रथमे चापि तदारग्रहणं कृतं पितृदारान्समारुह्य मातृवर्जं नराध

कुर्वाणः स वैवर्णपर्य्यन्तादिनं नोकाराज्ञाललाटेमूर्द्धास्थाम्नन्नमसाहस्रमितिनेने
वाक्रतान् अनेयोऽस्य मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः ॥ ऋत्विज ग
रुशब्दस्याप्रमुख्यापादन्मयापितरि वर्त्तते निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथावि
धि संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते इति मनुना गुरुत्वश्रुति पादने परेवाक्ये निषे
कादिकर्मजनकस्य वगुरुक्ताभिधानात् पार्गश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेण
न संगृह्यते: किं पांक्तानां वेदमस्य प्रयक्तोनिनन गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते
उपनीय गुरुः शिष्यमित्यादिना चार्य्ये स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः
तमपीह गुरुं विद्यादित्युपाध्यायेऽन्यादेनाप्ययं प्रयोगो दर्शितः गुरवो मातापित्रु
पनेतृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातृनिजोऽभयत्रातारोदातारोऽवेति नचानेकार्थ
कल्पनादोषः गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकतायाः पूज्यहेतायाः सर्वेष्वनुस्यूते द
र्शितत्वतस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वेपरोच्चर्येण पतेमान्यापयाऽऽपर्वे भ्योमाता गरी
यसी मान्यादेत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसंहारे कुर्वतानेन चोपाध्यायादूर्ध्वमाचार्य्यम्

द्रमतिदेशिकमितिनेवीशेष्यः इदंचमुख्यमेवषडब्दस्य इतरेषांपुनः षडब्दागौण
मणताद्देवषडब्दंते यथाहमनुः तेनजातीन्सनातनानेकादशपक्षांत्तेनान् षड
ब्दितिनिर्धानाकुः क्रियालोपान्मनीषिणःइति तत्राभयेच्छानः अभ्यस्तेनसकृत् यथन
इतित्रयमेप्रायश्चित्तं सेवनंप्रोक्तंसाहनेनत्वहोतोत्कृत्यहूषणेभ्यविहितहिनेपि: अत्र
वेधातिगायेनप्रायश्चित्तमस्यगुरुतुल्येवृत्ताननयाप्रोक्तस्याहितस्यमानेवतत्वेलोहश
यनज्वलतस्यमाल्लिंगनेयारन्यतरद्रष्टव्यं पत्रुशोवेनद्वादशवार्षिकमस्ति अधःशा
यीजटाधारीपर्णमूलफलाशनः एककालंसमश्नतोवर्षेनुद्वादशेगते रुक्मस्ते
यीसुरापश्चब्रह्महागुरुतल्पगः व्रतेनैतेनशुद्ध्यन्तिमहापातकिनस्त्विमे इतितस्य
वर्णेत्वमपित्यटागमनेकामकृतेद्रष्टव्यं तच्चैवकामतः अभ्यस्तेनसकृद्वा
द्विवृत्तौषड्वार्षिकमकामतस्त्रिवार्षिकेजनन्यांकामतः अभ्यस्तेनसकृत्प्राप्ति
वृत्तौद्वादशवार्षिकमकामतस्तुषड्वार्षिकमितिकल्प्यं पत्नसवर्णेनगुरुदारगम
मात्रसमानत्वेनैतत्पमस्यादिममीमोहणमात्रेनस्यक्रुक्कुः महीनवर्णगुरु

मइति षट्त्रिंशन्मतेपि पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योधिगच्छतीति श्रुतो निषेका
दिकर्त्ता पितैव मुख्यो गुरुः तत्स्त्रीगमने वर्णचतुष्टयेप्यविशिष्टं निषेकादिकर्तृत्वस्या
विशेषात् अतः सवित्री गुरुरुच्यत इति विग्रहग्रहणमुपलक्षणं अतः पितृपत्नीगम
ने महापातकं गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यंतेन कृत्यमतेऽत्रनतन्मात्रं वीजं इतोन्यम
हापातकं तेन तच्चेदेवाभ्य शयने साहमित्याद्युक्तं मरणांतिकं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यं तच्च
जनन्यामकामकृते तत्सपत्न्यां तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यं पितृ
भार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योधिगच्छति जननीं चाप्यविज्ञाय सतः शुद्धिमवाप्नुयादिति
षट्त्रिंशन्मते विधानात् जनन्यां कामकृते वसिष्ठोक्तं कालकोहूतनाभ्यक्तो गोमया
ग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेदिति द्रष्टव्यं अकामतोऽभ्यासे त्वेतदेव ननु मा
तुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्प
ग इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वातिदेशिकं प्रायश्चित्तं तत्समफले
ऽस्याने पितृभार्यां सवर्णामित्यस्मादेव सवर्णग्रहणादेव सवर्णासपत्नीविषयम

नेद्दृष्टव्याः वैश्यायां गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकं अत एव स्मृत्यन्तरे ब्राह्मणीषु
त्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादोनं द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णेष्व प्यम
र्थः ब्राह्मणीषु त्रस्य क्षत्रियायां सपत्न्यां गमने पादोनं द्वादशवार्षिकं नववार्षिकमि
ति यावत् न स्यैव तस्या नुमतायां वैश्यायां षड्वार्षिकं शूद्रायां त्रिवार्षिकं प्रायश्चित्त
मिति एवं क्षत्रियायां ब्रह्मवैश्यायां मातरि नववार्षिकं शूद्रायां षड्वार्षिकं एवमेव वै
श्यायां ब्रह्मण्यपीति वैश्यायां कामतो भ्यासे मरणान्तिकमेव गुरुभार्यायां यो वैश्याम
त्वा गच्छेत्तु नः पुनः लिंगाग्रच्छेदपिंडान्ततः शूद्रो त्सर्किल्विषाद्विति लोकात्तिस्मर
णात् शूद्रायां कामतो भ्यासे द्वादशवार्षिकं पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्याविशः समाहि
तः ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा मवरेद्द्वादशाब्दिकमित्युपमन्युस्मरणात् क्षत्रियायां गुरुभा
र्यायाम बुद्धिपूर्वं गमने पमोक्तं त्रिवर्षमब्दमकालाशने द्वष्टव्यो कालेष्टमेवाभ्यज्ञानो ब्रह्म
चारी सदा व्रती स्थानासनाभ्यां विहरं स्त्रिरह्नो भ्युपयन्नपः अयः शायी त्रिभिर्वर्षैस्तद्योपा
हेत पातकमिति यच्चैवाभ्यासे जानतः कार्पण्यौक्तं गुरोः तत्सत्भार्यायां तु गता न काम

द्वादशेन ःसकाद्देवीं गुरुभृत्यः १ प्राजापत्येनैवैकेन कृच्छ्रेण समा वा गुरुतल्पगः चान्द्राय
णैर्वा त्रीन्मासानभ्यसेन्वेदसंहितां २ प्रायश्चित्तान्तरमाह अथवा प्राजापत्येन कृच्छ्रे
ण वक्ष्यमाणलक्षणेन समा वर्षत्रयं चरेत् एतत्प्रायश्चित्तत्रयं शूद्रजातीयगुरुभार्याग
मने मतिपूर्वे द्रष्टव्यं यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णां व्यभिचारिणीं मतिपूर्वं गच्छति तदा वे
दसंहिताजपचान्द्रायणत्रयं कुर्यात् तत्रैव कामकृतावेशेन गुरुतल्पाभिगामी संव
त्सरं ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासान्वा तप्तकृच्छ्रव्रतं चरेदिति द्वितीयागमने तु मतिपूर्वे याज्ञ
वल्कीये मातृसपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथेति गुरुतल्पातिदेशात् द्वादशवार्षिकं द्रष्ट
व्यमिति देशिके सवर्णागुरुभार्यागमनविषयं भवति तत्र कामतोऽमरणान्तिकस्याका
मतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् अतः त्रैविद्यादिविषयमेवेति पक्षे तत्रैव काम
तोऽभ्यासे मरणान्तिके प्राप्ते गतागतेन भार्यागमे :तत्र स्मृत्यन्तरं :पञ्चाभ्यां रहितो लिङ्ग
मुत्कृत्य समस्तं :शुचिर्निर्ऋतिकापवस्सृगङ्गानं अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं पदानं चिकीर्षितं
तदा छित्त्वा लिङ्गवृषणं समस्तं कामाया :स्त्रियास्तथेति याज्ञवल्कीये प्रोक्तं :प्रायश्चित्तं स्या

तावदेवेति अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्यैतत् सकामतस्त्वेक एवोक्तं कृच्छ्रं वा चान्द्रायणं तप्तकृ-
च्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानाल्लिप्यते द्विजः इति तथा शातातपो हि
तस्यातिकृच्छ्रः अभ्यासे तु प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः तेन शातातपोक्तं चान्द्रायणं वै
प्राजापत्यं कामतः प्रवृत्तस्यैतत् सकामतस्त्वेकं निवृत्तो क एवोक्तं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा
सान्तपनं गुरोः भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्द्विजः इति अत्राभ्यासे त्वकामतः प्र-
वृत्तेति तप्तकृच्छ्रः तेन शातातपोक्तं पराकः तथा शातातपोक्तं तस्य सान्तपनं तेन अत्रैवाकामतः
प्रवृत्तस्य प्रजापतिस्त्वाह पञ्चरात्रं चरेन्नाम्ना यात्स्त्राश्यं वातथैव च वैश्यां भार्यां गुरोर्ग-
त्वा सकृद्दत्तानन्तो द्विजः इति तथा शातातपोक्तं तस्य पञ्चरात्रं अभ्यासे त्वकामतः प्रवृत्तस्य सप्तरात्रं
तेन शातातपोक्तायामष्टरात्रं शूद्रां प्राप्य कामतः प्रवृत्तस्यैतत् सकामतस्त्वेकं निवृत्तो जा-
बालिराह अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रसमा-
चरेदिति तथा शातातपोक्तं तस्यातिकृच्छ्रः अभ्यासे त्वकामतः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः तेन शातातपोहि-
तायां पराकः तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्यैतत्सम प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रं वा

ते:॥ अंब्द्माद्धे समुत्पन्नस्तु शूद्रोऽजीवन्स्तेनोपि वा इति वैश्यायां तु कामतो गमने प्राजाप
त्यं च चेत्कृच्छ्रमेव तदेव याज्ञवल्क्यीये तथा च वृद्धमनुः गमने तु गुरुभार्यायाः पितृभा
र्यां गमे तथा: शूद्रा द्वयमकामस्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेदिति तत्रैवाभ्यासे हारीतो कं मर
णांतिकं प्रायश्चित्तं तु ब्रह्मचर्यं अभ्यासे विप्रा वैश्यायां गुरोरज्ञाने माहित: षड्ङ्गब्रह्म
चर्यं च सचरेद्यावत्पञ्चषमिति गुरुभार्यायां शूद्रायां तु मतिपूर्वे मानवे स्वदारगीवो
रवासा वा श्मश्रुलो विजने वने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहित इति अथवा
गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कृच्छ्रं चकिनीणा वा यावपरिशुद्धस्याथ: प्रायश्चित्तविषवणीभे
त्राहाराहतो भवतीति कूर्ममतं तत्रैवाभ्यासे मानवे चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्य
सेद्विप्रपनैद्विपइति तत्रैव याकामत अकृत्तस्यैत: शोकोदत्वा द्विहुत्तो वाशोकं
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथातिकृच्छ्रातिकृच्छ्रके चरेन्मासत्रयं विप्र: तत्र विप्रागमने ग्रो
विति अत्रैवं व्यवस्था तत्राभ्यासाहितस्पत्रैमासिके प्राजापत्यचरणं उभयेच्छातः
शूद्रतस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव तेन प्रासाहिताया पादन कृच्छ्रातिकृच्छ्रा त्वाग्ने।

मि॰ ता॰
१२२

426

र्षिकं नववार्षिकं प्रायश्चित्तं विज्ञेयं । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽन्त्याभ्यासे मरणान्तिकं
तथा च बृहद्यमः । रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राण
त्यागो विधीयत इति । अन्त्यजाश्चात्र चाण्डालः श्वपच २ क्षत्ता ३ सूतो ४ वैदेहिक ५ स्तथा
मागधा ६ योगवौ चैव ७ सप्तैतेऽन्त्यावसायिन इति मध्यमाङ्गिरसोदिता वा । रजक
श्चर्मकारश्चेत्यादिना उक्ता वा लघुलघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । तथा चाण्डालाम
न्त्यजां गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं च गच्छतीति चाण्डाला
दिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितं । तथा हि यस्तु
न तु चाण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कार्यमिति कामतो
ऽन्त्याभ्यासे चाण्डालैः साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकानधिकारान्मरणान्तिकं कार्या
त् तत्र बहुकालाभ्यासविषये एकवाराभ्यासे तु वर्षत्रयं यथाह यमः । यः करोत्येकरा
त्रेण वृषलीसेवनं द्विजः । तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति । अत्र वृषलीशब्देन
चाण्डाल्यभिधीयते चाण्डाली वधकी वेश्या रजस्वला या च कन्यका ऊढा या च सगोत्रा

१२२

सेके । गुरोः पुत्र्यां सकृद्गत्वा चरेद्द्विजः समाहित इति तथा श्रोत्साहितस्य प्राजापत्यं उभ
योरिच्छातः अकामतो सांतपनं तेन श्रोत्साहितायां सवर्णायां प्रवासइत्यनये वद्विगुणान्येषा
मपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्था ऊहनीया गुरुपत्नीगमनमप्यत्र महापातकिनमविशि
ष्ट तथाह कात्यायनः एतद्दोषस्य शुद्धिस्तु पतितानामुदाहृतः स्त्रीणामपि प्रसक्तानां
मेष एव विधिः स्मृत इति यतस्त्वस्याप्यकामतः अकामतो मरणांतिकमविशिष्टं यत ए
व गुरुपत्नस्य मरणांतिकमुक्तं स्त्रियाश्चापि योगस्य तेन मरणांतिके दर्शिते द्विता लिंग
वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथ्येति अकामतस्तु मनुनोक्तं एतदेव व्रतं कार्यं योषि
त्सु पतितास्वपीति द्वादशवार्षिकं पादकृच्छ्रं न यास्कार्यं यानि गुरुतल्पसमानि स
खिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वंत्यजासु च सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतमि
ति प्रतिपादितानि यानि चातिदेशविषयस्तानि पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं
स्नुषामपि मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु
गुरुतल्पग इति प्रतिपादितानि तेष्वकामाद्गमने सकामतोभ्यस्ते तु पराकमेण षड्

भगिन्यादिगमनस्य तल्पतायोगात् यत्तु बृहद्यमोक्तं चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च
भगिनीं सखीं मातापित्रोः स्वसारं च निक्षेपशरणागतां मातुलानीं प्रव्रजितां स्वगो
त्रां नृपयोषितां शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति यच्चाङ्गिरोवचनं प
तितान्यस्त्रियं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वेति
तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाक् द्रष्टव्यं
यदपि संवर्तवचनं भगिनीं मातुलानीं च स्वसारं चान्यगोत्रजां एता गत्वा स्त्रियं मोहा
त्तप्तकृच्छ्रं समाचरेदिति तदनेनैवोक्तं एवंविधविषये कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाग्द्र
ष्टव्यं यदा पुनरेता एवान्त्यव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदृशमेव प्रायश्चित्तं पुंश्चलेचा
न्द्रायणं तप्तकृच्छ्रं वात्मके क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यं साधारणस्त्रीषु गुरुतल्पो
पभुक्तास्वपि गमने गुरुतल्पदोषो नास्ति जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च साधा
रणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव चेति व्याघ्रस्मरणात् एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्य
त्रावचनप्रायश्चित्तप्रतिपादनपराण्यपि विषयव्यवस्थयोहनीयानि गोष्ठमेरमयात्र

227

१२८

स्यात्तद्वयबल्यः पंचवैरस्यनाद्भनिरस्तत्वं तेरे चंडाल्यां वृषलीशूद्रप्रयोगदर्शनात् बंधकी
स्वैरिण्योः कथं पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते यः कश्चिदेकरात्रेण त्वत्यंतसंयोगाय व
र्गीवाचिन्यास्तृतीयपादर्शनात् एकरात्रेण चात्यंतसंयोगो गमनाभ्यासे विनानुपप
त्तेरिति गमनाभ्यासोवगम्यते अतएवैकरात्रादूर्ध्वकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वाद
शवार्षिकादिगुरुतल्पव्रतातिदेशिकं मरणांतिकं च यत्पुनर्ज्ञानतोज्ञानतो वा चां
डाल्यादिसंसर्गे ऊर्ध्वं निंदाचांद्रायणं कृत्स्नं संतानं गतोभक्ष्यं चैव पाषितं कृत्स्नं द्विमाचरे
त् ज्ञानाद्ज्ञानात् द्वे वृत्त्यामिति यमाघकृत्सेवस्मरेकृत्स्नं ज्ञानतोज्ञाने चांद्रायणद्वयं पंचव
र्षाणि क्रमेण द्रष्टव्यं स्वयोनिषु त्यजाम चैनकताकारसमभिव्याहाराद्गंगमत्रादिष्वपीय
मेव व्यवस्थावेदितव्या मरणांतिकं चाग्निप्रवेशने जनन्यां च भगिन्यां च सुतायां च तथै
व च स्नुषायां गमने चैव विज्ञेयमतिपातकं अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुः हुताशन
मिति कात्यायनस्मरणात् जनन्यादिसंसर्गे मने भगिन्यादिषु चासकृद्गमने अग्निप्रवे
शइति इत्येवं महापातकस्य जननीगमनस्यातिदेशविषयस्यातिपातकस्य च

नएवमनुनासामान्येनैनस्विमात्रप्रतिषेधःकृतः एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थंकिंचित्स
माचरेत् योयेनपतितेनाप्येषांसंसर्गंयातिमानवः यथा तेसंसर्गंव्रजेत्सोऽपि:प्राय
श्चित्तेनैकेनसमेतीति एतच्चब्रह्महादिष्वाब्दिकादिपतितप्रायश्चित्तंतुहिएवंकसंसर्गिविषयं
पतितेनसहोषित्वाजानन्संवत्सरंनरः मिश्रितस्तेनसोऽब्दान्तेस्वयंचपतितोभवेदिति
देवलस्मरणात् अज्ञानतःसंसर्गेतुनवैशिष्ट्येनोक्तं पतितसंप्रयोगेनब्राह्मणवायौनेन
वायौनेभ्यःसकाशान्मात्राद्युपलब्ध्वातामसापोदित्यागस्तेषुनसंवसेद्दोषीगत्वान
ब्रह्मसहिताध्यापनमधीयानःपतितोभवतीति विज्ञायतइति तथा ब्रह्महामद्यपःस्ते
नस्तथैवगुरुतल्पगः एतेमहापातकिनोयश्चतैःसहसंवसेत् सहैतिनेतितिसर्वेना
मपरामृष्टत्वकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिणएवमहापातकित्ववचनात्संसर्गिसंस
र्गिणांनमहापातकित्वं नत्रमहापातकिसंसर्गएवमहापातकित्वहेतुर्नब्रह्महादि

विशेषसंसर्गस्तत्सव्यभिचारात्ततोब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोपिमहापातकिसं
संसर्गित्वात्तस्यापिमहापातकित्वंस्यात्तच्चप्रतिषेधःउच्यतेस्यादेव यदिब्रह्मा

लिंग्येते इतिगुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ८ एभिस्तुसंविशेद्योवैवत्सरंसोपित
त्समः कन्यांसमुद्वहेदेषांसोपवासामकिंचनां १ एवंब्रह्महादिमहापातकप्रायश्चि
त्तमभिधायाधुनातत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह एभिःपूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकेसंवत्स
रंयोत्यंतसंवसतिसहाचरतिसोपितत्समः योयेनसहाचरतिसतदीयमेवप्रायश्चि
त्तंकुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तार्थातिदेशार्थंतत्समग्रहणं नपुनःपातकित्वातिदेशा
र्थंतस्यपश्चात्तैःसहसंवसेदित्युपदेशात एवसिद्धत्वात् अतश्चसत्यप्यतिदेशत्वेकृत्स्नमे
वद्वादशवार्षिकंकार्यंसाक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः अपिशब्दान्नकेवलंमहा
पातकिसंयोगेनतत्समः किंतर्हिपातकउपपातकादीनामप्ययेनसहसंसर्गंक
रोतिसोपितत्समइति तदीयमेवप्रायश्चित्तंकुर्यादिति दर्शयति अतएवमनुनासकल
प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितं योयेनपतितेनैषांसंसर्गंयातिमानवः सतस्यैव
व्रतंकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धय इति विसृज्यापिसमानत्वेनोपपातकाद्येनस्विमात्रसंस
र्गेतत्प्रायश्चित्तमाहुर्देशिने पापात्मायेनसहयःसंसृज्येतसतस्यैवव्रतंकुर्यादित्य

व्रतग्रहणवाच्यत्वाभावात् अतोत्र कामकृतेपि संसर्गे द्वादशवार्षिकं अकामतस्तु
तदर्द्धं संसर्गश्च स्वनिर्वर्त्यैककर्मभेदादनेकधाभिधीयते यथाह बृहस्पतिः एक
शय्यासने १ पंक्ति २ भांड ३ पक्वान्न ४ मिश्रणे ५ याजनाध्यापने ६ योनि ७ स्तथा च
सहभोजने ८ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्त्तव्योधमैः सह इति देवलोपि संलापस्पर्श
निश्वाससहयानासनाशनात् याजनाध्यापनाद्योनात्पापं संक्रमते नृणामिति
एकशय्याशयनमेकत्वेनासने पंक्तिरेक पंक्तिभोजने भांडं पंक्तिरेकभांडे पचने पक्वान्नं
मिश्रणं संसर्गस्तदीयपात्रभोजनमिति यावत् याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन अध्याप
नं तस्य स्वस्य वा तेन योनं तस्मै कन्यादानं तस्मात्कन्याग्रहणं वा कन्यायाः प्रतिग्रहः सह
भोजनमेकत्र भोजनं संलापः संभाषणं स्पर्शो गात्रसंमर्द्दः निश्वासः पतितमुखवा
युसंपर्कः सहयानमेकत्र रथाद्यारोहणं एषां मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन

पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तं संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ए
कयानभोजनासनशयनैर्योनस्रौतमौखैस्तु संबंधैः सद्य एवेति अत्रैकभोजनमेक

णोन्तरगम्ये महापातकित्वं स्यात् । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं तस्मिन्नेवं भवितुमर्हतीति ने
ति तत्प्रकृ । ति विशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापा
तकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च प्रतिषेधाभावो प्यहेतुशास्त्राभावादेव संस
र्गिसंसर्गिणो दुर्जातिकर्मण्योः हानिर्न भवति । प्रायश्चित्तं तु भवत्येव न च संसर्गिसंस
र्गिणः पातित्यहेतुत्वाभावादेव कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यं । एतैस्त्रिभिरन्त्यैर्नैनो
ऽथ किंचित्स्याच्चेदिति सामान्येन निःसमाद्रसंसर्गप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गि
संसर्गिस्योपप्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेपि यत्किंचिदेव प्रायश्चित्तं । एतच्च पादहीनं पा
येन संवत्सरं कृत्वर्षं सोपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोपि तस्य संसर्गवान्द्विजः इति
व्यासोक्तेः द्रष्टव्यं । एवं च तत्पंचमस्यापि कामतः संसर्गिणोऽर्द्धहीनं त्रिपादोनं वेद
ष्टव्यं अतः मातांग्रस्य ब्रह्महादिसंसर्गिणाण्ववनंतप्रायश्चित्ताधिकारेण संसर्गिसंस
र्गिणाद्यतिसिद्धं । तत्र च ब्रह्महादिषु पंचस्वपि कामतो मरणान्तिकं रूपदेहनं तथापि
संसर्गिणस्तु ज्ञानतदिष्टपतेः सततत्सैव तत्रेव पादोनितत्तस्यैवातिदेशात् मरणस्य च

मि· त·
र·
१३१

230

श्रितं तत्सहितेन तृष्टर्णं एवं च मन्ये भिक्षु संवत्स संघो वै वत्स रंसो पि तत्व मजीति सा गो ब्भुर
वचनमपि सहपानादिवितृष्णपूपरमेव यः केयतः संलापादीनां दृष्यकातन्त्यहेतत्वं
नास्त्येव मनुना संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनान्नतु या
नासनाशनादिति यानादिचतुष्टयमेव संवत्सरेण पातित्यहेतवो नोक्ता अत्राशने ग्रह
णं शयनस्योपलक्षणं अत्र च संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्निति यानासनादि
शनादिति व्यवहितेन संबंधः प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् तथा संवत्सरेण प
तति पतितेन सहाचरन् भोजनासनशय्यादिकुर्वाणः सार्वकालिकमिति देवलव
चनात् न चानन्वयदोषः यानासनाशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेदेनाव
तायां संबंधोपपत्तेः तथैव पाठक्रमे प्रसमितता प्रतीति यद्वा चरन्निति सप्तम्याः हेत
र्थस्यागमितत्वात् यानासनाशनादिति द्वितीया पंचमी याजनाध्यापनाद्यौना
न्नतु संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव प्राचीनवचननिचयानुरोधात् एवं अतो यौना
दिचतुष्टयेन संसृष्टः सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संवत्सरेण निरंतराभ्यासेनेति

१३१
दे

पंक्तिभोजने एकपात्रभोजने च सद्यः पातित्वं कामतः एकभोजने च सद्यः पातित्वं याज
ने योनिसंबंधे स्वाध्याये सहभोजने कृते सद्यः पतत्येव पतितेन न संशय इति देवलस्म
रणात् श्रौतशब्देन याजनं मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनं यौनश्रौतमुख्यैरिति
सत्यपि द्वंद्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वं पःपातित्वे सहश्रौयौनमुख्यश्रौ
तानां संबंधानामन्यतमसंबंधकृत् यात्तस्याप्येत देवप्रायश्चित्तमिति च मतस्मरणात् प
कपानादिचतुष्टयस्य तु समुच्चितस्यैव पतनहेतुत्वे एकपात्रभोजनासनशयनेति तात
देन रथकारानानिर्देशात् प्रत्येकानुष्ठानस्य पतनहेतुत्वाभावेपि दोषहेतुत्वमस्त्येव प्र
सनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् संक्रामंति हि पापानि तैलबिंदुरिवांभसी
ति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात् संलापस्पर्शनिश्वासाना
तु पानादिचतुष्टयेनानुषंगिकत्वपापसमुच्चितानामेव पतनहेतुत्वेन स्पष्टस्य[illegible]तानांप्र
त्यत्वात् पापहेतुत्वे तु न स्नेव संलापस्पर्शनिश्वासैस्तैः केवलवचनस्य दर्शितत्वात्
यतः संलापादिरहिते सहपानादिचतुष्टये कृते पंचमभागेन द्वादशवार्षिकप्राय

मि. प्र.
८.
१३२

232

श्चित्तार्द्धमाचरेत् याजनाध्यापनयौनानामेकपात्रभोजनानां च एषां सान्तानिरपव
वन्नमेतदकामतोऽत्यंतापदि पंचमहायज्ञाद्यभिप्राये याजनेनाध्यापनेहि दुहितृभ
गिनीव्यामिश्रितैश्च योनिसंबंधः ऽव्यश्रत्न्रः याजनादिभिः मनुः पातित्यमोक्तेत्वात्
पनोहितगवलवनेनैव दुहितृभगिनीस्नुषागाम्यतियानकिं संसर्गिणः कामतो नववा
र्षिकं अकामतः सार्द्धचतुर्वार्षिकं कल्पनीयं सविपित्स्त्र्यादारादिपातकादिसंसर्गि
णः कामतः षड्वार्षिकमकामतस्त्रिवार्षिकं तथोपपातकयादिसंसर्गिणामपि काम
तस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोऽर्द्धमित्यूहनीयं पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातका
दिसंसर्गान्यातितत्समं विशिष्टं यथाह देवलः पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणा
मपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति एतस्तासामपि महापातकी
पस्त्रीनामध्यायेन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्द्धकृच्छ्रा याजनीयं एवं बालवृद्धा
तुराणामपि कामतोऽर्द्धमकामतः पादः तथात्र पनीतस्यापि बालस्य कामतः पा
दो कामतस्तदर्द्धमित्येषादिक् पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य योनसंबंधस्य चकचि

१३२

यः सै संवत्सरं सोपि तत्समः इत्युक्तं तेन संयोगवाचित्वाद्विनो पापादर्शनात् अंतरितत
न दिवसगणनाकार्या यथा षष्ठ्यादिकं मानं ग्रंथदिवसव्याप्ति संसर्गे संभवति तेना
न्येनैव न पतितप्रायश्चित्तं किं तु मदेव यथाह पराशरः संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्व
कामतः पंचाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा मासार्द्धं मासमेकं वा मासद्वयमथा
पि वा अब्दार्द्धमब्दमेकं वा भवेदूर्द्धं तु तत्समः त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत्
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव च चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पंचमे मतः षष्ठे
चांद्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैंदवद्वयं अष्टमे च तथा पश्चात्षण्मासे कृच्छ्रमाचरेदिति कामतः
संसर्गे पुनर्विशेषः स एवानंतरमभिहितः पंचाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकं पराकस्त्व
र्द्धमासे स्यात् मासे चांद्रायणं चरेत् मासत्रितये कुर्यात् कृच्छ्रं चांद्रायणोत्तरं षण्मासे कृत्वा
संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्द्धमाचरेत् संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यात् द्वे चांद्रायणे नरः इति अत्र चाब्दिकेसं
सर्ग इति किंचिन्न्यूनमिति द्रष्टव्यं पूर्णे वत्सरे मन्वादिभिः द्वादशवार्षिकस्मरणात् पंचाब्दा
हे स्यात्तावत् षाण्मासिके च संसर्गे याजनाध्यापनादिना एकत्रासनशयनादिः प्राय

पद्वा सर्वांत्यजानां गमने भोजने संप्रमापणे पराकेण विशुद्धिः स्यादित्यंगिरःस्मरणाच्चेति
पराकं ऊर्ध्वं तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणं अकामतस्तु सूतवधे पराकः वैदे
हकवधे पादोनः चण्डालवधे द्विपादः मागधे पादोनः पराकः ततो द्विपादः आयोग
वकवधे पादद्वयं ऊन एवं वदिष्ण चान्द्रायणं स्यात् पिनारतस्य कल्प्यं यत्तु ब्रह्मगर्भवचनं प्रति
लोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासमावधिः स्मृतः एतत्प्रभवानां च सूतादीनां च तद्द्विगुणमिति
तदावृत्तिविषयं तत्र सूतवधे षण्मासा वैदेहकवधे चत्वारः चण्डालवधे द्वाविति पाग्यत
यान्वयः तथा मागधवधे चत्वारः ततरि द्वैमासिकमायोगेववधे द्वैमासिकमिति
व्यवस्था नैमित्तिकव्रतानां तपोधसाधनत्वाद्विधाविरहिणं चर्मकारादीनां तदनुप
पतेराज्याव तदर्णोद साध्यो स्त्रिवोधानामनधिकारमाशंक्याह यद्यपि शूद्रो जपाद्यधि
कारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्यनव्रतेन शुध्यतीति शूद्रग्रहणं प्रति
णां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणं यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नमस्कार
मंत्रजपो भवति अतएव स्मरन्ति गेमिहितं उच्छिष्टं चास्य भोजनं मन्त्रज्ञानं नमस्कारो मंत्र

त्रमिति श्रसवमाह एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामनुत्पन्नां सोपवासो हुतेन तत्संसर्गी
कालोचितप्रायश्चित्तमकिंचनामगृहीतवस्त्रालंकारादिपित्र्यधनामुद्वहेत् कन्या
समुद्वहेदिति वदन्स्वयमेव कन्यात्यक्तृपतितसंसर्गं समुद्वहेद्व्रपुनः पतितहस्तात्प्रतिग्र
हो यादिति दर्शयति एवं च सति पतितयोनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोपि परिहृतो भवति
अयं चार्थो हहहारीतेन स्पष्टीकृतः पतितस्य कुमारी विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः
शुक्लेनाहतवाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैते इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे
वोद्वहेदिति वचनात् स्त्रीव्यतिरिक्तात् तदीयापत्यसंसर्गो न हेतोर्दर्शयति अतएव वसि
ष्ठः पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी तामरिक्थामुपेयादि
ति इति संसर्गिप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु शूद्रोधि
कारहीनोपि कालेनानेन शुद्ध्यति ॥ निषिद्धसंसर्गप्रायश्चित्तप्रसंगात् निषिद्धसंसर्गो
त्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह यमः अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां
प्रत्येकं हनने चान्द्रायणं तथा च शातातपः सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति

वधप्रायश्चित्तेनाचरेदाह गोहंतीति गोघ्नः सकलविभजादित्वात्कप्रत्ययः प्रथमे मासे संयमा
हितव्रत आसीत किं कुर्वन् पंचगव्यं पिबन् पंचगव्यानि गव्यानि च गोमूत्रगोमयदु
ग्धदधिघृतानि पयांसि विधानेन मिश्रितानि पिबन् आहारांतरपरित्यागेन भोजनकार्ये तत्स्थाने
धानात् तथा गोष्ठेशयः प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठविधानाद्दिवा च स्वापनिषेधाद्रा
त्रौ गोष्ठे शयानः गाश्चानुगच्छतीति तदेवव्रतमिति गोऽनुगामी व्रतेषु नित्य
स्थितः अनेनोपासो गोष्ठे शेते सन्निधानान्नापवगाः प्रातर्वने प्रतिचरंतीरनुगच्छेत्
अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा च गच्छंति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदा तु तिष्ठंत्यासते वा तदा
पश्चाद्गमनस्याप्राकृतकरणात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते अनुगमनविधा
नादेवताभिः साकं गोष्ठव्रजनं ताभिः सह गोष्ठप्रवेशः प्रसिद्धः एवं कृत्स्नं मासं नीत्वा गो
प्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता पापात्स्वार्थं संपन्नो गोहत्यापापात् शुद्ध्यतीत्येकं व्रतं मासे
गोष्ठेशयो गोऽनुगामीति चानुवर्तते पंचगव्याहारस्य निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव प्राप्त
त्वं मासमनिरंतरं कृच्छ्रं समाहितमनाश्चरेदित्यपरे अतएव जाबालेन मासं प्राजापत्यस्यह

इति यद्वावचनबलाज्जपादिरहितमेवव्रतं तस्मात्कृच्छ्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितः
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमित्यंगिरःस्मरणात् तथापरमपि तेनैवोक्तं
शूद्रः कालेन शुद्धेन गोब्राह्मणहिते रतः दानैर्वोपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथेति
यत्तु मानवं नचास्यापदिशेद्धर्मं नचास्य व्रतमादिशेदिति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेध
परवचनं तत्तपमन्त्रशूद्राभिप्रायं यदपि स्मृत्यंतरवचनं कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि
सदा वर्णैस्त्रिभिर्नृप कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयत इति तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रा
य श्रुतप्रवृत्तो शूद्रेयाः प्रतिलोमजानां चैव वर्णिके तत्त्वनाधिकार इति सिद्धं यत्तु गौ
तमवचनं प्रतिलोमा धर्महीना इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायं इति महापा
तकप्रायश्चित्तप्रकरणं १ पंचगव्यं पिबन्गोघ्नो मासमासीत संयतः गोष्ठेशयो गोनु
गामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति १ कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः दद्यात्त्रिरात्रं चो
पोष्याहृषभैकादशास्तु गाः २ महापातकादिपंचकमध्ये महापातकातिपातकयोरनु
पातकप्रायश्चित्तानुक्त्वाथोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रममनादृत्य गो

मि॰ त॰
त॰
२३५

234

समतिकृच्छ्रेऽरण्यान्यतिकृच्छ्रेतान्यद्यो विरात्रत्रये पाणिपूरान्नभोजनेनोक्तः। अंत्ये त्रिरात्रेऽम्
शनेनेत्यतिकृच्छ्रधर्मेण मासं व्रते क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति। चतुर्विंशत्यहे च
पाणिपूरान्नभोजनमुक्तं ततश्च कृच्छ्रप्राजापत्याम्नायकल्पनया किंचिन्न्यूनेनैव पंच
कं भवतीति एवं स्मात्तनत्पानञ्चतयोर्यत्नेनैव पंचस्वामिकगोवधविषयतायुक्तानाह
शपथविषये भूरिस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यद्वितीयं ततः सार्द्धं प्राजापत्यत्रयात्म
के व्रतत्रयत्याम्नायेन किंचिदधिके धेनुद्वयं भवतीति एवं स्थाल्यन्नमत्वा त्वद्विषयतो
विततयाव्रतं चैतत्प्रायश्चित्तं चतुर्थं पंसाताकार्तं इत्याहकं प्रयोजकात्तुमन्तुष्ठत्रकल
घुभावृत्तारत्नमप्यापन्नयाहवाक्यः एवं विषये योजनीयं यत्तु वसिष्ठेनोक्तं गोघ्नस्य पंच
गव्येन मासमेकं पलत्रयं अत्याहं स्यात् न च कोपि वा चांद्रायणमथापि वेति यच्च काश्य
पीयं गोहत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं गोष्ठे शयानस्त्रिषवणस्नायी नित्यं पंचगव्याहार
इति यच्च षण्णतापीयं मासं पंचगव्याहार इति तत्सर्वमपि याज्ञवल्कीयपंचग
व्याहारसमानविषयं यच्च शांखलिखितप्रचेतोभ्यामुक्तं गोहंता पंचगव्याहारः। पंच

२३५

ष्यक्तं प्रायश्चित्तं तत्र मुक्तं प्राजापत्यं चरेन्मासे गोहन्ता चेदकामतः। गोहितो गोनुगामी
स्यात् गोप्रदानेन शुद्ध्यतीति श्रुतिकृच्छ्रं वा तत्पैव समाचरेदित्यन्यत्र कृच्छ्रातिकृच्छ्र
योर्लक्षणमुक्तं प्रत्यवस्थाने अथवा त्रिरात्रमुपवासः केनापि वृषभैकादशगोयासोगवा
नादद्यादिति वृत्तं च तत्रैव नत्वाकामकृते ज्ञातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे
वृषभैकादशगोदानेन सहितं त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः। विशिष्टस्वामिकायां विशिष्ट
गुणवत्यां तु वधे गुरुप्रायश्चित्तस्यावद्यमाणत्वात् तद्विषयं संवोध्यन्यास्तु नाह विवधे
व्यापादने पञ्चगव्याशिनं प्रथमं प्रायश्चित्तं अत्र मासं पञ्चगव्याशितत्वस्यातिस्वल्प
त्वान्मासोपवासतत्त्वं तत्र षष्ठिः षष्ठिरुपवासैरेकैकं प्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृ
च्छ्राणि प्रत्याम्नायेन पञ्चधेनवो मासो तेऽतीपमाना गौरेकेति षड्धेनवो भवन्तीति वृष
भैकादशगोदानसहितं त्रिरात्रं वृत्ताल्लव्यैपस्त्वं कपंणं नश्रोस्रणगवां नागु रुते देव
ब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्विगुणं व्रतम् मा मिति नारदेनतत् द्रष्टव्यं स्तोतमतानभिधानात् गोषु
ब्राह्मणसंस्थास्विति तद् उपपन्नदर्शनात् वैषयसंबोध्यन्यास्तु नाह विवध्या [illegible]

षयेवा विषमश्च्छेषोवा सन्नजनितव्याधिना मरणे विषयेवा वेदितव्यो नदीदेवर्णैष्प्रागु
क्तैः कामतो विषये पश्चात्पुनरोहं त्रिविधामेव विषस्तामितिशिष्टोगोकामतः प्रमापयेत्
नच्चामनुनामासे पञ्चगव्यपानेमासद्वयेन विषष्णे चतुर्थकालभोजनेमासत्रयेणवृषभे
कात्स्न्येगोघ्नव्रतेनसंपन्नकृच्छ्रेण कामादिनावर्तेनमितिव्रतत्रियमाम्नातं तथाह उपपातक
संपन्नोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् कृतवापोवसेद्गोष्ठेचर्मणातेनसंवृतः चतुर्थ
कालमश्नीयादक्षारलवणंमितं गोमूत्रेणचरेत्स्नानं द्वौमासौनियतेन्द्रियः दिवानुग
च्छेत्तागास्तास्तुतिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् शुश्रूषयित्वानमस्कृत्यरात्रौवीरासनेवसेत् तिष्ठ
न्तीष्वनुतिष्ठेत्तुव्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् आसीनासुतथासीननियतोवीतमत्सरः आ
तुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत्
उष्णेवर्षतिशीतेवामारुतेवातिवाभृशं नकुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वातुशक्तितः
आत्मनोयदिवान्येषांगृहेक्षेत्रेथवाखले भक्षयन्तींनकथयेत्पिबन्तंचैववत्सकं अने
नविधिनायस्तुगोघ्नोगामनुगच्छति सगोहत्याकृतंपापंत्रिभिर्मासैर्व्यपोहति वृष

विंशतिरात्रमुपवसेत्स्मृत्यंतरे विपन्नेकृतागोचर्मणाप्रावृतो गाश्चानुगच्छेद्गोष्ठेशया
योगोव्रत्यादिनेनतुयाज्ञवल्क्योपमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयं द्रष्टांगिराव्ये
चोयोबाधेत्येतद्विषये वाल्येनगुणेननोहेनवैदितव्यं अन्नेवंविषयेपंचगव्याशन्
स्नानहिनीयंकारणपौरेय मासंपंचगव्येनेनप्रतिपादपष्ठेकालेपयोभक्तोगच्छे
तोश्चनुगच्छेत्स्नासस्नोवापीवसूत्रस्वच्छापविशन्नातिस्त्र्वंगच्छेत्त्रानोविषमेणवतारये
न्नालोकेपायपेदिति वृत्तांतेब्राह्मणभोजयितातिलधेनुंदद्यादिति दुष्करबृहन
प्पापस्यगोघ्नोमासंपंचगव्यंहप्रस्तिनेन्द्रलम्पूनोभंजानोगोस्थः प्रियंवेकृध्य
तीतिपेठीमसिनोक्ते वे द्विन्त्यापन्नसमेवरक्तेवानुगंत्रस्यगोप्रदानेगोहेशपनेहा
दशरात्रेपंचगव्यप्राशनेचगवामनुगमनेचेति यन्नुसंवर्तेनोक्ते शक्तुपावकमेत्वा
प्रेणपेयात्दधिवृतेशक्तुतु पतानिक्रमणशनोयान्मासार्द्धेनसमाहितः ब्राह्मण
तुभोजयित्वातुगांदद्यात्सन्मणुद्रपरंति यन्नुवार्हस्पत्येद्वादशरात्रेपंचगव्याहार
इतितद्व्रतयमापियाज्ञवल्क्योयमासप्राजापत्येनसमानविषयं स्तनकल्पगोहत्यावि

नोति तत्सवनस्थस्यात्रिपणोमात्रवधे कामकृते द्रष्टव्यं यत्तु वसिष्ठेन गां हत्वा [illegible] स्या
स्तु चर्मणार्द्रेण परिवेष्टितः षण्मासान्कृच्छ्रंकृच्छ्रं कृच्छ्रं वा तिष्ठेदृषभौ वेहतौ चदद्यात्॥ इ
ति षण्मासिकं तप्तकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रानुष्ठानमुक्तं यदपि देवलेन गोघ्नः षण्मासान्सल्व
र्मपरीतो ग्रामाहारो गोव्रजनिवासी गोभिरेव सह चरंश्चरन्मुच्यत इति तदुपमपि
हारीतोयेन समानविषयं तच्चैव कामकारकृते कात्यायनीये त्रैवार्षिके गोघ्नस्य ब्र
र्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे यवाश्चनः गास्त्वनुगच्छंस्तानं मौञ्जी वा गामनादिभिः वर्षद्वि
तानन्तल्लेपणवोह्यपकमपाटितः सोतत्वेत्स्वर्वपतेनेनह्पतेवत्सैस्त्रिभिरिति द्रष्टव्यं
यत्तु शङ्खेन त्रैवार्षिके पादेन शूद्रहत्यायाः गुरुकस्यागमनेन तथा गोवधे च तथा कुर्यात्स्व
रस्त्रीगमनेन तथेति तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयं यत्तु यमेनाभिगवसोमिति
कर्तव्यानामभिधायाभिहिते गोसहस्रं दानेन वापि दद्याच्चरितव्रतः अविद्यमाने
सर्वस्वं वेदविदे निवेदयेदिति गोसहस्रफले गोदानफलं वेदे मासिकव्रतमभिहि
तं तत्र यदा सवनस्थस्याहिताग्नेर्दुर्वृत्तव्रजकूटविप्रस्य गोसर्वधिनीकपिलाकामगा

य

भैकादशगाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेदिति य
त्तु त्रिनयाज्ञवल्क्योक्तं मासं पंचगव्याशनं वृषभैकादशगोदानात्मकं त्रिरात्रोपवास
रूपं व्रतं तत्र तत्र विषयव्यवस्थया क्रमेण द्रष्टव्यं यत्तु गिरसा मानवेतिकर्त्तव्यताफलं त्रैमा
सिकमभिधायाधिकमभिहितं ज्ञातार्लवणं हुतं षष्ठे काले स्याभोजनं गोमतीं वा
जपेद्विद्वानोंकारं वेदमेव वा व्रतं न द्वारयेदेषैं समत्रां चैवमेविल्लामिति एतन्मानववि
षयं एव वृद्धिहीनां रूपं एकान्त्यादि किं च ततु गुणातिशययोगिन्या द्रष्टव्यं अतिवालामति
वृद्धामतिवृद्धां च रोगिणीं हत्वा पूर्वं विधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विजः इति वृद्धिहीनां रूपं एवा
दिरहिताया गविस्तुल्य प्रायश्चित्तदर्शनात् यत्तु याज्ञवल्क्योपमासान्तिकं कृच्छ्रव्रतं नि
मित्तमस्तंगामविशिष्टस्वामिकाजातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा विहि
तेयदकामानोकामात्तद्विगुणं भवेदिति न्यायेन एवोक्तमेवाकामविहितं मासाति
कृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कर्यात् यत्तु हारीतेन गोघ्नस्तच्चर्मोर्द्धवाले परिधायेत्यादिना मान
वीयमितिकर्त्तव्यतामभिधायोक्तं वृषभैकादशगाश्च दद्यात् [illegible] भव

यदि प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रैः शास्त्रैर्विधीयते काष्ठसंतपनं कर्पास्त्राजापत्यं तत्र लोष्ठ
के तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकं प्रायश्चित्तं तथा चौरेऽग्रे पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं
त्रिंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणामिति तत्र सर्वेषां गोसहस्रपणत्वादिदानं चैवाति
काद्विव्रतविषये पृष्ठवकाष्ठादिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसंतपनादिव्यवस्थाप्रति
पादनपरं न तु निरपेक्षं लघुतादृष्टस्मृत्यावयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । अ
ति वृद्धामतिकृशां वा बालां च रोगिणीं हत्वा एवं विधानेन चरेदर्द्धव्रतं द्विजः । ब्राह्म
णान्भोजयेच्छक्त्या दद्याद्धेमतिलांस्तथेति नीरोगादिविषये पद्यहिते तस्यार्द्धं वृद्धत्वं च
चेतसा यथात्र विशेषो दर्शितः । एकवर्षं हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते अबुद्धिपूर्वे तु सम्या
त् द्विपादस्तु द्विहायने त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परमिति तथा गर्भिण्याव
धे यदा गर्भोऽपि विहितो भवति तदा तन्निमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयमिति न्यायेनाविशेष
ण द्विगुणप्राप्तौ षड्विंशन्मतेन विशेष उक्तः । पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते पादोनं
व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनं अंगप्रत्यंगसंपूर्णे गर्भे चेतनः समन्विते द्विगुणं गोव्रतं कुर्या

ऋतो गर्भिण्यां वृद्धीयां तरुण्यां त्यादिगुणगणशालिनीं निर्गुण्यां न वा सप्रतिज्ञः ब
ह्मादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रफलकं द्वैमासिकं उपातं गर्भिण्यां कपिलादोग्ध्री
होमधेनुवसप्रतेना ब्रह्मादिना घातयिता द्विगुणं व्रतं समाचरेदिति विशिष्टायां गवि
हिंसायां वा हेमन्त्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् अत एव प्रचेतसा ह्रो गर्भिण्यां गोमर्मि
ण्यां बालवधे भ्रूणहा भवतीति नाहरिवधमेव गोवधमभिसंधाय पञ्चसहस्त्या व्रतम
तिदिष्टं द्विती यत्तु याम्य गोशतदानफलके द्वैमासिके व्रते कान्यापनीयत्रतं विषयेधनव
तोद्दिष्टं यत्तु गौतमेन ऋषभैकशतगोदानसमन्वितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वे
दपवेधमभिधाय गोवधे प्रोक्तादिष्टं गां च हत्वा वैश्यवदिति एतत्त्रैवार्षिकं व्रतं शतमासा
यमृतं नवतिधेनुभिः सार्द्धं ऋषभैकशतं नवनवतिं द्विगुणं भवतीति गोसहस्रफलकं द्वै
मासिकं व्रतान्नूनत्वात् सर्वोक्तं विषयपदाकामतो वधे यत्नात्त्रैवर्षिकं गर्भरहिता
याः कामतो वधे दिष्टं नाहरिवधाया एव गर्भरहिताया स्वकामतो हनने पित्
त्वापनीयमेव त्रैवार्षिकं कल्पयत्नु यमेनोक्तं काष्ठलोष्ठाश्मभिर्गोवध [illegible]

मि॰ त॰
प्र॰
१३५

238

प्रवृत्तस्याकामतः प्रतिकूलौषधदाने व्यास आह औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि
भोजनं अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् अतिरिक्ते विपत्तिः स्यात् कृच्छ्रपादो
विधीयत इति एतच्च प्रायश्चित्तं नोक्तं पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बंधने चरेत् योजने पाद
हीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने इति तत्र च हननव्यापारेण निमित्तकर्तृविशेषेण साक्षा
त्कर्तुः साक्षात्कर्तुर्निमित्तिनस्तु भेदेनैव दर्शितः पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन
वा बलात् निपातयंति ये गां तु तेषां सर्वं विधीयते तथैव वाङ्गिरोहारुणपाशुशैवादि मो
टनैतिरिनिपतनं कृतं भवति पाषाणलगुडादिभिर्गोवामोटनादिना वा ये गां निपातयंति सा
क्षात्कर्तारः एवं तेषां कृच्छ्रं तत्र प्रायश्चित्तं कृत्स्नं पतनव्यवहितरोधबंधनादिव्यापारयोगिन
स्तन्निमित्तिनस्तेषां न कृत्स्नं पुनः सर्वं कृच्छ्रः किं तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरेवेति न
च रोधनादौ नाव्यवहितव्यापारत्वाविशेषेपि वचनान्नकृच्छ्र विवादः क्वचिद्विपादः पा
दोनं कृच्छ्रं विहितमिति फलं यथाह पाराशरः गोर्वाबंधनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः अ
कामकृतपापस्य प्राजापत्यं विधीयते प्रायश्चित्तं तथा चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं अने

१३५

देषा गोनुस्यानिष्कृतिरिति वहुकर्तृके तु हनने संवर्तापस्तंवौ विशेषमाहतुः एका चेद्व
हुभिः क्वापि दैवाद्व्यापादिता क्वचित् पादं पादं च हत्याया यास्तुरेयुः पृथक् पृथगिति याह
विधेर्गोहत्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तस्यात्पादं पादं प्रत्येकं कुर्युरिति वचनात् एका चेदित्यु
पलक्षणं अतो वहुभिर्हतायां वहूनां च व्यापादने चैवं इति प्रत्येकं पादं पादं पादोनं वा कल्प
नीयं एतच्चाकामतो वेधविषये द्रष्टव्यं दैवादिति विशेषणोपादानात् कामकारे तु वहूना
मपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंवंधात् कृत्स्नव्रतसंवंधो युक्तः संवर्तेनाभिवधप्रवृत्तेषु कथमेकः तु
स्तव्यापारसमव्यापारात् एकेन तु तो वहूनां च पश्चात् क्रोधतो द्विगुणं स्मृतं इति प्रत्येकं दंडं दै
गुणप्रदर्शनाच्च यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण वहवो गावो व्यापादितास्तत्र सं
वर्तापस्तंवौ विशेषमाहतुः व्यापन्नानां वहूनां च रोधने वंधनेपि वा भिषग्मिथ्योप
चारे तु द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति वहुष्वपि व्यापन्नासु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं
नापि तंत्रेण किं तु वचनवलाद्द्विगुणमेव तथा भिषगपि विरुद्धौषधदाने नैकस्या
प्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् भिषग्व्यतिरिक्तस्यैकवेलापकारार्थं

मि. ता.
प्रा.
१५०

वेत् कृच्छ्रार्द्धं तु भवेत्तत्र भरणार्थं तत्तत्स्मृतं । अतिदाहातिदमनसंधाने चैव योजने वध्या
शृंखलपाशैश्च मरणे पादोनमाचरेत् पालनकरणादेनोपेतापादं चित्याद्यंगिरोवि
शेषस्तेनैवोक्तः । अरण्ये पल्लवे सग्रामे हविधः उतापि वा श्वभ्रे वा पतितेनाकस्मात्तत्राप
देनाभिभूतितात्प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमं । शृंगेन वा तेहतो वा स्यादुद्ध
बन्धस्तोऽपि वा शून्यागारउपेतायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति । इदं तु कार्यांतरवि
हेरण्युपेतायां वैदिकेन चो कार्यांतरव्यग्रतयोपेतायां तु द्वैपल्लवोवस्मरणव्याघ्राद्युपा
घातादिनिपातेनैव शुभ्रप्रधानस्य पोषे मरणे कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् । अपालितानां तु स्वस्था
शून्यागारउपद्रववत् इति विस्तरणात् । तथा सत्यपि व्यापादने किंचिदुपकारार्थं
ब्रह्मैनो वचनाद्दोषाभावः । यथाह संवर्तः । यंत्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमो
चने यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न पापेन स लिप्यते इति । यंत्रणं व्याध्यादिनिर्यातना
र्थं संदेशाङ्कुशादि प्रवेशनं । तथा औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु द्विजः । दी
यमाने विपत्तिश्चेन्न पापेन लिप्यते । तथा दाहच्छेदशिरावेधप्रयोगेत्स्रुपकुर्वतां ॥

१५०

द्रुत्स्नहितो गोवध्यादिप्रायश्चित्ते मिश्रपंचप्राजापत्यो यदि रोधादिके हतानतत्न्यप्र
मादापरिजिहीर्षया शस्त्राचतमाणग्रा ल्लेननदादुष्टव्य: अकामकृते नपादस्पृति विशे
षणेन पादानात् पदान नप्रमादासरतणेकरोतिनेदा पादमेके चरोद्रोधेहोपादौ व
धे नेचरेत् पाजनेपादहीने स्पाचरेत्सर्वे निपातनेदुत्यंगिरोहिझ्रेमासिकपादेकिप
दृधिके द्वाविंशत्यहे गोवधव्रतेऊ पीत ग्रायस्तेवेनापि विशेषउक्त: ग्रतिदाहातिवा
हाभ्यां नासिकाछेदने पिवा नदीपर्वतेसरोधान्य्रतेनपादोन माचरेदिति सतणमा
त्रापयोगिनि तृदाहेनदोष: अन्पत्रोकनलतामभ्यां वाहनेमोचनेपिवा सापेसंगोपना
र्थे वनडुष्योद्योधनेधनेदेति परासरस्मरणात् ग्रेकनेस्मिरचिहुकरणेसांडनोपल
तणे वाहनेशास्त्रोक्तमार्गेण रत्तणार्थ मपि नालिकेरादिभिर्वधनेभवत्येवदोष:
ननालिकेरेणशाणवाणेनवापिमौंजेननवद्धेनशृंखले: पतेस्तगावोनमिवध्
नीया :वद्धानतिष्ठेत्परशुरुह्रीताकुशैकाशैश्च वध्रीयान्स्थानेदोषविवर्जितेइति
व्यासस्मरणात् नयान्पोपिविशेषस्तेनेवोक्त: योदाभरणदोषेणविपत्तिर्यस्यगोर्भ

मि॰ ता॰
प्रा॰
१८१
240

नवेदितव्यं नत्रिपादेऽस्य हननेऽर्हद्विगुणाविशेषोदर्शितः विप्रेणसकलेदेयंपादोनंक्ष
त्रियेणतु वैश्येनार्धंपादमेकं शूद्रजातिषुशस्यतइति एतदङ्गिरोवचनं पर्षद्ब्राह्म
णानांचसाराज्ञांद्विगुणामता वैश्यानांत्रिगुणाप्रोक्तापर्षद्वच्चव्रतंस्मृतमितितत्सा
तिलोम्येनविषयंद्रष्टव्यं पाकव्याद्विविषयं तथाशीतिवालवृद्धानांनदहं यनुपनीतस्यवाल
स्यपादइतिवशागङ्कमनुसध्यस्त्रीणांपदासरेणविशेषोभिहितः वपनंनैवनारी
णांनानुव्रज्याजपादिकं नगोष्ठेशयनंतासांनवसीरन्गवाजिनं सर्वान्केशान्समुद्धृ
त्यच्छेदयेदङ्गुलद्वयं सर्वत्रैवहिनारीणांशिरसोमुण्डनंस्मृतमिति ॥ पुरुषेषुविशेषः
संवर्तेनदर्शितः पादेचैवरोमवपनंद्विपादेश्मश्रुणोपिच त्रिपादेतुशिखावर्जंसशिखंतु
निपातनइति पादप्रायश्चित्तार्हस्यकण्ठादधस्तनरोम्णामेववपनंग्रहेप्रायश्चित्तार्हे
स्यतुश्मश्रूणामपिपादोनप्रायश्चित्तार्हस्यपुनः शिरोगतानामपिशिखावर्जिता
नांपादचतुष्टयार्हस्यतुसकलकेशजातस्येति एवमेतद्विगवलेवनेनान्येषामपिस्मृ
तिवचसांविषयोनिरूपणीयः ॥ २ इतिगोवधप्रायश्चित्तप्रकरणं ॥ उपपातकशुद्धिःस्या

१८१

द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते अत्र पाराशरोप्याह ग्रामघाते शरौघेण

वेश्मभंगनिपातने अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते रतत्राणार्थं प्रवृत्ते च गृह

दाहे च ये मृता ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते इति इदं च धन रहितस्यैव यथो

कथंचिद्गृहदाहेन मृतिविषयं इतरथा तु आपत्स्वेवोक्तं कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाह

खिलेषु च यदि तत्र विपन्नः स्यात्स्यादप्येको विधीयते तथा स्यादि भंगमरणाभावे पिंड

चित्प्रायश्चित्तमुक्तं अस्थिभंगे गवां कृते लांगूलच्छेदने तथा पातने दंतशृंगाणां मा

सार्द्धं तु यवान् पिबेदिति यत्तु अंगिरसोक्तं शृंगभंगेऽस्थिभंगे वा चर्मावमोचने पि वा

दशरात्रं चरेत्कृच्छ्रं स्वस्थाविप्रदि गोर्भवेत् इति वज्रपात्र वा चूर्णेतो रागिति वर्णनं पक्तो

त्तदशाक्के विषयं इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने ब्राह्मणाय पत्र गोसहस्रेण गां दत्वैव कार्यं यथा

ह पराशरः प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकं तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादि

त्यब्रवीन्मनुरिति मनुरपि इन्द्रियाणि हिंस्यात्प्राणस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा स्वतस्यो

त्पादयेत्तुष्टिं दद्याद्राज्ञे च तत्समम् इति एतत्पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं जातब्राह्मणस्यावहे ।

मि॰ प्र- स्ट॰ १४२

242

नीचयाजनं कृत्वा त्रीन्कृच्छ्रांश्चरेद्व्यत्याजकोऽभिचरन्नपि सर्वविषयः केवलं परिहीयं
ते न पुनर्विशेषतः पठितं तस्यैवान्यत्रापि विशेषत एव यत्र पुनः प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि
यथाऽऽह धनार्थं द्रुमच्छेदः शुष्मगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतमिति अतो व्रात्यता
दिष्वस्मिन्नृणास्त्रेणास्त्रातनरेवादिष्टैः प्रायश्चित्तैः महापातकशुद्धिः स्यादेवमित्यादि
ना इति पाठेन च तत्र च तत्स्वरूपस्य समविषमताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाऽऽश्रय
णीयः। एतानि च स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेण व्रात्यतादेर्भूयो योजयिष्यामः
तत्र व्रात्यतायां मनुनोक्तं येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि तांश्चारयि
त्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेदिति यत्तु यमेन सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च
च सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकं
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति तत्
द्वयमपि याज्ञवल्क्योयमासपर्यन्तविषयम् यत्तु वसिष्ठेनोक्तं पतितसावित्रीक उद्दाल
कव्रतं चरेद्द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रम्।

म

१४२

देवैचांद्रायणेनवा पयसावापिमासेनपराकेणाथवापुनः २ अथानान्येषामुपपा
तकानांप्रायश्चित्तमाह एवमुक्तेनगोवधव्रतेनमासंपंचगव्याशनादिनान्येषांव्रात्यता
दीनामुपपातकानांशुद्धिर्भवेत् चांद्रायणेनवक्ष्यमाणलक्षणेनवामासंपयोव्रतेनवा
पराकेणवाशुद्धिर्भवेत् अत्रातिदेशसामर्थ्यांगोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोवधसा
धारणैःकतिपयैर्न्यूनत्वमवगम्यते एतच्चव्रतचतुष्टयमकामकारेशक्त्यपेक्षयाविक
ल्पितंद्रष्टव्यं कामकारेतुएतदेवव्रतंकुर्युरुपपातकिनोद्विजाइति अवकीर्णिवर्ज्यंशु
द्ध्यर्थंचांद्रायणमथापिवेतिचमनूक्तंत्रैमासिकंद्रष्टव्यं एतच्चमनुवचनात्प्राय
श्चित्तातिदेशःसर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां
चावकीर्णिवर्जितानामविशेषेणवेदितव्यः अवकीर्णिनस्तुप्रतिपदोक्तमेव नतु
नुक्तप्रायश्चित्तविषयत्वेनातिदेशस्यफलाकांक्षत्वात्यत्रप्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तबाधसापेक्ष
त्वप्रसंगात् मैवंनयावत्समस्तोक्तानामुपपातकगणपाठोनर्थकःस्यात् पतितस्यउ
पपातकमध्येसामान्यतःपठितस्यान्यत्रविशेषतःप्रायश्चित्तान्तरमुच्यते यथायाज्या

मि॰ त॰
त॰
२४२

242

येषु नतितिपातपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् तथा ताविपादिपरिशुद्धेण टंकानुसा
रेण प्रायश्चित्तान्यूनकल्प्यम् अतः तत्रिपपादग्रहे चौपेयाणमासिके वे श्यपादेग्रहे
मासिके गोवधव्रतं शूद्रपादग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् एवमन्तरप्रायश्चित्तहानीय ३ ५ वर्षदर्श
नेभापहारधान्यविषये ययिके वधदर्शनात् : अन्नेभ्यो द्वाहरतोभ्यधिके वधः इतिवधद
र्शनात् अन्नेभ्यः पञ्चसहस्रपलपरिमाणः धान्यमाहवर्णेदव्रधने चैतावद्धान्यपरि
मितेन वेदितव्यं अन्नग्रहणेन तदुल्लाधिकमभिधीयते धनग्रहणेन च नान्नरजतादिके ३६
वप्रायश्चित्ते चकामकारविषयं अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतं तथा मनुष्याणां
च हरणे स्त्रीणां तेन गृहस्य च वापीकूपजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन च सार्द्धशतद्व
यपणलभ्यजलापहारे २५ चान्द्रायणप्राप्तमर्षणे गोवधव्रतं निहत्यर्थं विधीयते
तावन्मूल्यजलापहारे पानीयप्रत्यजलस्य च तन्मूल्यान्यूनत्वे हि गुणं ३ इति पञ्चशतं दर
विधानं तावत्परिमाणं ३ चान्द्रायणं पादगोवधाद्दोषहस्तचरितवान् तथा कृच्छ्राति
कृच्छ्रे ३ वयोः पणपञ्चशतं तत्रोति चान्द्रायणविषये पञ्चशतपण ३ विधानाच्छ्रूपत्त्र

२४३

याविद्भिर्न त्रिरात्रमेव भवेत् । अहोरात्रमुपवसेद्भ्रष्टमेधा वस्त्रं गच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेते
ति । एतेषु व्यावस्थाप्यस्योपनेज्ञाद्यभावेन कालातिक्रमे मलस्य याज्ञवल्क्यो पवित्रतानामन्व
तमेषां नयेत्यायाभवति । एतावत्यतिक्रमेऽनुमानं वैरैमासिकेन त्रैवर्षं च दशाब्दपीतुर्द्धं
कि यत्कालातिक्रमे तद्द्वादशवर्षव्रते व्रात्यस्तोमो वेति । ये षोडशपिंडाद्येपोष्टानुपनीतास्ते
षामापस्तंवोक्तं । यस्यपितापितामहादयो नोपनीतास्ते संवत्सरं त्रैवार्षिकं ब्रह्मचर्यं प
स्पर्शयेदिनामहादेनोनुस्मर्यते उपनयने । तस्यद्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमि
ति । इतिव्रात्यता । तथा स्तेये पशुपातक साधारणप्रायश्चित्ते च नरूपणा यवाटकं प्राय
श्चित्तमनुनोक्तं । धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः । स्वजातीयगृहादेव कृ
च्छ्राब्देन विशुध्यतीति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मणः एवं । एतानि विप्रपीरेय हरणाय
देशान्तेसारेण ब्राह्मणस्याप हरणेतिरेतद्विपादेन कृच्छ्रकल्प । गुरुपादमितिनेव पादे
न स्तेये पंकिल्विषं प्रद्युम्नद्विगुणं तरामे नरेषां प्रतिवर्णं विद्युपातिक्रमेदेउ कृच्छ्र
कल्याणमिति । तोयपादेर हर्दिंशात्यदर्शनात् । तथा विशेषमकलेदेयपादोनतोय

२

णकाष्ठकुमारीणां च गुडकान्नस्य गुडस्य च चैलस्य चर्मामिषाणां च विक्रये स्याद्भोजनमि
त्येषां चतुर्णां हीनानां मद्यस्य गजस्य च गुप्तसकाशाल्पफलानां च द्वादशाहं केणङ्गना
गृहाणि पिभक्षणादि द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्न्यूनत्वं द्वादशगुणमूल्य मत्स्काफला
नां च द्वादशाहं कणभक्षणापहारे द्रष्टव्यमिदं भक्षणादि त्रिगुणं त्रिगुणं द्विरात्रप्रायश्चि
त्तदर्शनात् तन्न्यूनत्वात् द्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताप्रपहारे प्रायश्चित्तमिदं द्रष्ट
व्यं तथा कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च पत्रिगन्धौषधीनां च रज्वाश्चैव त्र्य
हं पयः तत्राणिभक्षणादि त्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् त्रिगुणमूल्यानामपहारे वै तत्प्रा
यश्चित्तं त्रिगुणमाणद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तानल्पमहत्त्वे कल्प्यमेव इदं चैत
त्प्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यदानोत्तरकालं पवं द्रष्टव्यं यथाह विष्णुः द्रव्यापहर्तेद्र
व्यं स्वामिने वृत्तमाचरेदिति कृच्छ्रमपकरणं त्र्यपोह्य कृच्छ्रं देयमिति विहितेन स्तेनपा
कं गेणाव तथा वैदिकस्य वजायमानो वै ब्राह्मणः इत्येतद्वाकेन ऋणसंस्तुतपञ्जायकरेण
च उपपातकशुद्धिः स्यादेवं मित्रादिनोक्तोपपातकसामान्यविहितव्रतं च त्रष्टयेणा

तविधादि द्रव्यापहारे द्रष्टव्यो ब्राह्मणसंवेधे द्रव्यापहारेण निक्षेपस्यापहरणे न रा
शुरजनस्य च भ्रष्टगैसवज्रमणीनां च रूवमस्तेयप्रसंगस्तं स्मिति द्रष्टव्यो तथा द्रव्या
णामल्पसाराणां स्तेये कृतान्यवेयमनः चरेत्सांतपने कृच्छ्रे नन्निर्यातयात्मशुद्धय
इत्यनेनाल्पप्रयोजनद्रुपुसीसकादि द्रव्यापहारविशेषेण स्तेयसामान्ये नेप्रपातक
प्रायश्चित्तापवादः इदं च चांद्रायणनिमित्तोभ्यनार्द्र इत्तो यश्चात मल्पस्य पंचदशगो
णाद्वात्रपुसीसकाशगयपहारे प्रायश्चित्तं चांद्रायणं पंचदशगोशतात्मस्य तथाद्रव्य
विशेषेण पुप्रपातकसामान्यप्राप्त प्रत्तापवादः भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्या
सनस्य च पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यो विशोधनमिति एकवारभोजनपर्याप्त भक्ष्य
भोज्यापहारइदं द्विवारभोजनपर्याप्तापहारे तु त्रिरात्रं यथाह पैठीनसिः भक्ष्य
भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पंचगव्यापहारेनेति यानादी
नामप्येतत्साहचर्याद् एतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तं सर्वत्रापहृत
मानद्रव्यानुरूपार्थभावेन प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः तथा न्र

वासः शुक्लकृष्णपीतवस्त्रविक्रये त्रिदिनं गजानामेदवंविगाश्वाशुनरष्टकरकरभा
णां पाराकः शुनाद्विशफाणां पक्षाहाद्वं विक्रये चान्द्रायणं शृंगाणां पाराकः स्नेनोमो
कृच्छ्रं इतिहासपुराणानां सोमपाने रहस्यानां कृच्छ्रं गाथानीतिशास्त्रतन्त्रविद्यापाद
कृच्छ्रं पण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः। यथाह हारीतः। गुडतिलाक्षुपुष्प
मूलफलपक्वान्नविक्रये सोमपानां सोमपाने सौम्यकृच्छ्रः लाक्षालवणमधुमांसते
लक्षीरदधिघृततक्रगंधचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणं तथोर्णाकेशकेसरिस्म
धेनुवेष्याश्मशास्त्रविक्रये च मत्स्यमांसस्नाय्वस्थिशृंगखड्गनखत्वङ्नीलीविक्रये तप्तकृ
च्छ्रः हिंगुगुग्गुलहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकताम्रलवणमणिमुक्ताप्रवालवैण
ववेणुमृन्मयपण्यं च आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधः
शायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपन्संवत्सरेण पूतो भवति हीनमानोन्मान
संकरसंकीर्णविक्रये चैतत् एवमन्येष्वपि शंखादिस्मृत्युक्तवचनैर्यथाप्रायश्चित्तविशेषो
नोह्यस्तत्रज्ञानात् प्रतिमानं तु उपपातकसाधारणतः प्राजापत्यं मासिकमापदि तत्पादं च।

244

पेत् पायोऽग्नं यावत्स्त्रिरात्रं तरमप्यत्र मनुनोक्तं इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदब्दपर्यये क्लृ
प्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे इति अब्दपर्यये संवत्सरांते तथाधिके तस्यानाना
हिताग्नेस्तेष्वेतद्देवव्रतं चतुर्द्वपं वत्सरान्ते हेमापद्देशाकत्वा पेत् पायोऽग्नं एतनापदि तस्मा
नेव त्रैमासिके शूर्मीकृत्य नवेत्तमरणाकाम्यों जिनि विशेषमाह कालेहाधायकर्माणि
ऊर्णोद्धृत्याविधानतः तत्कृत्वं विक्रियात्रैणमासिमासिविष्णवीति एतनाहिताग्नेरपित्रादौ
पत्यमाणः सतेनापदि महिष्यास्तेन पशुना यजेत निष्कामस्येवंविति एकार्थेऽपि विशेष
सेनैव दर्शितः कुनटारोगनृहीशुष्काणां नावद्याद्वपाशाने चांद्रायणं चरेद्वर्षं इति मा
समहापिवेति तथा विक्रयपशुतं तेन हरणे हि गुणाहितत् श्वराविक्रये सोम्यं चतुष्पथ
लाक्षालवणमांसमधुग्रास्यतिलहेमानां चांद्रायणं त्रयं पयः पापसारः पदधीत्तु रसग्र
डवेशादिस्नेहपक्वादि शुपारक्के ःसिद्धान्नविक्रये प्राजापत्यं तक्रस्योपवासः एणमे
जिष्टावज्रेरे रद्वातात्तं प्राजापत्यं पनसस्याश्चिदिने कदलीनारिकेलजंबीरवीरपूरक
नारंगानां पादकृच्छ्र कस्तूरिका विक्रये गंधानां चकृच्छ्रं कर्पूरादेरंडे हिंग्वादीनां प

च्छ्रौ द्वयोः परिवेत्तॄः कन्यायाः कृच्छ्रमेव च अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरे
दिति । एतच्च पर्याहितादीनामपि समानं एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः । परिवि
त्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधातारो ग्रेदिधिषूपतिदिधिषूपती नाम संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्य
मिति । अत एव वसिष्ठेनाग्रेदिधिषूपत्यादावपि इदमेव प्रायश्चित्तमुक्तं । अग्रेदिधिषूपतिः
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्तां चैवोपयच्छेद्दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरि
त्वा तस्मै दत्वा पुनर्निर्विशेतेति । अग्रेदिधिषूदिधिषुलक्षणं स्मृत्यंतरेऽभिहितं ज्येष्ठायां यद्य
नूढायां कन्यायामूह्यतेनुजा सा चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृतेति । तत्राग्रेदि
धिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठाय पश्चाद्दत्वानेनाम्नातमुद्वहेत् । दिधिषूपतिस्तु कृ
च्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा तां सोदर्यज्येष्ठाय कनीयसः पूर्ववद्दत्वान्यामुद्वहेत् इति परिवेदने
तथा भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितयोस्तु पयसा ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेदित्यधिकृ
त्य विस्मृतेनाज्ञे भृतकाध्यापने कृते भृतकाध्यापितस्तथा अनुयोगप्रदानेन त्री
न्यहानि पयः पिबेदिति उत्कर्षहेतोरधीयानस्याकिंपठितस्य नाशितेन च येन वेदपरित्यं

ल्कीये पंचव्रतचतस्रयंशक्तायेत पायोज्यं इतिग्रयएपविक्रय : तथान्यपरिवेत्तारिवसिष्ठे
नप्रायश्चित्तविशेषउक्तः परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरपित्वातस्मैदत्वा पुनर्निवि
शेततां चैवोपयच्छेदिति परिविविदानःपरिवेत्ताच्यते तत्र क्लृप्तं पंचशागव्यात्ययोनि अ
सौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरपित्वातस्मैज्येष्ठदत्वा सोढां दत्वा ब्रह्मचर्यां हतमेनत्वद्रुरु परि
भवपरिहारार्थं निवेश्य पुनरुद्वहेदिति अत्रकामित्यपेत्नायामक्त नामेवोपयच्छेदिति
तामेवसोढां ज्येष्ठाय निवेदिता तेन चानुज्ञाता मुद्वहेदिति यत्तहारीतेनोक्तं ज्येष्ठेनिवि
ष्टेकनीयान्निविशमानः परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठ उच्यते परिवेदिनी कन्या
परिदायी दाता परिपष्टा याजकस्तुते सर्वेपतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेय
प्र इति यदपिशंखेनोक्तं परिविन्नोपरिवेत्ताच संवत्सरं ब्राह्मणं गृहे भैक्षं चरेयातामि
ति तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयं प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वा
त् यदापुनकामतः कन्यापित्रादिभिर्दत्तां परिणयति तदा मानवं द्वैमासिकं एवोक्तौ
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीयं पंचव्रतचतस्रयमस्तानविषयं यमेनाप्यविशेषउक्तः कृ।

मि. द्व.
न.
२४७

246

द्वैवर्षं त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच्छूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति वर्णक्रमेण ह्रा
सादर्शितः ; एवं च त्रिपञ्च त्रिपादित्वोक्तक्रमेण द्वैवार्षिकवार्षिकषाण्मासिकानि
पूर्वोक्तएवविषयेयोजनीयानि वैश्यस्य च वैश्याशूद्रयोर्वार्षिकषाण्मासिके शूद्रस्य
च शूद्रायां परभार्यायां षाण्मासिकमेव एतापत्नीपरेवचने सवर्णायामनन्तर
वर्णायां सकृत्संनिपाते पादः एतदेवमभ्यासे पादः पादस्त्वनर्थे सर्वमिति तत्रैतमीय
त्रैवार्षिके तत्समानविषये प्रायश्चित्तेऽधिकारिणां च नरभ्यासे द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्त
विधानादेकस्यामेव गवागमनाभ्यासेनेदं प्रायश्चित्तं किंत्वनतिगमने पादपादान
नेप्रायश्चित्तं कल्प्य एतत्सर्वं कामकारविषयं अकामतः पुनरेतदेवार्द्धं कल्प्यं षड्वा
क्वविषयेयोजनीयं अन्तकालेन जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो गमने मानवं त्रैमा
सिकं जातिमात्रत्रिपादित्रीणि पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिकं चान्द्राय
णमासिकानि योज्यानि त्रिपादीनां त्रिपादित्रीणि द्वैमासिकादीन्येवमकामतः
मतः पुनरेतान्त्रैवर्णिकानां याज्ञवल्क्योऽपऋषभैकादशगोदानेमासंपंचगव्या

२४७

योगेनुयोगप्रदाने एतएव स्मरत्वं तरेदत्तानुयोगान छोह न्यतिनान्मनुरब्रवीदि
त्युक्ते अत्रापि स्त्रैणं व्रतं : महापातकोपपातकयोर्विकल्पः तथापारदार्ये उपपात
कसामान्यप्राप्तमानवत्रैमासिकस्य याज्ञवल्क्योक्तचान्द्रायणस्य च पितृगुरुदारादाव
त्यवादउक्तः तथान्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्ये विशेषेणापवाद उक्तः तथाह
गौतमः द्वेवर्षे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति तथा वार्षिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं प्रसक्तं ने ने
वेदसमभिहित उपपातकेषु चैवमिति तत्रेयं व्यवस्था अकृतकाले कामतो जातिमात्र
ब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनतादिगुण
शालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वैवर्षं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं च तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया
गमने त्रीणि वर्षाणि प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं चेति यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां
त्रैवार्षिकं तादृग्विधायामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकं तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिक
मिति व्यवस्था एतत्समानहेतुत्वात् शूद्रायां वा एकमासिकं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयं अत
एव शंखेन वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत् क्षत्रियायां

मि॰ प्रा॰
स॰
१४८

247

विषयेषट्त्रिंशन्मतेप्युक्तं ब्राह्मणीं वंधकीं गत्वा किंचिद्दत्वा द्विजातये राजन्यां वधज
द्दत्वा द्वे पण्यां गत्वा तु वैलकं शूद्रां गत्वा न वै विप्रश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजातये दिवसोपोषितो वा
स्माद्दत्वा द्विजाय भोजनमिति इदं च शापस्थितजातेगर्भोत्पत्तिविषयं तदुत्पत्तौ तु प
द्विशेषेण शापस्थितमुक्तं नदेवततद्विगुणं कुर्यात् गमनेत्वव्रतं पस्याज्ञमेनद्विगुणं
चरेदितिगुशानः स्मरणात् शूद्रां गर्भमादधतस्तु विंशतिमतेविशेषउक्तः वृषल्या
मभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालसमयेनान्नं भुंजीतेति यत्तुमनुवचनं शूद्रा
शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेवहीयत इ
ति तत्प्रायश्चित्तव्याघातपरं प्रतिलोमव्यवायेतुसर्वत्र पुरुषस्यवधएव प्रातिलो
म्येवधः पुंसोनार्याः कर्णादिकर्तनमितिवचनात् यत्तु हारीतवचनं शूद्रस्य
ब्राह्मणीं गोहाज्ञक्षतः शुद्धिमिच्छतः कृच्छ्रमेवव्रतं देयं मानापस्माद्विनस्पसा पाद
हान्यान्यावर्णान् गच्छतः सार्ववर्णिकमिति द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्त्वभा
र्याम्यां त्यागच्छतो नावेदितव्यो गोहादितिविशेषणोपादानात् यत्तु संवर्तवचनं

श्ानं मासे प्राजापत्यं चक्रमेण तु इत्युक्तं शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमे
वाकृच्छ्रस्यापि योजनीयं अतएव संवर्तः । शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा
गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत्तत्पापमोचकः । इत्यकामतोर्द्धमासकमेभिश्चेते
ब्राह्मणस्य दृष्टव्या एवं के ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् त्रिवृत्तस्य धर्मकर्मणः कृच्छ्रो निष्
तु धर्मकर्मणो नितृकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां च द्रष्टव्यं द्विजातिस्त्रीषु वा
विशेष्टास्त्रद्विस्त्रियोभिचरितासु वृद्धिरेवं गमने च तथा च संवर्तः । विप्रः सजातीयां ग
त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति कामतस्तु राज्ञीं प्रव्रजितां धात्रीं साध्वीं वर्णोत्तमाम
पि कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य चेति यमोक्तं कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यं चतुराश्रम्या
सेन्त वाभिचारस्य स्वैरण्यां हूयल्यामकन्यायां सचैलस्नानमुदककुंभं दद्यात् ब्राह्मण
प्रवेश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् विप्रायां त्रिरात्रं योषितापवाढ
के दद्यात् ब्राह्मणो ब्राह्मणपोष्यं ब्रह्मतपाने दद्यादिति शंखोक्तं वेदितव्यं चतुराश्रम्यास
विषये चास्य चतुर्थे सैरण्यो प्रायश्चित्तमेवं धर्को मनोभीति स्मरणं तदाद्वगम्यते अत्रैव

कपालव्रतचारिणः । अकामतः क्षत्रियागमने पाराकव्रतमाचरेदित्यापस्तम्बोक्तं द्रष्ट
व्यं । यत्तु संवर्तवचनं रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनां स्त्रियो विप्रो यदा गच्छे
त् कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेदिति तदप्यकामविषयं । यत्तु शातातपेनोक्तं केवर्तरजकौ च
वेणुचर्मोपजीविनौ एतेषां स्त्रियं गत्वा विधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यतीति तदेतत् सकामा
द्विः सकृद्विषयं । यत्तु शातातपेनोक्तं कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ज्ञाना
त्कृच्छ्राब्दं विहितमज्ञानादैन्दवद्वयमिति तदभ्यासविषयं । यदा तु चाण्डाल्यादिषु गच्छतो
गर्भो भवति तदा चाण्डाल्यां गर्भमाधायास्य गुरुतल्पव्रतं चरेदित्युशनसोक्तं द्वादशवा
र्षिकं द्रष्टव्यं । यत्तु अन्त्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते निर्वासनं कृतो कस्य तस्य
कार्यमसंशयमित्यापस्तम्बवचनं तत्कामकारविषयं । स्त्रीणामपि सवर्णानुलोम
व्यवाये यत्पुरुषस्योक्तं त्रैमासिकादि तदेव भवति । यत्तु मः । परदारेषु तद्वैनां चारयेद्
व्रतमिति मनुस्मरणात् । प्रातिलोम्ये त्वावापपत्व परस्त्रीषु संयोः प्रायश्चित्तभेदः । य
थाह वसिष्ठः । शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः

कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा कृच्छ्रं सांतपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशु
द्धये शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छन्कथंचित्कामसोहितः गोमूत्रयावकाहारो मासेने
केन शुद्ध्यतीति तदेतन व्यभिचरितब्राह्मणीविषयं अंत्यजागमने प्रायश्चि
त्तं हस्तसंवर्त्ते नोक्तं रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनां एतास्तु ब्राह्मणीग
त्वा चरेच्चांद्रायणव्रतमिति २८ च ब्राह्मण सकामतः सकृद्गमने विषये तु विषादीनु
नुपात्तरूपाद्धीनकल्पनीयं अंत्यैवापतत्वेनोक्तं स्लेछो नटो चर्मकारो रजको वरुडो
तथा एतासु गमने कृत्वा चरेच्चांद्रायणद्वयमिति अंत्यजाश्चते नैव दर्शिताः रजक १
श्चर्मकारश्च २ नटो ३ वरुड एव च ४ कैवर्त्त ५ मेद ६ भिल्ला ७ श्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः इ
ति येन चंडालादिपांत्यावसायिनस्तत्स्त्रीगमने गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे द
र्शितं एतासां चांत्यजस्त्रीणां मध्ये यद्येकस्या वा वापि प्रायश्चित्तमभिहितं तेन तत्सर्वासु भ
वति सर्वासां सदृशत्वात यथाहोशना बहूनामेकधर्मीणामेकस्यापि यद्वचनं स
र्वेषां तद्वेकार्यमेक रूपाहिते स्मृताः इति अकामतस्तु गमने चांडालमेदश्वपच

मि॰ व्य॰
प्र॰
१५४

149

प्राजापत्यमिति कृच्छ्रं वैश्यायोषिति ब्राह्मणराजन्यवैश्यस्यैवायं कृच्छ्रपादोनं कृच्छ्रा
र्द्धं प्राजापत्यं शूद्रायां शूद्रस्यैव तत्प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यस्य वायां त्वहोरात्र
त्रिरात्रे कृच्छ्रार्द्धमिति शूद्रस्य वायांतु विशेषो गृहस्थचेत सोक्तः विप्रा शूद्रेण संकृत्वान
वेत्स्यात्स्वस्वपते प्रायश्चित्तं स्वस्वनेन तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणं त्रयमिति एतदेकं कुर्वन्त्याः
स्वपतिं ब्रात्या वा वदितव्यं चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रं विप्रायां वैश्यसंगमे कृच्छ्रं चान्द्राय
णं स्यात्तेन तस्याः क्षत्रियसंगमे त्वत्रियायां शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयं चान्द्रायणं स
कृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता शूद्रेण गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरं आनुलोम्येन
ऊर्ध्वं न कृच्छ्रपादादयो विपि त प्रजानां स्वचन विंशतिमेते विशेषउक्तः विप्रगर्भे पराकः
स्यात्क्षत्रियस्यातिकृच्छ्रकं पैठवस्य पराकस्य वैश्यस्याकामकारतः शूद्रगर्भे भवेत्स्त्री
गःशूद्राणां प्राजापत्यं यतः गर्भस्रावे विधानं दोषस्य रेतसां चान्द्रायणस्त्रतमिति अकामका
रत इति विशेषणेन पादोनाकामकारेण तु पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् यद्यापु
त्रिः स्नाता निःसृतगर्भा वर्णमासं स्थिता प्रजापतेन तदा प्रायश्चित्ताभावः ब्राह्मण

१५४

शिरसोवपनेकारयित्वासर्पिषाभ्यज्यानग्नोव्वरमारोप्यमहापथमनुसंव्राजयेत्पू
ताभवतीतिविज्ञापनइति वैश्यस्त्रीब्राह्मणगमनेमभिगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वावैश्य
मध्यैग्नासेद्ब्राह्मण्याः शिरसोवापनेकारयित्वासर्पिषाभ्यज्यानग्नोव्वरमारोप्यम
हापथमनुसंव्राजयेत्पूताभवतीतिविज्ञापनइति राजन्यस्त्रीब्राह्मणीमभिगच्छेच्छ
रपत्रैर्वेष्टयित्वाराजन्यमध्यैग्नासेद्ब्राह्मण्याः शिरसोवापनेकारयित्वासर्पिषाभ्यज्या
नग्नोव्वरमारोप्यमहापथमनुसंव्राजयेत्पूताभवतीतिविज्ञापनइति एवंवैश्योरा
जन्यायांशूद्रश्चराजन्यावैश्ययोरितिएताभवतीतिवचनाद्राजवीथीपर्यव्राजन
मेवदंडरूपमाप्यधिगम्यंतरनिरपेतंशुद्धसाधनमितिदर्शयति ब्राह्मण्याः शास्त्रला
मेनहिजातिव्यवायेशपधिगम्यंतरस्मृते संवर्त्तेनब्राह्मण्यकामगच्छेद्वैत्रत्रिपंचवै
श्यमेववागोमूत्रयावकेमांसमात्रदेहाद्विशुध्यतीति कामतस्तद्विगुणंकर्त्तव्यं का
मात्तद्विगुणंभवेदितिवचनात् षट्त्रिंशन्मतेपि ब्राह्मणींतुविप्रवैश्यमेवापामति
कृच्छ्रंकृच्छ्रातिकृच्छ्रंचरेत् तत्रिपापोषितब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवापावकृच्छ्रार्द्धं

मूलेयं वा कृच्छ्रसमं फलं नीरसवर्णेन मिश्रं कार्यितवाननः लिखितेन एकभक्तं चरेत्स
ग्राग्रावरुषचावरतीभवेत् विहितात्वइसेक्रमात् पावकृरतिहते प्रायश्चित्तेनतस्यैण
कृपोह्यास्नान भोजनं गोहृपदत्तिणं दयाचगुह्यो सापंभवाद्वी दितेन दक्षिकामवि
षयमेव पादिगतकेचायचेनेनिवचनात् कृच्छ्रेगण्यत्वाचापेप्रायश्चित्तान्तरम्
के सेहक्रास्या दशान्तेपांस्पाकृकृत्राहृत्तमाचरेदिति कामतः सकृन्मनइद पदाना
हितगर्भापाएवपश्चाइंदशलादिव्यावापस्तदानेनैवविशेषउक्तः यनवंत्नीतफवलिः
सहृक्रावांन्तपानिना प्रायश्चित्तेनसाकृपाद्यावकृर्भोनतिः स्वतः नशवारदहेकृपा
त्रवागेगवृषमादने नमपीतसम्मभर्त्रा नवाभजेत्तवायवे : प्रायश्चित्तेगतेगर्भविंदिकक्ष्मा
दिकचरेत् हिरण्यमण्ववाधेनुदद्याद्विप्रापदत्तिणमिति पदात कामतोत्पतसंपर्के
केतांतिनदाश्चलिंगेनाकतोपावयावाभवेत् हीनवर्णेषु भक्तापासाकाव धाश्यवा
भवेदितिपराशरस्मरणात् इतिपारदार्यप्रकरणं तथापरिविविन्नप्रायश्चित्तानामपि
परेवेत्त प्रायश्चित्तवदस्य वस्याविजेया इयांस्तुविशेषः परिवेत्तुर्यस्मिन्विषयेकृच्छ्रातिकृ

त्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुध्यंति प्रायश्चित्तेन नेतरा इति बृहद्वसि
ष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भा पश्चाच्छूद्रादिभिर्व्यभिचरति तदा गर्भपातशंकया
प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतद्वंत्नी तु या नारी समेतान्त्यकामतः प्रा
यश्चित्तं न कुर्वीत यावद्गर्भो न निःसृतः । जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यान्मासं तु पावकं । न ग
र्भे दोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स यथाविधीति स्मृत्यंतरदर्शनात् । यदा त्वबोधन्यां तु प्रायश्चित्ते
न कुर्वीत तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति । इष्टवा ग्रंथजनगमनेपि म्लेच्छगमने स्मृत्यंतरे प्राय
श्चित्तं दर्शितं रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदका
मादैंदवत्रयमिति । तथा चंडालाद्यन्त्यावसायिगमनेपि चांडालपुल्कसम्लेच्छश्वपाके
पतितेन तथा ब्राह्मण्येव कामतो गत्वा चांद्रायणत्रयमिति । अकामतस्तु[illegible]तिवचना
कामतो द्विगुणं कल्प्यं । तथा चांडालेन तत्संपर्कं प्रतिगच्छेत्कथं चन मासिविवशेन कृ
ता भुंजीत पागात्मको दैवं त्रिरात्रमुपवासं स्यादेकरात्रं जले वसेत् ग्रामान्तरात्समीपतः
पेगोमयपादकं कंठे मनत्रअश्वत्थनानि आहाराशाकि राज्ञेनतः । तिपेत् शंखपुष्पीलता ।

मि. ल.
ल.
१५२

152

नवैभिधानात् दानतपसोः ग्रहणं पैठनसीयवचनस्य ईदृशहननविषयोऽस्तु विशेषणद्वयेनः ते
श्रोत्रियब्रह्महत्यायाः नवविधप्रवधमेवेन वैश्यषष्ठांशोन हननमेव शूद्रेण पत्नीषोडशांशः इति
मन्त्रकृतदृष्टव्यं हननमेतत्त्रिपमार्द्धवत्सरवार्षिके कल्पे हननशाहेन चात्मगुणादिक
मुच्यते गुरुदृष्टाङ्गुणशौचेसमन्तमिद्दपानिग्रहः इवर्तते हिंतानां वतनस्य वैहननम
च्यानइति स्मरणात् पत्तहहारीतवचने ब्राह्मणः नवपहत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरे
त् वैश्यं हत्वा चरेदेवं हनने वार्षिके हिजः शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वर्षमेकादशात्स्वगा
इति तत्कामकारविषयं श्रोत्रियवत्रियपादिवधेन तद्गोपाने तत्र वधे चरेद्ब्रह्मह
णो व्रतं त्र्यर्द्धं वैश्यवधे ऊर्ध्वं हनगोपहृषलेस्तन्नामिति वृद्धहारीतेनाक्तं दृष्टव्यं पत्तव
सिष्ठवचनं ब्राह्मणो राजन्यं हत्वा षडेव वर्षाणि व्रतं चरेद्वैश्यं हत्वा षड्वर्षाणि शूद्र
मिति पत्तदापिहारीतीयेन समानविषयं तत्रियेतो षड्गुणान्तरनोऽरमेतो वाविशे
षः पदात् श्रोत्रियाहननस्य स्वभवति तदाम्र्वं पो वर्णो पो वेदाध्यापने हवेत्याय ले
वान्ते द्वादशवार्षिके दृष्टव्यं प्रारब्धयागत्रश्रोत्रियेत त्रियपादौ व्यापादिते यागस्य

१५२

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ परिवित्तेः प्राजापत्यमिति परिवेत्तुः कृच्छ्रो द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां
तां चैवोपयच्छेदिति वसिष्ठस्मरणात् इति परिवित्तिप्रकरणम् वार्धुष्यं लवण
क्रियेत्येवमादिमनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिभ्रंशकरणाद्य
पेक्षया योज्यानि १ वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ब्रह्महत्याव्रतं वापि
वत्सरत्रितयं चरेत् १ वैश्यहाब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवां षण्मासाञ्छूद्रहाप्येत
द्धेनूर्दद्याद्दशापि वा २ लवणक्रियानंतरं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधश्चोपपातकमप
ठितं तत्र प्रायश्चित्तान्तरमाह एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरणं एक
सहस्राः पूर्वनिपातः वृषभ एकसहस्रो यासां गवां ता वृषभैकसहस्रास्ताः क्षत्रि
यवधे दद्यात् अथवा ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् वैश्यघाती पुनरेतद्ब्रह्महत्याव्र
तमेकवर्षं चरेत् गवामृषभैकशतं वा दद्यात् शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासा
ञ्चरेत् एकादश धेनूर्वा रक्तस्तनाः सवत्सा दद्यात् ३ इदमकामतो जातिमात्रवता
दिवधविषयं कामतस्तु राजन्यादिनिपाते तु द्वैगुण्यमेव वा प्रायश्चित्तानां मा

मि॰ प्रा॰
प्र॰
१५३

केत्तत्रिपादादिवधे इष्टव्यं अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तम इति तथा ब्राह्म
णस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं ब्राह्मणः त्रिपंहतेत्यादिषु मनुगौतमहारीतवाक्येषु
ब्राह्मणग्रहणात् त्रिपादादिकर्तृके न त्रिपादादिवधे पादपादन्यूनं इष्टव्यं विशेष
सकलदेयपादोनत्रिपमते वैश्ये वद्विपादएकस्तु शूद्रजातिषु प्रस्यत इति हारीतस्मृ
वचनात् यत्तु पर्षद्या ब्राह्मणानां तु मा राज्ञो द्विगुणमता वैश्यानां त्रिगुणं शेक्ता
पर्षदस्तु तेन स्मृतमित्यंगिरसो वचनं तत्प्रातिलोम्येन वा दंडपारुष्यविषयमस्के गोव
धप्रकरणे स्त्रीद्वावसिक्कादीनां वधे पतन्या पत्तिर्जातेन भवति तेषां त्रिपादिका
भावात् यतोऽद्यानुसारेणैव तद्वधे दवीक्रन्तन कंदवस्मार्द्दिहासौ कल्प्यतीयोद्दस्य
वहृद्विहसो दर्शितो दंडपणयनेकार्थे वर्णजात्यनुरोधरेशितव्यं ३ त्रिपादिवधश्च
करणम् इतरश्च प्रसत्त्वं विट्शूद्रयोषाः प्रमाप्यत इति यत्नुवेत्तमानविक्रमाहृत्याद्विश
द्वये ४ स्त्रीवधप्रायश्चित्तमाह ब्राह्मणादिभार्यासु ह्रीत्वा सैरणीः प्रमाप्यक्रमेण इति १५३
जलाधारं चर्मकोणं धत्तः कार्मुकं वस्तं छागमविं मेषं च विशुद्धये दद्यात् इदं च प्राति

252

तत्रविद्ध्यातो चरेद्ब्रह्महणि व्रतमिति बृहस्पतिः श्रोत्रियेषु नर्योगस्पतत्त्रियादो श्रीस्त

ण्स्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं ऋषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् वैश्य

वधे त्रैवार्षिकमृषभैकशतं गा दद्यात् शूद्रवधे संवत्सरमेकं ऋषभैकादशाश्च गा दद्या

दिति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो बृहस्पतिः पतत्त्रामति एवं विषयं बृहस्पतिमति

बृहच्चतुर्थवर्णेषु प्रमाणाद्वादशपद्रोन्संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्तेषाममते ते गोसह

स्रतो ऽर्धं तस्मार्धं मर्धं दद्यात् वैषामात्र एवैणेति शोतस्परणात् उदेव गौतमीयव

चनं विषयपर्वंकिं चिन्नगुणेन त्रिपेतु ण्यधिकयो वैश्यण्डू द्रेयोश्च बृहस्पतिः श्रीसुर

विट्लं व्रवधरेतगुपपातकमध्ये विशेषतः पठ तेवेनात्मंगापवादन्यायेनो चर

ता भावा उपपातक सामान्यं उपपातकप्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि उर्ध्वं तत्त्रि

यादौ कामतो व्यापादने मानवं त्रैमासिके द्वैमासिके चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण यो

ज्यं अकामतस्तु यो गोघ्नो ऽतिरात्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानं पंचगव्य

प्राशनं मासिकं च यथाक्रमेण योज्यं पतत्प्रायश्चित्ते व्रतजातं ब्राह्मणक...

घेदशधेनूर्दद्यात् कामतः शूद्रवधेतूपपातकसाधारणमार्गेण मासं पंचगव्याशने
यदा न कामेन ब्राह्मणं व्यापादयति तदा द्वादशमासिकं तत्त्रिपादहीनेनाकामतो
व्यापादने त्रैमासिके सार्द्धद्वाविंशत्यहानि यथाह वैवेताः श्रन्टन्नमतो ब्राह्मणेह
त्वाहृक्कृच्छ्रं षण्मासमन्वेति तत्त्रिपादहत्वा षण्मासं त्रयं वेति वैश्यं हत्वा मासत्रयमा
र्द्धमासं वेति शूद्रं हत्वा सार्द्धमासं सार्द्धद्वाविंशत्यहानि वेति यत्तु हारीतेन षड्वर्षा
णि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्द्धं शूद्रे इति प्रतिपाद्यं तत्त्रिपद्ब्राह्मणेष्वे
यपवन तत्त्रिपाद्यं शूद्रवधे वैश्यपादं शूद्रं हत्वा नव मासान् तस्मिन्नेतदपि एकं वर्षसाध
नत्वा द्विगुणमेवागम्याः कामेन व्यापादने द्विवर्षं अकामतस्तदर्द्धं कल्प्यं श्रात्रेया
तप्रयुक्ते हिंसाप्रायश्चित्तं इसंगानस्य कौरेण कपटाभिधेयानुपपातकप्रायश्चित्तानि
वधेपि प्रायश्चित्तमाह आहिताग्निमतो ब्राह्मणेनोक्तकलाप्रयमस्तोनामतुक्तं निष्कृतो
नाम हत्वे हत्वान प्यान आहिताग्निमतो वपुः कामतस्त्वेतदेशमण्डाकप्रमस्तोनामनः प्राकृ
तैतत्प्रोद्दिह्यषण्मासं हत्वा शूद्रं हत्या व्रतेषाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेद्दशधेनूर्वा

लोम्येनांत्यजातिप्रसूतानां स्त्रीणां मासो वधे स्मृतः अंतरप्रभवानां च चतुर्हि षड्यथा
हंतुरिति ब्राह्मण्यावधे षण्मासाः क्षत्रियापापाश्चतारो वैश्यापापाद्वावित्येवं यथार्हंत
प्यान्वयः यदा तु वैश्यकर्मण्याजीवंती व्यापाद्यते तदा किंचिद्देयं वैश्यकेन किं
चिद्देयमितिगौतमस्मरणात् वैशिकेन वैश्यकर्मण्याजीवंत्यां व्यापादितायां किं
चिद्देवं देयं जलेजलं कोश वधे विप्रो ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् वधे धनुः क्षत्रियाया
वस्तो वैश्यावधे स्मृतः शूद्रायामाविके वैश्यां हत्वा दद्याज्जलेन च द्रुहं वेगिरः स्मर
णात् यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रातिलोम्येन व्यभिचरिता ब्राह्मण्यादयो व्यापाद
यंति तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथार्हं योज्यानि ॥ ४ ॥ अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्र
तं चरेत् अस्थिमतां सहस्रं तु तथा नस्थिमतामनः ॥ ५ ॥ इदानीं व्यभिचरितब्राह्मण्या
वधविशेषमाह यदा तु प्रकर्षेण दुष्टामोषद्भ्यामभिचारिणीं ब्राह्मणीं दिको व्यापा
दयति तदा शूद्रहत्याव्रतेषाण्मासिकं कुर्यात् पाद्रूणवाधें देयात् इदं च षाण्मासि
कमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावधे च कामतः हत्वा कामतो वैश्यावध

२

मि· प्र·
प्र·
१५५

हत्वा पत्नुर्नवं मिश्रेणाक्षे श्वमार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषकान्हत्वा कृच्छ्रं द्वादश
रात्रं चरेदिति । किंच हस्त्यादिनिनकामतोभ्यासविषयं वेदितव्यं दहरो लघुमूषकः कुकु
टविर्वा किंच दन्तिनिव्यापादिते पंचनीलवर्णो वृषो देयः शुके पृतितिग्रो द्विवर्षो व
त्सः गामसञ्ज्ञा गैरेकेशव्यापादितेषु शस्यैकमेको वृषः कौंचेपतितिग्रो त्रिहायनो वत्सो
देयइतिसर्वत्रानुषंगः मनुनाप्यत्रविशेषो दर्शितः वासो दद्याद्धयं हत्वा पंचनीला
न्वृषान्गजं अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनमिति ॥ किंच क्रव्यादस्तु मृगान्सतद
त्तलीतिकव्याद्याघ्रादिमृगालोहितमृगविशेषः वानरस्सहचर्यात्तथाहंसश्येनसम
भिव्याहारात्के करटग्रदिपक्षिविशेषग्रगरसन्ते जलशाहेनवकादयो गरसन्ते स्थलशा
हेनस्थलचरावलाकादयः शिखंडी मयूरः भासः पक्षिविशेषः शेषः प्रसिद्धः एषा
मेकैकं हत्वा धेनामेकां दद्यात् अक्रव्यादस्तु हरिणादिमृगान्वंजरीटादिपक्षिविशे
षान्वावहत्वा वत्सतरीं दद्यात् तथा च मनुः हत्वा हंसं बलाकां वा बकं वर्हिणमेव वा
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गां अक्रव्यादस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्वि

१५५

द्यात् सहस्रमिति परिमाणनियमान्नाधिकवधेऽतिरिक्ते कल्प्यं गुर्वी कुनः श्रेय
कवधे तु किंचित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिक इति वचनात् तथानस्थिमताम
नस्यैव तु शकटोढिद्रजेतु विषये अस्थिविहीनानां फलादिजन्तुवधे तु कृमिकीटवयोहत्या
दिना मलिनीकरणान्यभिधाय मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं स्याद्यावकं त्र्यहमिति
मन्त्रोक्तं द्रष्टव्यं ५ मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा
पादिकं चरेत् ६ गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौ
ञ्चे त्रिहायनः ७ हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः भासं च हत्वा दद्याद्गामक्र
व्यादस्तु वत्सिकां ८ किंच मार्जाराद्युपलक्षिताः प्रसिद्धाः पतत्रिणः श्वापकाकोलूककाद्य
स्तान्हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत् पादकृच्छ्रं वा चरेत् वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा का
र्यं यथाह मनुः पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं
वाब्दैवतं जपेदिति इदं च अन्यैकवधविषयमनुद्दिष्टवधे तु मार्जारनकुलौ हत्वा चा
षं मण्डूकमेव च श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति मन्त्रोक्तं षाण्मासिकं द्व

ग्रहणेद्यान ग्रहणेन शत्रुंजयपरिमाणविशेषवचनः अष्टमभक्तेनवेति। विकिं विशेषेः
न शुक्ले शुक्लानि षट्चत्वारिंशत्कः परिकीर्तितः वनराटकोमवेष्टणेर्मेतन्मा
नमुत्तमामिति स्मरणात् इर्वाकानागजादीनां व्यापादनेनिहतेनतेननीलहरामा
द्यानेकतेमशाकुलस्य नेके के कुच्चरे द्विगुणद्रव्यं के कुलशत्रुंजयेलनतणपाके शसा
घोतपोमाले द्विगुणः तपोसिच गौतमेन दर्शितानि संवत्सरः षण्मासाष्टमतार ठोपा
ह्नावेकस्यतवि विशम्यहोराटे साहू :षटहस्त्रहोहोरा गंड इतिकालः एतानेवानादेशे
विकल्पेन क्रियेरन् एतासिग्रहणेन ग्रहणेन लहुनिलहनीति यदेहकेकुलशद्धेनम्यो
र्योग्यपाने नहिं गजेषु के चाविशेषेण प्राणपत्यस्यैव स्यात्तेन चतरहमुकेतपोमाल्पर
लेनदानगुरुलघुभावकल्पन यातपसोपि गुरुलघुभावापकल्पने ततस्त्रु गजे हेमाशि
केयावकाशनं गुरुकेल्प्यवासः एवमन्यत्रापि देशानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यं १ फल
पुष्पान्नरसजसत्वघातेषु तानाशनेकिंचिन्मा स्पि वेथ्टदे पंचनाणयामस्त्वनास्मिके २
किंच श्रीडेवगटोचफले मधुकादौ चऊसम्मेद्यो विराह्मितमक सत्कायेत्ररसे चगुडा

णीं॥ अथ्यादेरावत्स्त्वतरी मखुं हत्वा तहुकस्त्वलमिति॥ ८॥ उरगे बा यसो देउ : पंडु के वडुसी
सके को लेहत्तवट्टो देपडुं ग्रुजाहये ग्रुवा॥ ९॥ किंच सरीस्टपंगुव्वापादिते शुपंमयो
देउ स्त्रीगणशांतो देय : पंडुकेन वुसके व्वापादिते वुसीसके मासपरि मितं देयं दृष्या
त्पलालभारवा पंडुकंहत्वा पलालभारवुसीसके वाद्यपादिनिस्त्वत्पतरदर्शना
त् यद्यपि पंडुको लिंगहीनः स्यात्स्त्रका राहे श्रुने वसरोति देवलवचनेन सामान्ये
नेव स्त्रीपुंलिंगरहितो निर्दिष्टस्तथापि नगोत्रा स्त्रणद्रुपसे हविवक्ता गोत्रास्त्रणव
धनिषेधस्पजात्यवक्केदेन शद्गतिलिंगविरहितोच पंडुजातिसमपोवा विशेषात्र
निमित्रमेवलतुश्रायश्चित्तन्नफले तस्मान्नगपतित्स्णवविवंति तास्त्रगपतितसमभि
व्याहारात्र कोलेशू : करे व्वापादिते हतके मोदेय : उक्तं गुत्रादेय पुवाजिनिवितिपा
तिते सत्यपुकेवलंदेयं तथा च मनुः अभि कास्पाय मेी दद्यात्सर्पंहत्वाद्विजात्तमः
पलालभारकं पंडे सीसकं चैव माषकमिति॥ तिनिने चतिलद्रोणगजादीनामणुक्त
वने दानेदानेवरेल्लक्तमेके कम्पविषहये॥ १॥ किंच तितिरोपते ब्रिगिणि व्वापादिते तिल

नाशनः हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुंडुभान् कृशरं भोजयेद्विप्रान् लोहदंडश्च दक्षिणा
मेककंकपृषगोधानां शशप्लवकल्लकघातकः हत्वा च फलगजाशी स्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति
मृगरोहितवराहाणामविकाजवभ्रुघातकः हकजंबुकहत्वाणां तरक्षूणां च घातकः
तैलप्रस्थमेसोद्घात्राफमत्ताद्दिनत्रयं गजेमषतरे गो हत्वा गवयानां निपातने प्राय
श्चित्तं महारात्रे त्रिसंध्यं चावगाहनं खरवानरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः शुद्ध्य
ते योत्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनेनेति एवमन्येषामपि स्मृत्यंतरवचनानां देश
कालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया ॥ इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणं हत्वा
गुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतं स्यादोषधीहृत्याच्छेदे क्षीराशी गोनुगो दि
ने १२ इंधनार्थं द्रुमच्छेदे इत्युपपातककोद्देशपठितं हिंसाप्रसंगेनाभिनतं सपठित
मप्यपकृष्य तत्र प्रायश्चित्तमाह फलदानां साम्नायनमानादिहृतानां गुल्मादीनां च
त्वाद्युद्भावार्थं विनाच्छेदने ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्त्वा औषधीनां त्वगम्भार
एपानां वृथैव च्छेदने दिनं क्रन्त्वं महोगवां पयोव्रतं मत्रगम्यानेत्तीशपिवेदाहारो

ष्टौ यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां ज्ञानमेकं न प्राणानां शुद्धिसाधनं प्रायश्चित्तानां नियो
गपत्वात् दर्शितं वचनं येनोपपत्तमोगिर मेषा प्रायश्चित्तं प्रदर्शितं वचनं व्याजेन प्रायेणानामनप:
प्रोक्तं चिन्नं निष्कृपय उच्यते नेयानि निष्कृपसंज्ञक प्रायश्चित्तं न उच्यते इति अतः प्राणिनां प्रायश्चि
त्तस्यानेन्यात् स्थाको हेनवक्रमशक्तानान्स्यमानेन प्रायश्चित्तमाह अस्थिमतां तु कं
त्तामथोर्द्ध प्राणिनो नर नसहस्रसंख्याना शतैक वधे किंचिन्नं त्वयापा न्याहरन्याद् दि दे.
य ग्रनसिस्थकेनैक: प्राणानांस. तत्र किंचिदिति यदाहिरएवं दोषने तदापणमाक्ष
अस्थिमतां वधे पणोट् यद्वेतन्मने स्मरणेन। पणवेधान्यतदाष्ट शुद्धेदेय ग्रह
शुद्धिर्भवे किंचिदिति स्मरणात् पनख्यातके निष्कृति प्राणिवधविषये तत्र प्रायश्चित्तविश
ष: श्रूयते तत्रसप्तवभवति यथाहयमसर: हंससारसमुचक्राह्व क्रौंचकुक्कुठवानकः मयूर
मेषौ हत्वा चपकमके नक्तं प्राति मकुं चटिहिंभं चैव श्येनके पारावतं तथा आदिकाचे वके हत्वा
श्रुद्धेदेनक्तं भोजनात् चाषकाककपोतानां सारीटिटिहि भवानकः येनजंलडमेसंधो प्रा
णयामेन शुद्धाति गृध्रश्येनविहंगानां गुल्लकस्य चवानकः अपक्वाशिदिने तिष्ठेन्नेह्नो काले मारु

मि॰ता॰
२॰
१५८

कृत्वाब्दं तेन शावपविशुद्ध्यतीत्याह ग्रामादिग्रहणं श्वशृगालादीनां ग्रहणं यथाह मनुः । श्वशृगाल
खरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यतीति ॥ अपि च हो
न प्राशेत्तामभोजनं पञ्चगव्यं स्नात्वा पादकृच्छ्रं । प्राणायामनान्नवेपाकृच्छ्रेण प्राणायामस्नानपानार्थेतो
देनं दशाहं विषये श्वशृगालमर्गमहिषाजाविकखरसरमनकुलमार्जारमण्डूका
वकाककृष्णकसर्पदष्टानां प्राहिंसायाम् । स्नानं प्राणायामश्च पञ्चैतेति यत्नमेतद्वच
नेन ब्राह्मणस्य : अन्येषां दृष्टविषये यत्नोगिरावचनं ब्रह्मचारी गुनादष्टः स्नाहं सपय
यः पिबेत् गृहस्थो द्विगुणं वनप्रस्थश्च त्रिगुणमुपवासं नाभेरूर्ध्वं दष्टस्यात्तेष्विद्विगुणं भवे
त् स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणमिति तन्मध्यगदष्टविषयं तन्निपदेशपर्यन्ते
पादपादेनेक स्नानोपं शुद्ध्यत्यन्तम् प्राणायामेनैव शुद्धिरिति नेन वाउनः । गाव
स्त्वा गृहे चेत् ब्राह्मणस्य विशुद्ध्यतीति हेहटे गिरसोके दष्टस्य यत्न वसिष्ठवचनं ब्रा
ह्मणस्य शुनादष्टस्य नदीं गत्वा समुद्रगां प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति
ति तत्र तमोगदेशविषये स्त्रीणाम् ब्राह्मणेन शुनादष्टा जम्बुकेनाथवा उदिते

यो

१५८

257

नरपरित्यागेन पंचयतनाघर्षते तु न दोषः एतच्च फलपृच्छादिद्वारेण प्रयोगिषु
दृष्टव्यं फलदानानंतरं तालप्रलंबच्छेदने जयप्रकरणे गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां
च वीरुधामिति मनुस्मरणात् हृष्टार्थे तेषु विकर्षणे गर्भे तद्वृत्याघर्षते न दोषः फ
लपुष्पोपभोगान्यायपात्रहिंसायाः कर्षणकरणार्थं चोपहृत्यादि इति वसिष्ठस्मरण
त् एवं तु स्थानविशेषादेवाधिकारेण तालप्रलंबग्रहणाधिकारोऽपि कल्पनीयः यथाऽत्र चै
त्यपरिगणने सीमास्वपक्षस्थाने स्वरालये ज्ञानहितुमार्गणं हि गुरोर्देशोऽहं तेषु विष्कतेद
ति न पंचककरणतया पाद्धजातिविषयेण नृशृङ्गादिविषयेण पांडु पेनाधिकारात्
पतेस्तेषां देशान्तरादिविराजादिकं कल्पनीयं उपपातेऽकस्माद्विशेषणः पाठस्या
नर्थक्यपरिहारार्थं सूत्रपातकसाधारणं श्रमणापरिशुद्धेन मध्यग्रामं भवति तच्च गुरुतादृ
भागादि विषये कल्प्यम् इति द्रुमच्छेदः १२ पुष्पलौकानरादिदृष्टः शोधुपाद्वायसे सा
ण पामेऽजलेऽकतां हुतशासपविशुद्धाति १३ पुष्पलौकानरादिवधशापादेशद्वयेगा
तदेशानिमित्तेन शापशुद्धमाह पुष्पस्यादयः शोसिद्धाः एते दृष्टः प्रमाणलेशोणपायं

३

मि॰ तृ॰
र॰
१५९

158

जातित्वग्रहणेनेत्वेदत्वाद्युपरंगव्याप्यानादिकमिति विशेषः तत्रियादिष्वप्रतिवर्णोपा
दृहासः कल्पनीयः १३ यन्मेहेतेतद्रूपाभ्यास्कृद्रेनाभिमेवपत्‌ स्लनानरंभुवे
मेध्यतेनानानामिकपास्यूशन्‌ १४ शारीरेनगथानविक्षेद्देकदेशशापाधिनश्रस
गात्क्षारीरचमेधातविक्षेदेकसंकेटनेशापाधिनमाह यदिकयविनश्वश्रसंगमे
तरेलाप्यहठाह्नमेधात्‌ः स्ट्रष्टलटांकृत्रैरेनायन्मेद्यतनरेनश्यिवोपनमोमेवि
दृयोस्नाभ्यांमत्राभ्यामभिमत्रैयतैनचाभिमत्रिनेनरेनसास्लनपोभेनुवाश्रमधास्वप
कानिष्टिकपास्यूशन्‌ ग्रन्येनस्कत्रस्यरेतसोग्रुचिवेनस्पर्शकमल्पयोगपताह्नेने
पनामिकासाहवर्षंबुद्धिस्यांगष्टयरनेनव्यावतने नेनांगुष्टेनानामिकयाचोन
यगुष्टयदयहणेनतस्मगश्रमेगातनेतिनिर्दिष्टमितितत्रदमत्‌ यंगुष्टस्याबुद्धिस्य
त्वात्‌ नचणाहववस्त्रलिहितपरिन्यागेनार्थांतुद्विष्टस्यान्वयापकत्तेः तदुक्तं गग्ग्रमा
नस्यचार्थस्यनैवहष्टविशेषततो शत्रुनेनैवभन्नपावाह्यमायस्वलतीतिवदतिन
वरेनसोग्रुचिवेनस्पर्शयोग्यतविधानादेवशापाधिनार्थरूपस्पर्शयोग्यत्वमवग

१५९

ग्रहणं तद्देहस्पर्शः शुचिर्भवेदिति पराशरोक्तेः स्पृष्ट्वा कुक्कुटादि व्रतस्थायाः धनस्ते
नैव विशेषो दर्शितः त्रिरात्रमेवोपवसेत्कृच्छ्रं नादृष्टान्तु सचैला सद्यं नेपावकं भक्ताद्व्रत
शेषं समापयेदिति रजस्वलायामपि विशेषस्तेनैवोक्तः रजस्वला यदा दृष्टा शुना
जम्बुकरासभैः पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुध्यतीति ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे चैव
गुणं तथा चतुर्गुणं स्मृतं नेत्रयोर्दृष्टे स्नानमापितद्ववेदिति ग्रन्थान्तरे रजस्वलावस्थायाः
पतितस्पृष्टादिभिश्चाण्डालादिनोपहन्यते तेन पापानां तेन विशेष उक्तः शुना स्नाना वलो
दृष्टा नाविविलिखितस्पृष्टं शुद्धिः शताल्लनेशैव समायुक्ता नोपहन्यनमिति उपहृ
तेनैतापने यदा तस्पृष्टादिदेशेसज्ञाता द्विजोनिनवर्णं क्रमपतन्यगन्ते तदा समनुज्ञानावि
शेष उक्तः ब्राह्मण्यास्तु ब्राह्मणहारे पूर्वं शोणितं सम्भवे कृमिकृत्ययं तेन यस्पर्शात्प्रसि
नेकयमवेत गवां स्पृश्य गौर्षणं त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् त्रिरात्रं पंचगव्याशीतथोना
भ्याविशुद्ध्यति नाभिकं तां तथोरस्ते त्रयणेवात्पयत्नेकृम्मि पञ्चत्रं तत्तदा शास्त्रोक्तं प्राज्ञा
पत्याति शिरोव्रणमस्थिति तत्र स्पृष्टादि देशाव्रणोत हृदा प्रायश्चित्तेनैनतरमिदं कर्तव्यं पास्नादि

मि· व·
न·
१५०

ग्रः फः क्तान्मुपपातक प्रायश्चित्तानि जातिभ्रंशकिरणग्घपेत्यायोजनीयानि नास्ति
कोपि तानि प्रायश्चित्तानि तत्रैव योज्यानि नास्तिकत्वं ग्राहेन वेदनिंदनेनेन वर्जी
वनमुच्यते तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तोनरमयुक्तं नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरा
त्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिक वृत्तिस्तु तिकृच्छ्रमिति एतच्च सकृत्करणवि
षयं उपपातक प्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि तत्र शातवेनोक्तं नास्तिको नास्तिकवृ
त्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसी एते पंच संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुरि
ति एतद्व्यहारीतेन नास्तिको नास्तिकवृत्तिरितित्रिपंक्तम्यपंचतनेपान्भावकारणजलशयना
न्यनुतिष्ठेत् ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु क्रमेणेत्युक्तं तदुभयमप्यभ्यासाभिनिवेशेन वङ्कालु
भ्यासविषयं १५ अवकीर्णि भवेत्सुता ब्रह्मचारी नयोषितं गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृ
तं सविशुद्ध्यति १६ नास्तिक्यानन्तरं तत्तनेलापश्चेत्युक्तं तत्रावकीर्णित्वं स्याद्वसिष्ठेन
ननलनणकथनएवं के प्रायश्चित्तमाह ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकस्यायो योषि
ते गत्वाऽवकीर्णी भवति चरमधात्वोर्विसर्गोऽवकीर्णित्वं तद्यस्यास्तीति सोऽवकीर्णी

259

१५०

स्पतो प्रायश्चित्तरूपं पानेद्रवमन्यथा : इदंच प्रायश्चित्तं गृहस्थस्यैवाकामतः क्रव
विषयं ब्रह्मचारिणः स्वप्नेजागरणावस्थायांच शुक्रप्रायश्चित्तमस्य वक्ष्यमाणमेतादृ
पत्तयमवचने गृहस्थाकामतः क्रमाद्रेतसः स्कंदने भुवि सहस्रं तज्जपेद्वा : आ
णायामैस्त्रिभिः सोहंति नत्कामकारविषयं १४ मपितेजरूतिच्छायां स्वोदृष्ट्वावुग
तोजपेत् सावित्रीमशुचौदृष्टेचाप्यत्येचान्तोपिवा १५ किंच स्त्रीयं प्रतिविवमंतु
गतेचेदृष्टेतोहिंसोपितेजरूद्दिंदियमितीममंत्रंजपेत् अशुचिद्व्यदर्शनेपुनः सावित्री
मवित्स्टेवमांतनस्तविवृरित्याद्दिकामस्वजपेत् तथावाक्यानिपातदादिवापत्य
करणेनामेवजपेत् यन्त्वनवदनेच पतत्कामकारेदृष्टव्यंयकामतः क्रमेणदेना
स्त्रावचनिष्ठीवनोच्चारान्तानिचयोनानापाधोपप्पमाणस्मृत्याचामेत्तथनौपिसर्वे
तिमन्त्रकमाचमनेदृष्टव्यं पतत्संवत्सरवचने त्वनेनिष्ठीवितेचैवद्विनशिष्टेतथान्त
ते पतितानांच संभाषेदितिगणस्य वर्णस्पर्शादितिनतस्मायापाजनेजलाभावेच
दृष्टव्यं स्त्रीमूद्रविट्क्षत्रवयानंतरंनिर्दिनार्थोपजोवत्वेपठितेतवमंत्रेपागोस्वर

स्पृशेत्त्रिषवणमहेनमविशुद्ध्यतीति मनुस्मरणात् इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मण
पत्न्यां वैश्यायां च श्रोत्रियपत्न्यां द्रष्टव्यं प्रज्ञानगुणवत्त्वोऽब्राह्मणीतोविषयः श्रोत्रिय
भार्यायां चाकिरातिनदा त्रिवार्षिकं द्वैवार्षिकं च क्रमेण योज्यं यथाहतुः शंखलिखि
तौ गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्म
ण्यां त्रीणि वर्षाणीति यत्त्वङ्गिरोवचनेन गुर्ववकीर्णिनिमित्ते तु ब्रह्महत्याव्रतं नैचवेन चीर
वासास्तु षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषादिति तदकामतो मानवादिकविषयमेव
द्राभिचारिणीविषयं वा यत्पुनर्व्याभिचाराद्गुप्तेनः स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचै
लस्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेद्यवस
भारं च गोभ्यो दद्यात् क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपवसेद्घृतपात्रं च दद्याद्ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपो
षितो गां दद्याद्गोष्ठेऽवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्षण्ढायामवकीर्णः पलालभारं सीसकमा
षकं च दद्यादिति शंखलिखितोदितं वेदितव्यं एतच्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्या
पितृव्यस्त्रीगामिनः समानं यदवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु इष्ट्वाभिमतायनेनाति

सनिर्ऋतिदैवतेन गर्दभपशुना पाकेकृत्वा विशुद्धालिंगर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेपि वृत्तिः प
शुग्रहणमत्र पशुकल्पइत्याश्वलायनादिग्रहेणकं पशुधर्मप्राप्त्यर्थं एतच्चारण्येच
तुष्पथे लौकिकेग्नौ कार्यं ब्रह्मचारी चेत्त्रिपमुपेयात् रण्ये चतुष्पथे लौकिकेग्नौ र
तोदैवतेनगर्दभेन पशुमालभेतेति वसिष्ठस्मरणात् तथा चरामावेकातिविकलेन
पशुत्वा तथाचमनुः अवकीर्णीचकानेनगर्दभेन चतुःपथे पाकयज्ञविधानेन प
जेतनिर्ऋतिंनिशीति पशोरभावेचरुणा पशुत्वा नेऋत्नेवाचरुः तस्याग्निर्वपेन्नसगुड
पाकामायस्वाहा कामकामायस्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रतो देवताभ्यः स्वाहेति वसि
ष्ठस्मरणात् एतच्चाशक्तविषये शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकीर्णीति कर्त्तव्यतेषापशो य
जेतत्तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान्भैक्षंचरेत्कर्माचक्षाणः
संवत्सरेण शुद्ध्यतीति गौतमोक्तं वार्षिकं तपः समुच्चितं पशुयागं बहुसुहवीष्ट्वाः
तथा त्रिषवणस्नानमेककालभोजनं च इष्ट्वा एतास्मिन्नेव निमित्तं वसिष्ठो गर्दभाजिनं
सप्तागारं चरेत्स्वकर्मपरिकीर्त्तयन् तेमासं लब्ध्वा नभेतेन वर्तयेदेककालिकं उप

मि. द.
२.
१६२

262

निर्गतः अनाशकनिवृत्तस्तु गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चां
द्रायणानि च जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयादिति नवप्रासनस्यघा
त्मात्मकः कृच्छ्रः त्रिविधस्य चान्द्रायणत्रयं चैवं प्रसङ्कृच्छ्रत्रयं समितिस्थावस्था अथवाग्नि
ष्टमस्यैव शक्तिमत्कृष्टम्यासाध्यपेक्षया व्यवस्थिते प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यं तथा मरण
मध्यवसितानामपि विषमेन प्रायश्चित्तमुक्तं जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः
विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये नवैते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः
चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वेति इदं च चान्द्रायणं कृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चि
त्तद्वयं शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितं ज्ञेयं यदा तु शस्त्रघातेन हताश्चेति पाठस्तदात्मत्यागाध्य
शस्त्रीयमरणनिमित्तव्रणमुत्पाद्य पश्चाद्द्रष्टव्यः छन्नवैद्यचिकित्सितेन जीवन्नात्मत्या
गी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं च चरेत्त्रिरात्रं वोपवसेदिति तदप्यध्यवसितात्मत्यागमरणस्यैव
कथंचिज्जीवने शक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यं अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्राद्भिन्नतस्य द्वा
दशरात्रमिति व्यवस्था इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं गुरुदारतल्पस्य मत्यात्मतिरिक्तः ग

१६२

नैष्टुर्द्वौ तत्राह समाहिता इति शाण्डिल्यस्मरणात् यदा स्त्रीसंभोगमन्तरेणैव कामतस्तु
रेतः स्थानाद्विसृजति दिवा स्वप्ने वा विसृजति तदा नैर्ऋत्ययागमाचरेदिष्टव्यं एतदेव श
यनेन रेतसोत्सर्गे दिवा स्वप्ने वेति वसिष्ठेन यागमात्रस्यादिष्टत्वात् अतोनेन शुक्रस्कं
दोद्वायागोविसिष्टव्रतस्य चर्ये शुक्रस्कन्दने सत्येतदेव यागमात्रं अतोनेन शुचेवमितिनैन
वादिष्टत्वात् स्वप्नस्कन्दनेन मन्त्रजपः इष्टव्यः स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेदिति वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यं
त्वेइनेवकीर्णिव्रतनेकृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं भवति वानप्रस्थयतीनां त्वविशेषेणेमतिकामतः
पराककृच्छ्रमप्युक्तमवकीर्णिव्रतं चरेदिति शाण्डिल्यस्मरणात् यदा तु गार्हस्थ्यपरिग्र
हणं संन्यासाश्रमच्युतो भवति तदा सेवतोनाकृहत्वा संप्रस्थस्मरेति कश्चित्संन्यासी
व्रजेयदि समारोपान्कृच्छ्रमश्नीत षण्मासान्तस्यनेनरोमेति प्रत्यापतितो गार्हस्थ्यपरि
ग्रहः अतएव वृद्धहारीतः यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवते मैथुनं षष्टिवर्षसहस्रा
णि विष्ठायां जायते कृमिरिति तथा च परमसरः यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यामपोव

मि· त्व·
र·
१६३

262

नाभावात् नापि विधवा भर्तृमरणाभावात् नापि वेश्या गृहस्थत्वात् अतः पुत्रिका
याः क्वाप्यनेन संभावात् प्रतिषिद्धेति नह्येवं विरुद्धत्वस्य च केवलमेवाचकीर्णव्रतं प्रत्य
ग्रविरुद्धत्वस्य तु निमित्तान्तरसंनिपातात् अवकीर्णव्रतं नैमित्तिकान्तरमपि तत्र सत् पुत्रि
कायाः पुत्रिकापरमार्थस्य तत्संभवात् नरदानाभावेपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात्
गांधर्वादिविवाहपरिणीतावत् न च पस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै पिता नोपय
च्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशंकयेति प्रतिषेधात् सगोत्रां स्वभार्यां पुत्रिकां नोपयच्छेतेति
वाच्यं दृष्टार्थत्वात् प्रतिषेधस्य यथा प्रतिषेधवत् दृष्टार्थं च पुत्रिकाधर्मशंकेति
हेतूपादानात् न च पुत्रार्थमेव परिणयने अपि तद्धर्मार्थमपि श्रुतत्वात् तत्र
सवर्णभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः एवं चिन्ते चैतत् पुरस्तादेतत्
प्रसंगेन तस्माद्ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलने सागमगमने मरीयकत्वा
त्पृथक् नैमित्तिकं तेऽयोक्तव्यमिति सूक्ष्मं २६ मेखलाग्निकार्यमुक्तान्य सप्तरात्रमकृत्वा
त्वरः कामावकीर्ण इत्याभ्यां हुताहुत्यां इति द्वयं २७ उपस्थानं ततः ॐ यास्समासि

पे

१६३

म्यागमनविषये तन्नयुक्ततरप्रायश्चित्तस्यादर्शितत्वात् नचवक्तुनावकीर्णिव्रतेनब्रा
दशवर्षाद्युपनेयमहापातककदोषनिर्हरणेशुद्धिः नचब्रह्मचारिणोपाधिकेलत्र
प्रायश्चित्तविधानमितिफक्किकाग्राम्यमाननराणांहैगुरुत्वादिहहेतुर्ब्रह्महत्याप्रकरणे
दर्शितत्वात् नचात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तेदृश्यकत्वं ब्रह्मचारिणोपोषितिब्र
ह्मचर्यस्खलननामागम्यागमनातिरेकत्वात् नेतान्यत्रापियस्मिन्निमित्तेयान्निमि
तान्तरेसममन्तरेनैतावस्याभाविनतत्त्वणद्वेमितिकेश्रफक्कै यथावस्त्रयेचरेत्कृच्छ्म
तिकृच्छ्रनिपातनेकृच्छ्रातिकृच्छ्रोस्वकार्यानेकृच्छ्रोभ्यंतरशोणितानुपुत्राद्रेणजितो
त्पादनेनिमित्तेवस्तुरणनिपातनलक्षणे निमित्तेद्वयमवरुपभावेनत्रमितिकेकृच्छ्म
तिकृच्छ्रेचनश्रेयफलौ एवमन्यानापिपूर्वसंनोपयन्नेनिमित्तनामेतभावितेपमानास्ति नेत्र
दृश्यमेमितिकातिश्रफक्कनेनिमित्तानियथा यदापवाणिपरभार्यारजस्वलांतेलाभ्य
क्तोदेवाजनेगच्छेन्नोति नच्चब्रह्मचारिणोपोषितिब्रह्मचर्यस्खलनस्यसंभवोनास्ति
यथाप्रुतिकागमनेसंभवः नतावदस्मिकर्मकत्वादिनयाभितत्वात् नापिपरभार्यात्वात्।

मि॰ तृ॰
२
१६४

213

वाटीनां श्रुतिगृह्यस्मार्तविच्छिन्नसमूहसंज्ञपेन मनोव्रतपतीभिरिति मनो ज्योतिरित्यादि
मन्त्रलिंगाभिः त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिव्रतलिंगाभिरित्यर्थः यथार्थं व्रतलोपादिषु
पनपनोक्तमार्गेण समेत्रकं गरहलोपादित्यर्थः यज्ञोपवीतेन विना भोजनादिकरणेन तु
स्नस्त्रं विना भुंक्ते विण्मूत्रं कृतेन वा गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यतीति मेधा
चुक्ते दृष्टव्यं अमत्या मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रं कार्यं इति मनुवाक्ये दृष्टव्यं मधुमांसाश
नेकार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च प्रतिकूलेगुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति किंच ब्रह्मचा
रिणा मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः तदनंतरमवशिष्टानि च व्रतानि समापयेत्
एतच्चोच्छिष्टभोजनादिप्रशस्तिमांसभक्षणविषयं ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्नीयादु
च्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेदिति वसिष्ठस्मरणात्
द्वादशरात्रग्रहणं मांसप्रत्यास्नापेक्षया तिकृच्छ्रपाराकादेरपि ग्रहणार्थं यदा तु
मांसैकापनोद्यव्याधिभिस्तत्तदा मांसगुरोरुच्छिष्टभक्षणेऽपि च द्वाधीपी
नकामे गुरोरुच्छिष्टभैषजार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति तेनैवोक्तत्वात् सर्वग्रहणं मांस

१६४

चेदनेनतु ब्रह्मचारी प्रायश्चित्तप्रसंगात्स्त्र्यनुपपातकप्रायश्चित्तमाह एतत्तु
नान्तरं एवब्रह्मचारी निर्ऋतेन सप्तगार्दभेन तमध्रिकायं चान्यजेत्यसौ कामावकीर्णो
स्म्यवकीर्णोस्मि कामकामाय स्वाहा कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मि कामकामाय
स्वाहेत्येताभ्यां मंत्राभ्यामाज्याहुती हुत्वा समासिंचेतु मरुतः समिंद्रः संबृहस्पतिः
संमायमग्निः सिंचत्वायुषा ब्रह्मवर्चसेनेत्यनेन मंत्रेण प्रायश्चित्तं एतत्तु गुरूप
रिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यग्रतया करणे द्रष्टव्यं यदा हव्याग्रतानपवांमेमेत्या
यिकार्तस्यजनितत्वात् गुरुकन्याभेताचरणमसमिध्याचपात्रके अनातुरः सप्तरात्र
मवकीर्णी व्रतं चरेदिति मानवे द्रष्टव्यं एतत् पवीनादिनाग्रोतुमां रोतेन प्रायश्चि
त्तमुक्तं मनेनानेमाव्रतपतितं मिस्रुतस्याज्याहुती हुत्वा उनर्यथ्यापौ प्रतोपरमादे
तुभोजनेमधुदिनेभिनिर्मुक्तो वातदिवास्वप्नेनय स्त्रीदर्शनेनग्रस्तापेपमसानमो
कुमाहपादौ स्यातरणं ज्यानेकमेचेताभिरवगुहूयात् प्राप्तसोमिधनेस्मावरम
गोस्त्रपाठीनावधेप देवादेवहेडनमिति कूष्मांडोभिराज्यं जुहुयात् मालिवासाग

पैशुन्ये संभवत्याहृत्यपैशुन्यायाश्च न्याय्यत्वात् पदीयमुत्पन्नं गता संवाद्या स्यात्तदास्या
द्यपि कर्णे विदाहृत्यपैशुन्यात्किं तु तत्र गतेपि मन्त्रं लिखत्याद्यतो जहातो निवन्तर
पैशुन्यका पैशुन्ये वर्तते तस्मात्त्वनाघटनाप्रकाश सकलं हिंसाप्रापश्चितायवादस्मात् आप
वैद्योपदेशानुसारेणौषधप्रयोगाद्यनादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाणउपका
रोपदेशो न तस्मिन्कथं चिन्मृतेपि नैव पातकं भवति विश्रहणे ग्राणे माञ्चा
पत्तत्वाणे सुतप्तवत्प्रयोगेश्चिकित्सार्थैः पूर्वं गर्भविभागत्वाणं पतेत्कृतेन विपत्तिः स्यात्सा
पश्चित्तेन विश्वेते स्यादित्सेवत्तो श्चेरक्तं पतन्तु प्रपचितनाशक २ मिथ्याभिशंसिनो
दोषाः दुःसमीक्षतया दिनः मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषावदन् ॥ मिथ्या
भिशंसिनः परोक्षे विवदमानस्य परोपघर्षवादेन तावद्दाह पत्रपरोक्षे ध्याजनित
रोषकलुषितान्तःकरणो जनः समक्षं मिथ्यैवाभिशापं ब्रह्महत्यादिकमनेनेत्कृतमि
त्यारोपयन् तस्यानेदं विहितगुणो भवति यत्र विद्यमानदोषमलोकविदितं जनसम
क्षं प्रकाशयति तस्य तस्मात्किं समदोषमाक्तं तथा चापरलेव दोषवृद्धान एवं परेभ्यः

लघुनाप्यमद्यमात्रसेवनेहार्थं नष्टत्वेन चापगतव्याधिराधिन्यमुपतिष्ठेत् तथाच
बौधायनः येनेच्छेतु चिकित्सितं स पतदागदो भवति तदेतस्यायाविर्भवेदलमुप
तिष्ठेतहेम : सुविषष्टिनीतिमधुनोपज्ञानत : प्राशनोपपन्नानदोष : सकामोप
नतेमधुवाजसनेयिकेनतुष्यतीतिवसिष्ठस्मरणात् अन्यत्सनकाद्यादिमलणप्रा
यश्चित्तं च कृत्वे वत्स्याम : प्रा ताश्चतिज्ञानादिना गुरोश्चतिकूलमाचरन्नादप्रति
पालनादिना गुरुं च समाश्चविशुद्ध्यति हकृच्छ्रं चेगरु : ॐ पोन्निपेतश्चहितोपदि उपका
रेश्च हृन्नानोकथं चित्स्याद्विपर्यय : ननश्चेदोषेपरूपाभिर्भक्ज्ञामोषधेनया क्रियमा
णोपकारेण स्नेनविश्वेनपानके २ ब्रह्मचारिणा प्रायश्चित्तं श्मंगा कृद्गोरपि प्रायश्चित्त
माह यस्तु गुरुश्चौरेगगव्यास्रमपाकूलं श्चदेशे संश्चुत्तरोधकाराकूलितनिश्चेप्या
वसरे कायेश्चीशिष्येश्चयानि सचतथाश्चेविनादैवान्स्नत्मन्लदासगुरु : कृच्छ्राणि
प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् नश्चनास्त्रि : प्राजापत्येनतथासमेस्मश्च्याग्निवेशनोसंख्या
नुपपत्रासमान् नचैकाश्चप्राश्चपाजान्वजनीतिवदाहुन्यपेत्तपासेख्येति चतुरस्रे ६६२

मि.ता.
प्रा.
१९९

265

एतदुक्तम्: वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानिरिति देशानुसारेण प्रायश्चित्तवृद्धि
ह्रासौ कल्पनीयौ मृताभिशंसिनस्तु द्वैगुण्यं कार्यं वा देशानुसारेण देशानुसारेण च तद
र्द्धं कल्पनीयं तथातिपातकाभिशंसिनः पतनदेवव्रते पादोनं पातकाभिशंसिनस्तु
र्द्धं उपपातकाभिशंसिनस्तु पादः तथा यो ब्रह्महत्यायाः तत्र यस्य वधे भवेदितरुपपा
तकं स्तत्क्रियादि वधे महापातक प्रायश्चित्तं तथा पापाशादर्शनात् एवं चकोणाका
भिशंसिन उपपातकाद्यूनं कल्पनीयं शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं तत्र कल्प्यं
इति मनुस्मरणात् पतनेशं वलिं विनाभ्यानाक्तिकः कृतघ्नः कृतस्व्यवहारीब्रा
ह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी चैतेषु तषड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहे भैक्षचरेफः संवत्स
रं धौतभैक्षमश्राप्स: षण्मासान्वा गायत्र्युग्रं क्षेफ इति गुरु प्रायश्चित्तं सम्के तदभ्या
सतारतम्यापेक्षया योजनीयं २२ अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा निर्वपे
त्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा २३ अभिशंसिप्रायश्चित्तमुक्त्वा इदानीमभिशस्तप्रायश्चित्तमा
ह यः पुनर्मिथ्याभिशस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् आग्नेयं देवतायां न वा पुरोडाशेन य

१९९

पतितस्यसमाख्यानेस्यात्परिहरेद्बुधैर्नेधर्मैषिणि नकेवलंमिथ्याभिशंसीद्विगुणंदो
षभाक् अपितुमिथ्याभिशस्तस्ययदप्युद्दिष्टं तज्जानेतद्दोषसमादत्तइतिवदत्माण
प्रायश्चित्ताभावात् अशुभः पापकृद्गुणपापादिश्वतिपादनमशेषविवक्षितं निमित्तस्यलघु
त्वात् लघुप्रायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् कृतेनाशंकृतागमशेषंगाद्य २१ महा
पापोपपापयोर्योभिशंसेनन्यषापरे अब्दार्धमाससमासीनतस्मात्पीत्वेयतेन्द्रियः २२
तत्रप्रायश्चित्तमाह यस्तुमहापापेनब्रह्महत्यादिनागोवधाद्युपपापेनवामन्यैवंपर
मभिशंसत्यपततीयेनउपपतनीयेनवाशंसतिसमासंयावज्जलाशनेजपपरो
लोजितेन्द्रियपशुभवेत् जपश्चशुद्धवतीनांकार्यः ब्राह्मणमन्त्रेनाभिशंसापतनीये
नोपपतनीयेनवामासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदप्सुमेधावमन्येवागच्छेदिति
वसिष्ठस्मरणंतत्महापापोपपापयोर्ग्रहणमन्येषामप्यतिपातकादीनामुपल
क्षणं एतच्चब्राह्मणस्यब्राह्मणेनाभिशंसनेद्रष्टव्यो यदाब्राह्मणंत्रिपाद
ऽभिशंसनेकरोतितदत्रिपादंब्राह्मणस्यवानदाशंनलोमापदादेशहिगुणंद्वित्रि

मि॰ ले॰
तू॰
१६७

266

गतोदकां गुर्विर्भवेत् २५ किंच यस्त्वनियोगं विना भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भा
र्यां गच्छति स चान्द्रायणं चरेत् यत्तु संग्रहे समानिष्वेव विषये वेदितव्यं यत्तु शाववच
नं परिवित्तिः परिवेत्ता च सर्वे ते नरकं गच्छन्ति ज्येष्ठभार्यामतिकामो गच्छ
न्नेदेक निष्ठभार्यां चेति तत्कामकारविषयं किंच यः पुनरुदक्यां रजस्वलां सभा
र्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति एतदकामतः सकृद्गमन
विषये तत्रैवाभ्यासे रजस्वलाप्रागमने सप्तरात्रं ज्ञानतप्तानुपोष्ये द्रष्टव्यं कामतस्तु सकृ
द्गमनेऽप्येतदेव यत्तु बृहन्मनुवचनं रजस्वलायां गच्छेद्गर्भे त्यक्ते पतितेनानस्या
नस्यापापस्य शुद्ध्यर्थमिति कृच्छ्रं विज्ञाय तन्मिति तत्कामतोऽभ्यासविषयं यदत्र पु
द्बृहन्यायाउदक्यागमने नयेति तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयं रजस्वला
यास्तु रजस्वलास्पर्शे प्रायश्चित्तं स्नानं तत्रैव द्रष्टव्यं तथा च बृहद्वसिष्ठः स्पृष्ट्वा रज
स्वलेनान्यः सवर्णां तेनैकभक्तेन कामादकामतस्त्वपि सद्यः स्नानं विशुद्ध्यतीति अस
वर्णास्तु सवर्णायां कामतः स्नानमात्रं उदक्यान्समवर्णायाः स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया

प्रजेत वाय. दैवत्येन वा पशुना यष्टा च पततीत्यादौ संभवात् पततस्य व्यवस्था यत्तु वसि
ष्ठेन मासमेकं तु भवेत्तमुक्तं तेनैवाभिशस्ते वा व्याख्यातं इति तदभिशस्तस्यैव किंचिका
लमकृतप्रायश्चित्तस्य समनोऽरूपत्वात् सेवकस्याभिशस्तस्य उभयस्य हि गुणे दृष्टमिति दे
वदर्शनात् यत्तु पैठीनसिनोक्तं अनृतेनाभिशस्यमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं पात
केष्वमहापातकेषु द्विमासमिति तदपि वाभिधेन समानविषयं यत्तु बौधायनेनोप
पातकाभिशंसने कृच्छ्रमब्दं चरेदभिशस्तस्येति तदुपपातकादिविषयमशक्तवि
षयं वा एवमन्येषामप्युक्तानां प्रायश्चित्तानामभिशस्तविषयाणां कालशक्त्या
द्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया यथाह मनुः षण्मासान् कालेनानामासं सहितो जप एव वा
होमश्च शाकलो नित्यमपांक्त्यानां विशोधनमिति अपांक्त्यानामथाभिशस्तादयः
पठिताः एवमनाभिशस्तस्यानिषिद्धाचरणेनापतनभावे तथापि मिथ्याभिशस्त
त्वलिंगानुमितिप्रायश्चित्तविधानं तेनाविघ्नमिति प्रायश्चित्तेन मिथ्याभिशंसनाभि
वनो विरोधः २३ अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छेत् स्नातां पापेन चरेत् विनाज्ञानेहतैव प्र

मि. त.
त.
१९८

267

न संस्पृष्टा चेद्रजस्वला तान्न हानिर्यतिकम्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् प्रथमेन त्रिरात्रं स्ना
द्वितीयस्त्र्यहमेव तु अहोरात्रं चेत्तृतीये तु परतो नक्तभोजनं शूद्रयोरुच्छिष्टयोःस्पर्शने तु ना
वस्त्र्यहमाचरेत तावन्न हानिर्यतिकम्या नाशकेन नीहेति यावत् एतत्कामस्पर्शविषय
अकामतस्तु रजस्वलां संस्पृष्टा चांडालान्स्पृष्ट्वा यमैः तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्का
लेन तिष्ठतीति बोधायनेनोक्तं द्रष्टव्यं पश्चान्नस्नेनैवोक्तं रजस्वलां संस्पृष्टायामकृद्देशू
करैः श्वभिः स्नातात्पिपेतावद्यावद्वेष्टपटेन मितिं न दृष्टांते विष्णुपदंतभोजना
या श्वादस्पर्शने भवति तदा स्मृत्यंतरे विशेष उक्तः रजस्वला तु भोजनास्वन्त्यजादी
स्पृष्टाः श्वाद्विशोषस्तु पावकाहाराष्टत्रैणेव शुद्ध्यति अशक्तौ कांचनं दद्याद्विप्रेभ्यो
वापि भोजनं सिति यदा तस्मिष्टपाः परस्परस्पर्शने भवति तदा उच्छिष्टयोच्छिष्टसंस्प
ष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रादाने कृपोषितेन्यविर्णाक्रे दूष
वं यदानुच्छिष्टान्द्विजान्त्ररस्वला स्पृश्यते तदा द्विजान्कृपविद्भिष्टाः वयः ऋवापीत
संस्पर्शनेऽप्युच्छिष्टावहोरात्रं रोच्छिष्टायाहेत्रयेदिति मार्कंडेयोक्तं द्रष्टव्यं एवम

१९८

तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयमिति मार्कंडेयस्मरणात् यत्तु कश्यपव
चनं रजस्वलां तु संस्पृश्य ब्राह्मणी ब्राह्मणी यदि एकरात्रं निराहारा पंचगव्येन शु
द्ध्यतीति तत्कामकारविषयं अकामतस्तु स्पर्शे वृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः स्पृष्ट्वा रजस्वला
न्योन्यं ब्राह्मण्येव स्वजापि वा कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यतीति दानेनेति
पादकृच्छ्रसमाम्नायप्रत्यनिष्क्रयत्वयोगादानेन शुद्ध्यतीति स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्रा
ह्मण्येन क्षत्रियात्मजा कृच्छ्रार्द्धं च शुद्ध्यते पूर्वा नत्तूत्तरा तत्र तद्द्वैतः स्पृष्ट्वा रजस्वलान्यो
न्यं वैश्यापि शूद्रजापि वा उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा नक्ताहारात्रेण चोत्तरा स्पृष्ट्वा रजस्वला
न्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि वा त्रिरात्राच्छुद्ध्यते पूर्वा नक्ताहारात्रेण चोत्तरा स्पृष्ट्वा रजस्वला
न्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च त्रिरात्राच्छुद्ध्यते पूर्वा इतरा च द्विदिनद्वयं वर्णानां कामतः
स्पर्शे शुद्धिरेषा मनानतनीति अकामतस्तु वृहद्विष्णुनोक्तं स्नानमात्रं रजस्वला हीनवर्णां
रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावत्स्नायाद्यावन्न शुद्धा स्यात् सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः
स्नात्वा विशुद्ध्यतीति चांडालादिस्पर्शे वृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः पतितान्त्यश्वपाकैः

त्रिवेनिमित्तगुरुलघुभावेन कल्पनीयं तथाभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च
शिरोघातान्ततापिव्यतिरेकेण षड्सभिचरन्नतेति वसिष्ठस्मरणात् अपिशब्दा
हीनयाजकांतेऽपि याजकयोः संग्रहार्थः अत एवोक्तं मनुना व्रात्यानां याजनं कृत्वाप
रेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति परेषामन्त्यकर्म चेत्य
त्वेनाभ्यासविषयं मृतोऽन्त्यकर्मविषयं वा प्रायश्चित्तमुपगुरुत्वात् अहीनो द्विरात्रादि
द्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणप्रयोगः एतत्समानानतेपोक्तं पतितसावित्रीका अप्रपन्नपेत्राध्या
पयेद्यवतात्र्यपनयेद्याध्यापयेद्याजयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेदिति तत्कामकारविषयं उ
द्दालकव्रतेन प्रागर्द्धेऽभिहिते एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणमुपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं
एतदेवोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्रादिप्रायज्ययाजने चावतिष्ठते तत्र कामतः
त्रैमासिकं अकामतस्तु पाराशरोक्तं मासव्रतादि एतच्चैतत्सामर्थ्य याजकादीन्यधि
कोक्तं एते पञ्च तपोभ्यां वकाश्यजलशयनान्युपनिहत्य: कमेण वर्षा हेमन्तेषु मासे
गोमूत्रयावकमथोग्रवितिनत्कामतोऽभ्यासविषयं एतयमेनोक्तं गरोधा : शूद्रव

वकीर्णिप्रायश्चित्तंभसेगाकृतानि चिदमुपातक ॥२१॥ नश्रायश्चित्तान्यपि व्याख्यापश्चकृत
मनुसराम: नवावकीर्णयनेनेरस्वतानांचैवविजिय रक्तके नवमनुयोगीसूत्रेरोक्ता
लिडेमासिकादीनिकामाकामजानिशक्ताप्येतपाएवंवदत्यावस्थापनीयानि पतन्श
त्ववचने देवगृहप्रतिमापोयानाराममसभाप्रपानद्गगणुण्ये सेतस्तनविक्रुपके ना
नमहे कुंचरेटितिं यत्तुपमामेतानके विक्रियकन्यकांगावेहेकु सानपनुचरेदिति
नडुमयमप्पायश्कामतोऽपहेवा कामनस्तनारीणंविक्रयके नात्रेवेत्वाद्वायण
व्रतेड्डिगुणंणुरूषसेवत्रुतमाङृमनोषिणं इति वनवैशतिमनोके इष्टवा नत्तपेटीन
सिनोक्त गायामतङ्गगादपानप्रक्ष विणे शक्त नसनविकये विषवणस्ना पय:श्रा
यीचतुर्थकालाकार: संवत्सरेणएतोभवतीतितदेकवद्वविषय २८ औन्हक्ता
नाचरेद्वात्यपाजकोमिचरत्रोपि वेदमावीयसाप्यहुत्यक्ताचशरणागते २५ त
टनतरेधान्यऊप्यपशुस्तेयमित्युके तत्रप्रायश्चित्तमाह पस्तसाविज्ञोपतितानाप्रा
१ जतेकरोतिप्राजापत्यप्रमतौस्त्रीन्हकृत्वा नचरेत तेषांगरूलहुमतानाकृत्वाण

प्रा३

धद्भिः शान्तमितेभिहिते वैडालव्रतो ब्रावकाशोऽशु नित्यस्नानं पाठ एककालभोजनमिति न द्
तुर्हि हूर्वे विषयं यदा सर्पाधेन रगमनमात्रं भवति न पुनः स्नानाधीने तदापि प्रायश्चित्तं
दमेनोक्तं सर्पस्य नकुलस्याप्यग्नामार्जारस्य तथा खरस्य वकस्य तथा हंसस्य दंडकस्या
ग्रुपादिषितः धुकषस्य कस्यापि सुनोसुस्याव रस्य च शंनगागमनेमघः प्रायश्चित्तं मि
दैतृणत्रिरात्रं स्नपवासमसुविरहस्तामिषेचनं ग्रामान्तरं वा गत्वा जानुभ्यांनात्रं संक्षाप
दुर्गति पितृमातृसुतत्यागेन तड़ागारामविक्रयेषु च मनयो गीष्ठेये क्रोपपानकस्माधार
णप्रायश्चित्तानि हर्षवंतानि शक्तिगुणाद्यपेक्षयापोज्यानि तत्रापि त्रादिम्यागस्यथक्ता
रणेपदिस्यक्ता मातापितरोगुरोरस्तु श्रोतपक्ता मध्यमानन्नान्त्रिमिन्न स्पिप्रायश्चित्तं भव
तिप्रथामतुः षण्मात्रकालता मासं संहिताजपएवं चहोमस्तुणाकेलेनिस्मप्रक्रया
तो विषयनामिति श्रयक्या सुत्याडकाडेपेस्तन पतिनाः क्षी वाइस्मादिवामेदैर्ट
शिनाः तड़ागारामविक्रयेषु चैकांति विहिषे षप्रायश्चित्तानि स विषया मि सतावि कु
पाप्रायश्चित्तं कथनावसरे कथितानि धनेन तरकन्याद्दषणोमस्तु त्रैने त्रैमासिकं हि

णंसमाणस्स णेणयः प्रवर्त्तते स्नेहादर्पप्रसंगाद्वा नस्यकृच्छ्रो विशेषः अनमितिनिदर्शनं
विषयं पडुच्चैदीनमिनोक्तं शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागान्मुक्तो भवति ब्राह्मणया
मसहस्सेषु दशाकृतोभ्यासेषु तिनिदर्णकामितोभ्यासे विषयं पडुच्च गौनमेनोक्तं नि
षिद्धमेवं प्रयोगेसहस्सेवाकुर्वेति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाध्यापनात्स्तेकेभ
प्रयोगेवहु णोभ्यासेनशाकृतेन ब्रह्मचर्यमुपदिष्टनकामितोभ्यासे विषयं पडुच्च वेदवि
स्त्राम्रयति यस्तु ब्रह्मण लमोपितस्कन्दमाति त्रिकं सारणागन सुपेन्हेते सोपि सर्वस्तस्य
वोटनेमंजानः युद्धति नच विस्तावोनामपर्वचेरालशोशावकाणाघनध्यापेष
ध्यापनेउक्तषेहतो रथांणनस्पोकिपवोस्मनाशितनेन येम्येवपर्षेत पोगदानेवाविज्ञाव
नमुच्यते युनपवोक्तंस्त्रन्यान्तरे दत्वा त्रयोगान योत्हृत्यतितान्मनुरब्रवीदिति यन्तु
वसिष्ठेनोक्तं पतितनचेरालशावयावणोत्रिरात्रेवायधनात्राशनेनश्रुतयासीरन्स्तहस्त
परमेवाविनदत्समेतः हृनाभवंतीति विज्ञायतेइत्येतेनेवगर्हिताध्यापकयाजका
वात्यानाः दत्वागत्यागात्रपूतास्भवंतीति विज्ञायतेइतितत्र हृष्टिएवविषयं पडु

मि· व·
२·
२७१

270

पत्यागइत्युक्ते नत्वव्यसनास्मकत्यान्यागेधीनस्यच नाशनमिति व्यसनहत्यासमेव्राप्यस्थि
त्युक्ते पाखुण्डवर्णयाऽऽलनपात्यागेन त्रैमासिकाद्यु पणनकः प्रायश्चित्तानिजा
तिकृत्याद्युपेतपावावस्मापनोयानि पतुवसिष्ठेनोक्ते व्रतमाजु: कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा पुनराधेयं कारयेदिति पुनराधेयं प्रमाणपुञ्जीनवेदमावौयां दृतिनदयत्राय
श्चित्तं याज्ञवल्क्यागेपितेनवविशेषोदर्शितः पौत्रीनपाविध्यत्यह कृच्छ्रं द्वादशरात्रं च
रित्वा पुनराधेयं कारयेदिति द्वादशरात्रव्यहरणेत्युक्तकालापेतपाखण्डजापत्यादि
गुरुलघुकृच्छ्राणि एतत्प्रयुक्तं नत्रमासकृच्छ्रं पेशाजापत्यमासचवदपेति कृच्छ्रे: षण्मा
सोऽक्केनपाराकः षण्मासात् हृद्वेयोगोश्रुरोक्तान्नुपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्नु
त्सन्नकालापेतपापोज्यानि संवत्सरादृर्द्धेतमानवं त्रैमासिके द्वैमासिके चेति व्याव
स्था पतत्त्वनास्तिकोनत्यागविषय नश्यावव्याव्र: पौत्रीन्यजेतिनास्तिकान्नाजा
पत्यचरेद्विजइति पदात्तवमाटात्यजेतितथाभारद्वारगदेहेविशेषउक्तः आत्रा
पामस्तनमाविराद्वाउपवास: स्यादाविंशतिरात्राद्वत्तऊर्द्धं माष्वष्टिरात्रान्निस्तोत्र।

२७१

मासिकं चांद्रायणं निर्वर्णनो सवर्णाविषयो ज्ञानिग्रानुलोम्ये पुनर्मासिकं पयोषानं
प्राजापत्यं वा सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः इति देशान्तरदर्शनात्
यत्तु शान्तिनामके कन्यादूषी सोमविक्रयी कुण्डमहे चरेत्पातलामिति यच्च हारीतवचने
कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरापः मद्यपः शूद्रयाजको
गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्या
भिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पंचत
योः भावकाः शाजलशयनान्नवृत्तिहेयक्षौ समवर्षाद्भैक्षेण पुमासे संगोमूत्रयावकेम
श्नीयाः इति तद्भयमपि पतनिपवेश्यपापाः जातिलाम्पन दूषणेयो ज्ञेयं शूद्रस्य तवधप
वदूषणेत कस्चैदं जनमायाव धस्तत्येति वध दर्शनात परिवेदन स्थया जनकन्याद
नेयाः कौटिल्यः शिवाप्रतिषिद्धवृत्तलायेत्तानामर्थपाकं क्रियारंभमद्यपस्त्रीलेख
वर्णं च साधारणोपपातकं प्रायश्चित्तेन शङ्गवद्धाव स्थापनीयं प्रायश्चित्तविशेषश्चा
प्रतिषिद्धिनो निपरिवेदनायाज्यपाजन प्रायश्चित्तं कथं व्रत्यानावेदांशितो नियमेनं तरं स्वाध्या

पपतिनतत्रिनिर्देशनेचेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादशाहान्द्वादशषडहा
न्द्वादशत्र्यहान्त्र्यहमेकाहमित्यवयविकल्पनिर्देशादिति शूलवार्त्तिकतन्मते नदश्या
मविषये पञ्चश्चेतन सोके यन्तन्तवाके नस्फोरावेदिराजभ्मेपोप्तताशपक्षंत्रोगरदो
पिदोस्युरुषगजारोहणप्रत्रीरंगोपजीवीशूद्रागणिकः धृष्टोपाध्यायोपासृषलीपति
मोहिकोननत्रोपजीवीशूद्रपतिर्ब्रह्मोजीवीचिकित्सकोदेवलकः पुरोहितः कितवो
मद्यपः कूटकारकोपण्यविक्रयीमनुष्यपशुविक्रेताचेतितान्यपि दूरे स्वमेतान्वाप
तो ब्राह्मणेनव्यवस्थापनं सर्वं दूत्यमागेवनश्यंकालाहारः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्ए
प्रोफलस्थाने देवपितृतर्पणं गवाह्निके चेत्येवं व्यवहारो यो इतितदपि वैवाह्यापनीयेन
समानविषयं स्त्रागणिकोपःशूद्रगणनजीवीत मोहिकोवर्दिव्यातिरिक्तो राजस्याद्ये:
श्वेवाधपति वैदिनः पृथगुपादानानतस्य सूत्रं :सेवकः प्रसज्जीवी द्विजकार्ये भृत्यत्वेन
परिचारकः मन्त्रकोन्यप्रपिन्नग्गापथ्युत्तानिषष्ठान्नकालता मासमित्यादीनि
जातमयेतयायाज्यानितन्त्रन्तप्रयोगं मधोपीयिकनवादिव्यसनिनो पठितत्वात्

ज्ञीरूपवसेदतऊर्द्ध्वं मासे संवत्सरात्प्राजापत्यं चरेदतऊर्द्ध्वं कालवृद्ध्या दोषगुरुत्वमि
ति यदा कालस्याधिक्यं न ज्ञायते तदा तेनैव विशेष उक्तः द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमु
पवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासमुपवासः पयोव्र
तेन चेति संवत्सरादूर्द्ध्वं हारीतेनापि विशेष उक्तः संवत्सरोत्सन्ने ऽग्निहोत्रे चान्द्रायण
कृत्वा पुनराधानं द्विवर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कृत्वा त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्र
मभ्यस्य पुनराधानादिति सोमायनं कृच्छ्रं कोऽप्येवत्यादि शौनकेनापि विशेष उक्तः अग्न्युत्सा
दी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेच्चान्द्रायणादिति एतत्त्यागे एव अत्यागे चैव मासिकादिके गो
वधव्रतं कामतोऽकामतस्तु पादो गोव्रतेऽके व्रतचतुष्पदं प्रत्यपेत्य पादोऽत्र ऊर्ध्वच्छेद
प्रायश्चित्ते प्राग्गते स्त्रीप्राणिवधवर्णकरणादिभिर्जीवने तिलेद्रपञ्चवर्त्तनेनान्ये
व प्रायश्चित्तमनिनैव योजनीयानि वासेनेपुचेद्गृत्तमृगपादिषु तान्येव व्रतानि त
त्रैव योज्यानि यत्तु वृद्धायनेन ग्रथाशुचिकराणि ग्रहत्समभिचारो नाहिताग्निरुत्सन्न
हतिः समाहृत्तस्यमेतत्व यान्तस्य च गुरुऊलेचा सऊर्द्ध्वं वत्सं प्रोमासे भोपयस्त्तमथा

मि·ता·
प्रा·
१७३

२७२

णमित्युक्तं तत्रापि पञ्चपागमनजेपायेद्यपोहेति द्विज्ञानयः पौनःसकृत्सकृत्तत्रे सम्प्रग
वेऊपोटकमिति उपपातक सामान्यशयोश्रुतानि चकामाभ्यामनेनाभ्यासोपेनमायो
ज्यानि नत्रमत्याभ्यासेन शतेनिमित्तेनैमित्ति काष्टेनाश्रसक्तापोलोकाद्विणाविशेष
उक्तः श्रभ्यासेहगुणग्रहाद्दुमांसात्वेगविधोपने ततोमासगुणग्रहोंद्धेयोवत्सवत्सरेभ
वेत ततः संवत्सरेगुणपावत्यापेसमाचरेदितिश्रमति सर्वांष्ट्रेनातु वत्तविंशतिमने
विशेषउक्तः सकृत्सकृततेनपस्रोक्तं त्रिगुणेनत्रिभिर्दिनैः मासानपचगुणेशोक्तं षण्मासाद्
गुणधाभवेत संवत्सरान्तं वत्संयाद्वात्रिगुणभवेत ततोपवंशकल्पभ्याक्ताततपव
चोपपेति पञ्चनविंधेश्रायोंसृकाद्समाहेतोपेद्विगुणंचरेदिति श्रुति निमित्तमाहत्रिवि
धापकेतन्महापातकंविषयमित्युक्तं शाकं यत्तपञ्चतसाधारणंहेगमनमधिकृत्यत्र
तत्पश्चनमतिदिष्टं गुरुतल्पगते केवले विज्ञाताद्रापणङ्गते गोत्रस्यतिके वित्रके वितद
वकीर्णिन रतेनड़जन्मप्रभृतिमानुवेधानवह्निज्ञाभ्यासविषयं यनेनतरतथैवानाश्र
मेवासरस्तुनो तत्रहारीतेन विशेषउक्तः श्रनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाश्र

आत्मविक्रये शूद्रसेवायां च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वद्देवयोज्यानि यत्तु बौधायनेनो
क्तं समुद्रयानं ब्रह्मस्वन्यासापहरणं सर्वपण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवा पशु
शूद्राभिजननं तदपत्यं भवति तेषां तु निर्देशस्त्रिवर्षं चतुर्थकालमितभोजनाः अपोऽभ्यु
पेयुः सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापमिति तदुद्गु
कालसेवाविषयं हीनजातिभिः साक्षात्पातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव यत्तु शंखेनो
क्तं मित्रभेदकरणात् देहारात्रमनन्नमन्हतापयः पिबेदिति तद्धीनसत्त्वभेदनविष
यं हीनयानि निषेवणे प्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव योज्यानि यत्तु शातातपेनो
क्तं ब्राह्मणो राजन्यां गत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत् वैश्यापचर्येर्वैश्यां गत्वा
तप्तकृच्छ्रं शूद्रां गत्वा तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रं राजन्यो वैश्यां गत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा नि
र्विशेत् चैवाप पक्षे देहेति तत्र निर्विशेत्तां चैवाप पक्षेदिति कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं एकालसव
र्णापरिनयनादि तेन राजन्यादिकामुपपक्षे इत्यर्थः इदं चाज्ञानविषयं ज्ञानतस्तु
पातकसामान्यप्रायश्चित्तमेवावस्थितमेव दृष्टव्यं साधारणस्त्रीसम्भोगे हीनयोनिनिषेव

मि.त.
२.
१७४

173

ज्ञापितजपेमनुनासंख्याविशेषउक्तः । जपित्वात्रीणिसावित्र्याः सहस्राणिसमाहितः
मासंगोष्ठेपयःपीत्वामुच्यतेसत्प्रतिग्रहादिति । अत्रहित्रिसहस्रजपोविहितः । व्यासः मास
मितिद्वितीयपात्रिसहस्रसंख्याकस्यजपस्यप्रतिदिवसव्यापितावगमात् । प्रदातृ
न्यायपक्षेनेवोपसंहरणाद् । सकाशान्मेष्यादिकेगृहीतानिपतितादेवांभस्यादिकमवि
चिंतयन्दायादिदुर्जनान्तानेनाके दृष्टव्य पवित्रेष्याविशुद्ध्यतिसर्वैर्होमैः प्रतिग्रहाः । पैठवेद
स्मृगारेष्वाकृतादिनिमित्तविटपा देवालतज्जपेनेवशुद्ध्यतेऽ । प्रतिग्रहाः । पतनहेतु
प्सोमेनवचने गतः । प्रतिग्रहेकृतामासमप्सुमहावसेत् षष्ठेकालेपयोभक्षः । ष्टौ
मासेशमुच्यते नपूर्विताहिताल्काये । सततेनेपतत्वतस्ततिनस्वेवोक्तविषयेभ्यासे
दृष्टव्यं यच्चवापतितादेः ऊरुतेऽपरागादौक्षमाजिनादिप्रतिग्रहविषयं तथाप्रति
ग्रहाद्याल्पयोतेप्रायश्चित्ताल्पत्वे तथाहहारीतः । मणिवासोगवादीनांप्रति
ग्रहेसावित्र्यष्टसहस्रजपेदिति तथाषट्त्रिंशन्मतेपिभितामात्रेगृहीतेतुगुणपमा
त्रमुद्दीरयेत् प्रतिग्रहेषुसर्वेषुषष्ठाष्टापांविकल्पयेत् इचेदप्रायोऽस्तुतज्जानेदृष्टव्या ।

१७४

ना

मनुपेया द्वितीये ऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति एतदसंभ
वविषयं संभवेत् सामान्योपपातक प्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि
नि परपाक रुचित्वामसच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारभार्याविक्रयेषु मनुयागोक्त
रश्चेत्यादि नोपपातक सामान्य प्रायश्चित्तं ज्ञाताज्ञातशक्ति गुणाद्यपेक्षया व्यव
स्थापनीयानि २५ गोघ्नवत्समन्त्रस्तु चारो मासमेकं पयोव्रतः गायत्रीजप्यनिरतो मच्च
ते सत्योतिग्रहात् २६ भार्यायाविक्रयश्चैवामित्यकवचनाद्योमन्वाद्युक्त सम्बन्धीति गृह
नि दिनात्रादनादीनामुपलक्षणं यच्चोक्तं नत्रासमन्त्रातिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह
यत्र सत्यातिग्रहे निषिद्ध प्रतिग्रहे के गोनिसव्रतश्च वर्षयुक्तो गोघ्नवत्समन्त्रापञ्चगव्यपरीलोमा
सेपयोव्रतेन शुद्ध्यतीति प्रतिग्रहस्य चासनेदानुज्ञोति निवेधने कर्मनिवेधनेवा यथा चेड
लादेः पतितादेश्च तथा देशकालनिवेधने च यथा क्रतेज्ञोपरागादौ तथा प्रतिग्रा
ह्यद्रव्यनिवेधने च यथा सुराभेषित्रनशापाभयग्न्यादेः यदातु पतितादि मेषा
दिकेग्रहणातिनदेवं गुरुप्रायश्चित्तं रहस्य व्यतिक्रमश्च यदर्शनेन निमित्तसागुरुत्वात्ते.

मि॰ ल॰
ल॰
१२५

स्व

274

तेऽलाबुपक्वं भोक्तव्यमनशनमेवोभयथा नालिकेरं नालिकेरीत्युक्तं श्रेष्ठानेकफलानि
च स्वल्पमासिद्धं केचेदविद्याविनोदवचनथा एते षामतं पकृतागृहा पतंग्वेवेदमद
तिनदीयमतिएवंभ्यासविषये नालिकेरं नालिकेरी च वृणकविशेषो विद्याविचप्रका
मतः सकृद्भक्षणेन शेषेषु पवेसदहिरितिमन्त्रकेदृष्टव्यं नवैवाभ्यासे चाहेति ःकल्पा
ग्रस्ताताभ्यासेन सेसर्गदुष्टपत्राद्रेकिपाद्दृष्टमकामतः भक्षाभावदृष्टवनशेके सम्मा
चरेदितिश्चेतसाभिहितदृष्टव्यं नोत्स्यालकामतः सकृद्भक्षणे चाद्रायणं भवत्येव यदि
नो लोवश्माद्राद्धासृगणः केचिन चाद्रायणेन शुद्धिः स्यादापत्नेवाद्यवोन्मनेरिति
कामतोभ्यासेचावृत्तिः कल्पा पदपिषदविशन्मतेभिहिते शणपुष्पश्चाल्मलेच
हस्तनिर्मोत्रितदीर्घवाहिवेदिपगेजासेजग्धानाद्यादह निर्यासमतिनरूपकामविषय
यतस्मेतनोक्तेलघुनपलांडुगृंजनमतगसावित्रासमहस्वेणस्वर्ड्सपानाद्वयेदि
तिनकलानकारेणानिन्द्वोनामतणविषये तदेकसाधायाधुपणननार्येवामदणेद
हूवोग्रनपवानेनरतेनोक्तेपलान्येवस्याधिनसाभिषिक्तिपायामप्रतिषिद्धानिभवंति

१२५

गोनरकालेदूखवो पडूहिंतेनाजेयंतिबूाहूा॥ण॥:कर्मेणाधनेतेस्रोतत्समेणमुहूा
तिजयेनतपसैवचेतिमनुस्मरणाणा॥ एवमन्यान्यपिस्मृतिवाक्यानिदृव्यासारता
भ्यांविषयेषुवावस्थापनीयानि ज्ञात्वाशुपादिदोषणानिषाज्ञादगुरुशहूतः ये
गींद्राते उतत्वातेसाधतेतुशतन्यते नवज्ञातिहूखपलांहूादिभतणेका मतः सहहे
ते पलांहूविहूरादंचेत्यादिनाचांद्रायणमुक्तंकामतो भ्यासेतु निषिद्धभक्षणेजेस्या
भित्यादिनोक्तंसरायणानसमशायश्चित्तेयंकामतःसकृद्भक्षणेसांतपनेनवैवाभ्यासेय
तिचांद्रायणंणअमत्यैतानिषद्जग्ध्वाकृच्छंसांतपनेचरेत्यतिचांद्रायणंवापिशेषे
षूपवसेदहइतिमनुस्मरणाणा॥ यत्तुहूयमेनोक्तं खेद्वावार्त्ताककुंभीक भ्रमुन्रमभ
वानिच सरणंसिग्रुकंचेवतुन्तवंद्रंकवकानिच पतेषांभक्षणेकृताशज्ञापत्यचरेहि
जइतितनकामतोभ्यासविषयंमत्स्याशुकामतोजग्ध्वासोपवासस्थ्यहंवसेपेदितियो
गीश्वरेणकामतःसकृद्भक्षणेऽयहस्योक्ततान खेद्वादयः पतोक्षसमभिमन्ये केव
केहकसमर्षपात्यपशाके तुन्तंवदृतंतहिशाबोगोवलीवर्दंन्यायेननिर्दिष्टः पत्तपमेनोक्ते

वैश्यः शूद्रोथवापुनः। यः प्रविश्य पिबेत्तोयं न तेनान्यो दुष्यति॥ इति एवमादीन
प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र दोषगुरुत्वे समेऽष्टौ नि साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यं यद्य
प्यत्र भावदुष्टमांसादौ प्राभक्षणे प्रायश्चित्तं तत्राकामतः सकृद्भक्षणे दोषबहुत्वं समेट
ह इति मन्तव्यं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यं कामतस्तु चान्द्रायणं पादाभ्यासे तु वह्
रमेव च मत्यांशुकामतो जग्ध्वा मासपवासं सप्तरात्रं वा समेट इति योगीश्वरोक्तं वेदितव्यं का
मतोभ्यासे तु जग्ध्वा मांसं भक्ष्यं पणं सप्तरात्रं पराकं वा निर्वेदिति मन्तव्यं द्रष्टव्यं इदं तु विड्गा
हादिमांसव्यतिरिक्तविषये ज्ञातव्यं विट्कपकर्वानरखराहूलकंकुदानां च भक्षणे
नरकाकखरोष्ट्राणां तप्तकृच्छ्रं विशोधनमिति मनुना जातिविशेषेण प्रायश्चित्तं वि
शेषस्योक्तत्वात् एतच्च रजपुत्रीगोषु ब्राह्मणेष्वेतदेव वराहैकशफानां च काककुक्कुटयो
स्तथा क्रव्यादानां च सर्वेषां मसत्पायेप्रकीर्तिताः मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमा
समेवच श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते उपोष्य वा द्वादशाहं कूष्माण्डैर्जुहु
याद्घृतमिति इहहयमस्मरणात् तत्रकामतस्तप्तकृच्छ्रं अभ्यासेतु कूष्माण्डसहितपारा

पाणि चैवं प्रकाराणि तेष्वपि न दोष इति सोनापात्रपेडदविहस्तलिपेन ग्रहणाति ड्ड
मेषि न्यादिटीरपानेषा पश्चिन्ने नश्चाकामन्तः मक्रन्याने शनिर्देशते ष्या गोतीर
मोभूमेकष्टाफनश्या शाविकेसधिनीलोरेविवन्तायाश्रुगोपपः श्रारणपाणंवस
दैर्गचमट गारणमाहूर्ववि ना स्त्रीलोरेवेववर्ज्जानि सर्वेशुन्नानि चैवाहिः रुधिमक्तं वशु
लेश्वसर्वेचरांधिसेमवमिन्दुक्राशषेहपवमेटहरिति मन्द्रं गपवामोइहव्या : कामन
स्तयागोश्रुराक्रसिराशेपवासोइहव्या : पनुपैठीनमितिनोक्रे शाविवेशश्रमातुषे
लीरशाशेनतमक्रक्रु : पुनरुपनयनेन च शनिर्देशाहगोमांहषीलोरशाशानेषस्त्राश्रम
भोजने सर्वासां हिलनोनोलीरपाने पाजावर्जमेतन्देवेति पञ्चणखेन लीराणि सान्न
भल्पाणानि हिकाराशानेत्रुय : सप्तराचंत्रतेकु पंत्राष्यलेन समाहितः इति पावककुत
मुक्ते नडमयममपिकामतोभ्यासविषयं मकृन्याने नगोजा महिषीवर्ज्जं सर्वपयांसि ज्ञा
प्रेपापवमेहनिर्देशाहनान्यपि संधिनीयमलस्तसमादिनी विवन्तानोरंचामेध्यामुक्ता
श्रुतिविस्तुनापवेसस्पान्ने नानतनपावर्णाति वधनस्त्रवीतषेष : दोविपश्चापिहूतनषा

दुराहं स्वरे तथा गवाघ्रातं करोत्याक्रोशेन एणं सर्वं पाचनत्वे तथा केशाद्येरेकदुष्टं ग्राम्यके
षोत्सेवनसारेखुन मिलितेन दृष्टेनतान्नवर्ष्ठिद्रामध्यासविषये यत्रेश्यकुरगेत्रपस्यरघटीश्वमृहेण
वसागृध्रकाकादेरपमृज्ञानामुपलन्तणं कर्णविट्प्रभृतिमलषङ्के नखैः केलस्नोपकेशादिस्
पृष्टः षट्त्रिंशन्मतेनविशेषोविधिहितः अज्ञोविमहिषमृगाणाम् अमामनमासभस्णे केशे
शानत्वकृमिर्यिरपाणुनेनवृद्धिदेवैत्रिरात्रमज्ञानइत्यवासइति पतद्रवेनसौके न खकेके
शामप्लोतभक्षणेहारात्रमभोजनाकुद्धिरिति न दृष्टकामतः संकुच्याशनविषयं
पतस्पर्शतेनरवचने केशकीटनखोदूषासमत्स्यकेटकमेववा हेमतप्तेनसूत्रेनेपोस्नातं
नु एणंदेवशुद्ध्यतीति तन्नभ्यमात्रश्चेवेपाविषयं यदात भाजनस्यमध्येकेशादि दूषितं
भवतितदा ग्रन्थेभोजनकालेतमतित्काकेशाहूषितेयन्नेननरस्पृष्टोदापस्त्वनन्तरमस
नात्स्पष्टोविहितिः श्वेतानिमिहितेविदितेनी प्रासगिको पश्लोकः स्वलन्तरक्षमिकोटा
दिभक्षणेपुनर्हारीतेनविशेषउक्तः कृमिकीटपिपीलिकाजलौकपतंगास्थिश
शानेगोमूत्रंगोमयाहारस्त्रिरात्रेणविशुध्यतीति जलौकोमत्स्यादिः एवं पंच सप्तन

इतिव्यवस्था तथाचप्रचेतसाप्युक्तं खरशृगालकाककुक्कुटवानरचाषकव्याघ्रश्वोष्ट्रगो
गजवाजिविड्वराहमानुषमांसभक्षणेन तप्तकृच्छ्रमाहिताग्नेः शेषस्य त्र्यहोपवासमनुणेनातिकृ
च्छ्र इति इदं चाकामकारविषयं यत्तूशनसो वचने नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं चाश्व
मेव च भुक्त्वा पंचनखानां च महासांतपनं चरेदिति तदकामविषयं यत्त्वंगिरोवचने
बलाकभासगृध्राश्वखरवानरसूकरान् दृष्ट्वा शेषाममेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्य
ति इच्छयेषाममेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः ऊर्ध्वं सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनि
च्छयेति तदत्यंतोऽज्ञातिविषयं सांतपनं शातातपेन चात्र महासांतपनमुक्तं तदकामतः
प्राजापत्यविधानात् यत्तु नरंगिरोवचने नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गज
स्य च एषां मूत्रपुरीषाणां द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति यत्तु बृहद्यमेनोक्तं शुष्कमांसभोज
नेपि श्वनचांद्रायणं चरेदिति तदुभयमपि कामतोऽत्यंताभ्यासविषयं यत्तु नः शंखेनो
क्तं भुक्त्वा चोभयतोदंतान् सर्वाप्येकशफानपि उष्ट्रगवाश्वांस्तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्र
तमाचरेदिति तदकामतोऽत्यंताभ्यासविषयं यत्तु मरीचिनोक्तं जग्ध्वा मांसं नराणां च

ज्ञापयत्येन पृच्छति सभुजासहभुक्त्वान्नेनसहक्लेणुद्याति वैश्येन सह भुक्त्वा त्रिरात्रमतिकृ
च्छ्रेण शुद्ध्यति शूद्रेण सह भुक्त्वा त्वं चान्द्रायणमेथावरेदिति तत्कामनोभ्यासविषयं यम
नःशंखवचने ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमंत्र्यापः पिबेत्तद्विषयोच्छि
ष्टाशने ब्राह्मणो मांसं केन अहतो रेणवन्ते पैत्र्यप्राच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मी
सुवर्चलां पिबेत्क्षत्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनमिति तत्कामविषयं तत्रैवाभ्यासे
द्विगुणमाकल्प्य यत्तु पित्रोरिव्यातिरेकेणापि तु ज्येष्ठस्य वा भार्या वोच्छिष्टं भोज्यमित्याप
स्तंबस्मरणात् यत्तु हारीतस्य वचने माता वा भगिनी वापि भार्या वान्यसपोषितः नैता
भिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति तत्सहैकपात्रभोजनविषयं उच्छिष्टमात्रभो
जनेन तु शूद्रोच्छिष्टभोजनसप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां वेत्यापस्तंबोक्तं द्रष्टव्यं यत्तं गिरोवचने
ब्राह्मणपासहयोस्त्रीयाउच्छिष्टं वा कदाचन तत्र दोषं न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिण इति तदु
वाहविषयं मापविषये वा श्राद्धोच्छिष्टभोजने तु यंत्यानां भुक्तशेषं च मत्पिता हि ज्ञा
नतः चोर्दकृच्छ्रेन्तदैवबलात्त्वविष्णाविधौ रित्यापस्तंबोक्तं द्रष्टव्यं यत्तु चांद्रायण

त्रिजलचरनरमांसादिप्राशने सेतेपतः प्रायश्चित्तानि षट्त्रिंशत्तानि शेषगौरवभया
न्नुति व्यक्तिनलिखितानि अथाशुचिसंस्पृष्टभक्षणप्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्य
भक्षणे वक्ष्यते तत्र मनुः विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च केशकीटा
वपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलामिति कालविशेषानुपादानादेकरात्रं द्वे त्वकामतोऽह
स्पृष्ट्वा यत्तु विष्णुनोक्तं पतितस्पृष्टं जग्ध्वा मासमेकं प्राजापत्यं संस्काररहितस्या
पि भोजने कृच्छ्रपादं कमिति तत्कामकारविषयं संस्कारश्च देवल्लाण्णामित्यादिनाद
वाशुद्धिश्च करणेनोक्तो स्पृष्ट्वा: यत्तु शातातपेनोक्तं शुनकाकादिवलीढस्य शूद्रोच्छिष्ट
ण भोजने प्रोक्तं कृच्छ्रमिति तदकामतोऽभ्यासे यत्तु पैठीनसिना मच्छिष्टकं भुक्त्वा मास
मेकं व्रती भवेत् काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पतेद्व्रती भवेद्दिति पावके व्रतमुक्तं त
त्कामतोऽभ्यासविषयं ब्राह्मणस्य हि भोजने हृद्धंविष्णुनोक्तं ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टा
शने सप्तरात्रं पंचगव्यं पिबेत् वैश्योच्छिष्टाशने पंचरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं ब्राह्म
णोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति तत्कामकारविषयं यत्तु मनुवचनं भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन त्रि

हविष्यभोजनेनोपवासः पंचगव्याशनेनवेति एतच्चोभयमप्यकामविषयं कामतस्तु स
द्वारिकास्तमाटीश्वपलकेद्वेलस्मलकान् विण्मूत्रदूषितानुपाप्यपक्षे कृच्छ्रपादं समाच
रेत् सांतिकृच्छ्रमेव वा प्राकृच्छ्रं न पुविशोधनमिति विस्मरके विज्ञेयं ग्रस्त्यसंसर्गे पादोम
हत्संसर्गे तदर्द्धकृच्छ्रं इति वा व्यवस्था एतच्चाभ्यासेतु संसर्गेऽत्रपश्चात्रैकं पादहेव कामतः
भुक्त्वा खभावदुष्टचतन्तंकृच्छ्रं समाचरेदिति स्पर्शनत्र संस्पृष्टामेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यं
रजस्वलादिसंस्पर्शेनदुष्टं वोक्तं श्वमेध्यपतितनवांडालपुष्करजस्वलावधूतकाणिकक्रु
ष्टक्नाविसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति कालिहस्तविकल्पः एतत्कामकारविषयं
यकामतोर्द्धं भुक्त्वा मृच्छेपस्तथा शेगोविकेशकीटैश्चदूषिते कृश्नेऽंवरविल्वाद्यैः एतसा
तुजपत्रके: शावेवद्धीस्ववौदिकाद्यपोनां विशुद्धानीति एद्विस्तु नोक्तं तदेशके विषयं
शूद्राद्युपहतेनतु हारीतेनोक्तं विज्ञेयं शूद्रेणोपहतमभोज्यं कीटेवामध्ये सेविमिभुंजानेषु
वायत्रशूद्रउपस्पृशेदन्नंहंतानुपकोभुंजानेषुवा यत्रात्म्यायाकिंछ्रपढेदावामेद्धा
कुर्तिन्तनदोहाघशात्रेदष्टलत्रयाप्यमिहोरात्रमिति उच्छिष्टपंक्तिभोजनेप्येतदेव

णे ग्रेन्यावसाप्युच्छिष्टभत्तोणत्तु चोडालपतितनादीनामुच्छिष्टानस्पर्शोत्तने चाद्राय
णं च रेद्धिशः त्वत्रःसांतपनं चरेत् षड्रात्रे च त्रिरात्रे च वर्णयोरनुपूर्वशोऽन्त्यानिशेषभिह
तेसांतपनमत्रमहासांतपनेद्रष्टव्यं ग्रापदि तत्प्रापत्कालेतु विश्रेणभुक्ते शूद्रे गृहे यदि
मनस्तापेनशुद्धोतद्रुपदानां शतेजपेदितिपराशरोक्ते वेदितव्यं दोषो च्छिष्टन्त दोषा
च्छिष्टंच पत्रैलेशाद्वोरण्याह तेच पतनंश्च भंगाद्वेवपद्भिष्टभुक्तानंक्ते नशुद्धान्तोनिषद्धं
शान्मेनाके द्रष्टव्यं यद्वहन्नच्छिनानपेनोक्ते पीतेशाषेचपोक्तं चिड्डाज्जनेमुत्वति: स्नत्रयौ
जनेनतह्रिजस्याङ्गभुक्ता चाद्रायणं चरेदितितदभ्याससविषयं निमित्तस्यातिलघुत्वात्
पीतोच्छिष्टं च पानीयंपीत्वा च ब्राह्मणः क्वचित् त्रिरात्रेण तु शुद्धःपाद्यामहस्तेनेवाद्
नीरस्य तद्रुच्छिष्टं विषयं शकामतस्त्वद्वेकं त्वा यथाशुचिद्रव्यासंस्पृष्टमत्तोणप्राप
श्चित्तं तत्राहसंवर्तः केशकीटावपन्नं च नीलीलाताेपध्यानिते स्नाघ्रस्यि चर्मसंस्पृ
ष्टं भुक्तान्नपवसेदहरिति शातातपेनाप्युक्ते केशकीटावपन्नं च पैथिरमासासृक्पूय
ष्टं भूत्वाप्राविदितनपतत्रावलीठं शुश्रूकककरगवाग्रातशुक्रपर्येषित शुष्यापक्वदेवान्ने

मि. तू.
र.
१८०

पिबेत्त्रिरात्रेणमात्रुषेद्विगुणंस्मरणमितिदेवलस्मरणात् यदा तु चांडालकूपादिगतेज
लंपिबेत्तदापस्तंबोक्तंद्रष्टव्यं चांडालकूपभांडेष्वज्ञानतः कामतोजलंपिबेत् प्रायश्चित्तं
कथंतत्रवर्णेवर्णेविनिर्दिशेत् चरेत्सांतपनंविप्रः प्राजापत्यंतुभूमिपः तदर्द्धंतुचरे
द्वैश्यः शूद्रेपादंविनिर्दिशेदिति अकामतस्तु यत्तु चांडालभांडस्थमज्ञानादुदकंपिबे
त् स ततोऽह्णाशुद्ध्येतस्य देवलेन शुद्धातीति देवलोक्तंद्रष्टव्यं चांडालादिसंबाधात्ता
ल्पजलाशयेष्वपि कूपवत्शुद्धिः जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले कूपवत्कथि
ता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणमिति बृहद्विष्णुस्मरणात् शुद्धविप्रादिभुञ्जनः म्लेच्छादीनां
जलंपीत्वाशुद्धः विप्राहृदपिबा आतुरद्रव्यमुविसर्जेयमदस्मात्स्मृतिर्भवेत् नैतोयय: पिबे
द्विजः कामतोऽकामतो वा अकामात् तत्र भोजी स्यात् द्वैरात्रेन तु कामतः स्यादापस्तंबोक्तं
द्रष्टव्यः रजकादिगतभांडतोयेन पात्रस्थमेनमज्ञानाच्चजलेदाद्यपय: पिबेत्ब्राह्मणः
त्रिरात्रेणैव शूद्रैश्चैकेनमादत्तः बस्तकैवौपवासेन द्विजातीनांतु निष्कृतिः शूद्रस्य
चोपवासेनतथादानेनशक्तितः इतिपराशरोक्तं वेदितव्यं कामतस्तु द्विगुणं अन्त्यजैः खा

279

१८०

यस्तु पंक्तौ द्विजः पंक्त्यामुच्छिष्टाया कदाचन गृह्णाराज्ञा षितोऽस्त्वा पंचगव्येन शुद्ध्य
तीति ॥ अस्मरणात् वामकरेण निमंत्रणाद्भोजनेन तु समुत्थितस्त्वतो भुंक्ते यो भुंक्ते नवं भो
जने एवं वैवस्वतः ॥ आह भुक्त्वा सांतपनं चरेदिति षट्त्रिंशन्मतात्तो विज्ञेयं तथापराशरे
णाप्युक्तं ॥ एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने यद्येकोपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोज
येत् ॥ मोहाद्भुंजीत यस्तत्र पंक्त्यामुच्छिष्टभोजनः प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सांतपनं तथेति
शातातपेनाप्युक्तं पाद्यदकपाने स्तुविमूत्राह स्वतंत्रं पंचनवोल्कपादं त्यक्तोपहता द्वादके
पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेद्द्व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे चांते पंचगव्यं पिबे
दिति ॥ मूत्रं त्यक्तोपहताद्वेति स्वत्रयो षष्टिमिवेतत्यभिहिते पदान्तरे वस्त्र वस्त्रेण नतेपा
द्वित्रं भवतीति न दोषहारीतो विशेषमाह ॥ क्लिन्नेभिन्ने शवे तोये तत्र स्थं यदि तत्पिबेत् शुद्धो
तोद्गापणं कर्यान्नमहकृच्छ्रमथापि वा पीटकस्थितमन्नः स्नात्पानं मांदेन द्विजो नमः जप
स्त्रिषवणस्नात्वा पीयेहाराते एणशुद्धमनोति इत्येतोद्गापणं कामतोमानुषशवोपहतकू
पजलपानं विषयं ग्रकामतस्त्वपत्राते क्लिन्नेभिन्ने शवे चैव कूपस्थं यदि तत्पिबेत् यदि ॥

भोज्यभोजने शंकायामुक्तं सेवन्ता रमैक मपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः प्रत्याम्नानमुक्तं पुष्कराद्यं
ज्ञानस्नानविशेषेणेत्यर्थः इति ग्रहणकाले दुष्टमतेणां प्रायश्चित्तं काले दुष्टपंचषितादि निर्दे
शोगे नीराद्विनचाकामतः शेषपुर्णपव मेट्टहारेति मन्दरक्ते वेदितव्यं कामतस्तु केवला
निचपयुक्ताणितस्यापपंषितेचयतः कृच्छ्रो सपक्ते भक्ता त्रिरात्रेण शुनीभवेदिति ग्रह
ग्रहे वोक्तं विजेयं केवलान्नस्नेहाक्तानि गृह निःशोगो नीराद्विग्रुपापश्चित्तं पाराटर्शित न
वोदकपाने तु पंचगव्यप्राशनं शृंगग्रीविदंतं जेयं पात्रेः शेतवशुक्तिकपर्दकैः पीता
नवोदकेचैव पंचगव्यानत्रतुलौ नितहग्राज्ञवल्क्यस्मरणात् कामतस्त्वपवासः
कर्तव्यः कालेन वोदकेभु हृन पिवेद्रा हतु तनस्य काले नत्वस्याहे स्यात्मीनानगृहा
दूहं निशांगिनि सरस्योनत्वदर्शनात् ग्रहणकाले भोजने तु चान्द्रायणं नव्याभ्यामया
जकारस्य ग्रहभोजने नारोगस्यम गर्भभुक्ता चान्द्रायणं चरेदिति शातातपस्मर
णात् प टान सत्रहाटस्य त्रनिषिद्धकाले भुंक्ते तदाह मार्कंडेयः चंद्रसूर्यदिवा भानोर्यं
स्मिन्ग्रहणिभागे व ग्रहणं न भवेन्नस्मिन्ग्रहपूर्वं भोजनं क्रियाः न च रेत्स ग्रहे चैवनत्येवास्त

तिनाः कूपास्तडागोवाप्यएवच पश्चात्तावाचपीतेनाचश्राजायस्तेनपुरुषुतीत्यापले
वोतेममामविषयेवेदितव्यो पत्नापल्लेवेनचोडालकूपादिजलपानेपंचगव्यमा
त्रमुक्तं शूपास्वरूपेणपञ्चस्वेवमेरेडागएणंजलेकोणविनिर्गतेच शूपाकवोडालपरि
गदहेशूपोनाजलेपंचगव्येनशुद्धिरितितत्रशूक्तेविषये अथभावदूषलद्गणेआपश्चित्ते
भावदूषणेप्रदूषणेनग्राकारनोवानिमहूशानतयाजुगुप्सितनशरीरेमलादिवासनाजनप
तितडूचाने अरिअफलेगराद्विशकावा तत्रपरामर: वागडूषभावदूषवा भाजनेमा
वदूषिते भक्तात्रैद्रासणः पश्चात्रिरात्रेणविशुद्धतीति एतत्कामकारविषयं एतद्यो
तमेनभावदूषकेवलेत्यादिशाकपचनविभ्यः पाठिनाप्रायश्चित्तमुक्तं शाकपचनविभ्य
स्कुटेनेहूतप्राशनेचेतितत्रकामविषये शाकोपानशाकाप्नानेमण्डनात्रैमल्यभोज्य
विगर्हितेअहानशुद्धिस्यबल्पामितन्मेनिगदतः शृणु श्रुला एलेवणेनतानाविबुद्धागी
तवर्बलोविरात्रेणतवशक्तोवाब्रास्नणः पपसासहपलाशविल्वपत्रगोमूत्रपणस्यम
गडूवरेश्यथः पिवेतक्वाथंपिवताविरात्रेणैवशुद्धतीतिस्मृहद्वसिष्ठोक्तं दूषवा मनुनात्र

वेन तस्मान्नैकेजिकानन्याहारोन्नेनरस्माके हाथनेनिस्मरणात् उद्धृतस्नेहादिषु प्रापयेत्
ते उद्धृतस्नेहविलयिनेपिण्याकमथितत्रभृतीनि च प्रातंवीर्याणिनाश्रीयादिस्मृ
क्राशाकेप्यवनविस्मः कृटनेहृतप्राशानेचेतिगौतमोक्तेः उद्धृतो विलयनेहृतमलेप्य
कृताघमानेजनेनलिविनग्राह यस्याचाश्रोनकियते पमाचाम्रेनदीयते नेतन्द्राज्य
द्विजातीनामभुक्ताइं पवसेदहः यथाकसरमपावपापमाहपञ्चकुलीः आहितानि
द्विजोभुक्ता आजापत्यसमाचरेदिति अनाहितानिविलुशेषेउपवसेदहरित्युपवासोह

वताः मित्रभाजनादिषु भोजनेसंवर्त्तनोक्तेः प्रहारणभाजनेभुक्ता भुक्ता वामित्रभा
जने अहोरात्रोषितोभृत्वापंचगव्येनशुद्ध्यतीति तथासवर्णेतरेषुके पटाकांशु
स्यापवेषु भुक्तौ भीतिड्केपवत्रेपाः कोविदायकेरजेषु भुक्ता चांद्रायणंचरेदिति तथा प
लाशपद्मपत्रेषु गृहीभुक्त्वैदवं चरेत् वानप्रस्थो यतिश्चैवलभतेचांद्रिकंफलमिति
अथ हस्तदानादिकं पाद्युक्त भोज्य भोजनेप्रायश्चित्तं तत्र पराशरः मांसिके फाल्गु
नेष्टकोगौरसंलवणान्हृत्ते हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनो मितिकामनतस्तुह

मुपागते यावत्स्याद्भ्रात्रयस्तस्य नाश्नीयात्रावदेवत तथा ग्रहणं च भवेदिंद्रोः अथ
माद्र्यियामतः भुंजीतावत्तेनाग्नेरं वै अथ मैथुनमास्थे इति तथा अपराह्णेन मध्याह्ने
न च संध्यागमे तथा भुंजीत संगमः चेत्स्यान्नश्र्व भोजनं क्रियेति पद्मपुराणे नाश्नीया
त्संधिवेलायां नातिप्रगे नातिसायं मितेषु च माद्रियथा च हरुक्कानानयोग्ने धानाः दधि
व सक्तं श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं भोजने तिलसंबद्धं स्नाने चैव विचक्षणः इति एवमादि
ष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु शास्त्रान्तरमृणाने कार्यं सर्वपापप्रशान्तये उपपातकेज्ञातानाम
नादिष्टस्य चैव हि नित्यं गोमूत्रेण शास्त्रान्तरमृणने दृष्टव्या अकामतस्तपोषिष्ट पवसेद
ह भिन्न मन्त्रके दृष्टव्यो अथ शुद्धप्रकाशिकादिमतेन प्रायश्चित्तं तत्र मतः शुक्तानि च
कषायाणि च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः इति तत्राकाम
तः प्रोषेषु पवसेदह विद्युपवासा दृष्टव्याः कामनस्तु केवलानि च शुक्तानि तथा व फ
लितं च पर्युषितं च पक्वं भक्ताः च विरागेन तत्र तो भवेदिति निशंखो तके विजेयं पनसामलका
दि फलं यत्कृतके जिकादिवान्तरे केन दृष्टव्या ऊः दिकास फलायेपुज्य हेतु स्याद्यत्ताम

कूष्माण्डैस्तु जुहुयाद्घृतमिति विज्ञानेश्वरोक्तेः प्राजापत्येन वर्षार्द्धे पादोने चार्द्धमासिके
त्रैपक्षिके तदर्द्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके इति स्मृत्यन्तरोक्तविषये ज्ञानापादितेन वर्षार्द्धेऽ
प्राणहानिन वा मिश्रं वर्षट्कृच्छ्रं तु अत ऊर्द्ध्वं प्राणान्तिकविधिः श्राद्धेषु चान्ते पर्याये न
वर्षार्द्धे च प्राजापत्यं तन्मिश्रके एकाहस्त्वपराह्णश्राद्धप्रायश्चित्ते विधीयते इति हारीतो
क्तेः तद्विषये प्राजापत्यं तन्मिश्रके इत्येतदा षण्मासिकविषये तद्विषये हि तत्पादेन प्रा
जापत्येन वर्षार्द्धे पादोने चार्द्धमासिके त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धे मासिके तथा पा
दोने कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे चन्द्रवाह्निके त्रिरात्रं चान्यमासेषु तत्पर्द्धं चैव तदहः स्मृतमि
ति षट्त्रिंशन्मतोक्तेः तद्विषये तत्रिपादविश्राद्धभोजने तु नापादितं त्रैवर्णिकविशेषोक्तेः चा
न्द्रायणेन वर्षार्द्धे पाराको मासिके स्मृतः त्रैपाक्षिके सांतपने कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतं
तत्रिपक्षेन वर्षार्द्धे व्रतमेतदुदाहृतं वैपक्षमार्द्धाधिके चोक्ते तत्रियानमनीषिभिः
पूर्णे संवत्सरे वर्षार्द्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयं मासे चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतं मा
सद्वये पराकः स्यात्स्वर्द्धे सांतपनं स्मृतमिति पत्नवाक्यवचने चान्द्रायणेन वर्षार्द्धेपा

स्तदन्नभोजने ब्राह्मणसमीपभोजने कृच्छ्रपंक्तिभोजने पंक्त्याग्रतो भोजने ऽभ्यक्तस्य नु
पुरीषकरणे मूत्रस्य तक्रशूद्रान्नभोजने शूद्रैः सह सर्वे विप्रा समभोजनमिति हारी
तोक्तं विज्ञेयं पर्यायदानं इत्येव ब्राह्मणश्रेष्ठदत्तं कृच्छ्रं शूद्रान्नं ब्राह्मणेन दत्तं इत्यमे
नं भोज्यं स्यात्कृच्छ्रः एवमेव हारीतोक्तं याज्ञवल्क्योक्तं भगवता शूद्रहस्तभोज
नेन शूद्रहस्तेन यो भुंक्ते पानीयं वापि वेत्थ वित्तं अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध
तीति क्रतस्य ... शूद्रस्य ग्रामं ... पितृदोषादेवा ... विप्रा ... धर्म
ते भक्ता ... संतपनं चरेदिति पितृ ... शूद्रान्नभोजने न भुंक्ते चैव नाचरेण्या
द्विजानां यामं ... चरेत् उपवासस्त्रिरात्रमाहिवं मनुना तेन प्रकीर्तितः ब्राह्मणस्यात्र।
पंचकृच्छ्रो वहो रात्रे सपिंडेनेत्र स्तूपं स्वतेन ... व्रतं पावेनके तथा द्विगुणं व्रतं विप्रस्येति त्रि
गुणं वैश्यभोजने सातानुवर्तं गुणं ... शूद्रस्य भोजने यातेथ्यो तिष्ठति हारी
तः ब्राह्मणो ति पंक्तिजा ... वेदाविभक्ता चांद्रायणं चरेदिति भारद्वाजोक्तमव
गंतव्यं हारीतेनाप्युक्तं एकादशं ... भक्ता पंचसंचयनेन तथा उपोष्य विधिवत्कृच्छ्रका

तः पिबेत्तापः सावित्र्याश्राद्धभुग्द्विजः। ततः संध्यामुपासीत शुद्ध्येत्तु तदनेनतरमिति
नटेनेक्त ग्रासपरिमितत्वं श्राद्धे विषयं संस्कारागम्ये तथा श्राद्धभोजने पुवासेन विशेषउक्तः
निहतव्ये रहे होमेतु ग्रासप्रमाणकरणेन तथा चवेरसांतपने भुक्त्वाजानकर्मणि लिवेवहि। श्र
नेन्नेषुतन्भुक्त्वान्नसंस्कारेषु द्विजान्नमः। निपानाउपवासेन शुद्ध्यंते निंद्यभोजने इति
सोमेनान्नपनादिषु न्नैशांस्पो विशेषमाह। वृहस्पतिनैव सामे वसोमेनान्नपनेन तथा जा
नश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति। पृथक्श्रोटनाविकर्माधानागमने सो
मस्माह च यमः। श्राद्धपवित्र्यहा भोज्यभोजने प्राशित्वे नखरूपते निषिद्धमपि विशि
ष्टकषस्वांसिके तथाऽभोज्यभक्षणे तेनत्वाहि यहारापुचितन्नयोगोस्तु रेण यदत्तान्न
स्त्रिहीनसमनान्नमघाटनापदीनारम्यमार्ह पंचके। ग्रामिके रभोज्यान्नाः प्रतिपादिताः
मनुनापि तएव किंचिद्विशेषिकाः प्रतिपादिताः। नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुंजीत न ब्राह्मणः क्वचित्। मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितं स्तेनगायनयोरन्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च।

राकोमासिकेस्मृतः पक्षत्रयेतिकृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रमेव तु आब्दिके पादकृच्छ्रः स्या
देकाहः पुनराब्दिके अतऊर्ध्वं न दोषः स्यात् शङ्खस्य वचनं यथेति तत्सर्पादिहतविषयं
पतितेन पतितानां क्रोधात् इत्याद्यपाङ्क्तेयविषयं वा चाण्डालात् उदकात् सर्पात् ब्राह्मणा
द्वैद्युतादपि दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणां पतनानाशके चैव विषोद्बन्धनके
स्तथा भृग्वैः पाषाणश्राद्धे ऊर्ध्वादि दिवृत्ते द्विजः इति तथा श्वपाकेपानि निर्दिष्टश्चा
द्धमेकादशाहनि ब्राह्मणस्तु भुक्त्वान्ने शिशुचान्द्रायणं चरेत् आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेदिति भरद्वाजेन गुरुश्रा
द्धस्यानभिधानात् ब्रह्मचारिणस्तु हृदयमाविशेषमाह मासिकादिषु योऽश्नीयादस
माप्तव्रतो द्विजः त्रिरात्रमुपवासः स्यात् प्रायश्चित्तं विधीयते प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं
प्राश्य विशुद्ध्यतीति इदमज्ञानविषयं कामतस्तु यमस्त्वाह मधुमांसं च योऽश्नीयाच्छ्रा
द्धे सूतकमेव च प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेदिति आमश्राद्धेन समं वाद्धं श्रा
मश्राद्धे भवेद्द्वे प्राजापत्यं न समं वेदिति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् पत्स्पनसोऽङ्के ऽपाङ्क

श्याद्वाहः एषां भक्षणं चट्वा चाविज्ञानात्त्रिरात्रमिति एवं चैनेनैतानेव किंचिद् धिका
स्वधिका चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयं गौतमेनुक्तं नरः छत्राकं विड्वराहं स्तुल्या मिश्रास्तु न्या
दिना भोज्यान्यान्यधिका प्राकं च नविभ्यस्ता दं नहि नशाशाने चैत्ति प्रायश्चित्तमुक्तं तद
पदिष्टवपे पक्ष्मबलाकाश्येनमुक्ष्यतेतस्यापक्षेवेनाविशेषउक्तः। बलाकादोसो क्रोनाप
स्वमेलक्ष चाण्डालदस्युभिः ग्रसमे कावित्तः कमेगवादिप्रासिहिंसने। उच्छिष्टभोजने
चैव तत्पात्नस्यैव भोजने। विरोहविड्वराहाणां मांसभिषस्य च भक्षणे। नरस्त्रीणां च तथा
स्वगतानिष्ठ सहभोजने मासोषिते द्विजातीनां प्राजापत्यं विशोधनं। चान्द्रायणं नाहि
ताग्नेः परा कस्नुणवा भवेत्। चान्द्रायणं पराकं च वरेत्संवत्सरोषिते। संवत्सरोषितः शू
द्रो मासार्द्धं यावकं पिबेत्। मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति। ऊर्ध्वं संवत्सरा
कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः। संवत्सरैर्वा भिश्चैव तद्भावं सन्निगच्छतीति। आशौचपतिग
हीतान्नभोजने तच्छागले। पश्चाह। अज्ञानाद्भुञ्जते विप्रः सूतके मृतकेऽपि वा प्राणाया
मशतं कृत्वा शुध्यन्ते शूद्रः सूतके वैश्यो षोडशभिर्वै द्वात्रिंशतिविशान्तित्राह्मणोदश एकाहं च

184

द्वीतिनस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च अभिशस्तस्य षंढस्य पुंश्चल्या दांभिकस्य च चिकि
त्सकस्य मृगयो: क्रूरस्योच्छिष्टभोजन: उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचांतमनिर्दशं अ
नर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषित: द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं पिशुना
नृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिकस्य च शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च कर्मारस्य नि
षादस्य रंगावतारणस्य च सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौंडिका
नां च चैलनिर्णेजकस्य रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे मृष्यंति ये चोपपतिं स्त्री
जितानां च सर्वश: अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव चेति अत्र च परार्थोयमत्का
देष्वाद्वकादेच व्याख्याता: अत्र च प्रायश्चित्तमाह भुक्त्वातोन्यतमस्यान्नममत्या तूपण
त्र्यहं मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव चेति ये चान्ये निन्द्या कामतस्त्रिरात्रमेवा
न्नं अनर्चितं स्यावदनक: पितृणां विवदमान: स्त्रीजित: अपरोपि पिशुन: सोमविक्रयीवा
णिजयो ग्रामयाजको भिशस्तो हस्लमभिजात: परिवित्ति: परिविंदानो दिधि
षूपति: शनमं[illegible]श्वमार: कोडदहरेधातो सक्त: मेव केशकीटभोजनान्नं अपानेयाश्च

व

त्वाग्निसमारोपणं पंचयज्ञान्न निर्वपेत् परपाकनिवृत्तोसौ मुनिभिः परिकीर्तितः पंचयज्ञां
श्च यः कृत्वा परान्नमुपजीवति सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः गृहस्थधर्मे यो
विप्रो ददाति परिवर्जितः ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः इति एतत्त्रयस्य च यो ग्र
भोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य आह पतितस्य ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नेन भो
क्त्वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति एतत्पापं एणग्राद्यायकं तेरन्नभोजने भरद्वाज आह
पतेत्वा पदिवामासेषु पप्तनाश्रुति देवता: भुक्त्वा ज्ञानात्म नत्वस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति
तदभ्यसमध्यभ्यासविषयं एवं गणितानतिरिक्तापेनिषिद्धान्नग्रहणे शीलान्तरलद्नभोजने
तु निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यादिनमेकमभोजन
मिति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यं अत्रैवमेव तत्समाभ्यासे षट्त्रिंशन्मतं एवोक्तं उपपातकउ
क्तः स्यादवुमेकं निरंतरं अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्तस्य विशोधनमिति इदं चामत्य
भक्षणे प्रायश्चित्तं काकुङ्गतमविशेषोदितं ब्रतकदेवके द्विजाय सैव तद्विपादो नेनवपा
दपादहानात्यायभवति विप्रस्तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतं वैश्येर्द्धं पादमेकं तु शूद्रजा

285

ग्रहे पंचसप्तरात्रमभोजनं ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पंचगव्यं पिबेत्ततः इति ब्राह्मणादिक्र
मेणैकाहाद्युपयोज्याः इदमकामकारविषयं कामतस्तु मार्कंडेय आह भुक्त्वा
तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सांतपनं द्विजः भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तथा कृच्छ्रो विधीयते
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासांतपनं चरेत् शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरे
दिति एतच्चाविज्ञाने शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्व्रतमाचरेत् वैश्यस्य तु तथा
भुक्त्वा त्रीन्मासान्व्रतमाचरेत् क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ब्राह्मण
स्य तथाशौचे भुक्त्वा मासं व्रती भवेदिति तदभ्यासविषयं एतच्च प्रायश्चित्तं मासं चाने
तरं वेदितव्यं ब्राह्मणादीनां मासाशौचेषु सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं याव
त्तेषां मासाशौचव्यपगमः आपस्त्रिंशत्कंपादिति विष्णुस्मरणात् एवं ब्राह्मणान्नभोजने तु लि
खितं ग्राह भुक्त्वा वार्द्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्यास्तनस्य च शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्या
दभोजनमिति तथा परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विज
श्चांद्रायणं चरेदिति एतच्चाभ्यासविषयं परपाकनिवृत्तादिलक्षणं तेनैवोक्तं गृही

मि॰ द॰
रु॰ १८७

गादि प्रायश्चित्तानि मन्वाद्युक्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः एवं यो
गोदोहनकालमात्रमपि प्रायश्चित्तं सेवते यो तु द्विगुणं तमपि । नाशक्तेन मनुस्मरणम्: म
हापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णमिति पञ्चविधं पापजातमुक्तं तेन
च तद्विधं प्रायश्चित्तमभिधाय पञ्चमं प्रकीर्णे प्रायश्चित्तमाह । वरफक्तं याने वरयाने
उष्ट्रयुक्तं यानं खरोष्ट्रयाने रथगं आरोहितेन गर्दभमनेकं तद्विगवरः स्नात्वा भक्ता माघवहस्त
वासरे च निजांमना संभोगे कृत्वा वातद्रागते रेकिन्यादीच गण्डके नप्राणायाम: शुद्ध्य
ति इदं च कामकारविषयं उष्ट्रयाने समारूढ खरयाने च कामतः सवासाजलमाप्लु
त्य प्राणायामेन शुद्ध्यतीति मनुस्मरणेन अकामतः स्नानमात्रेण कल्पं सा तान्व
रोष्ट्रारोहणे तद्विगुणमाहुरिति : कल्पनीयानस्य गरुडनात । गुरुं तं कृत्वा इं कृत्वा विप्रं नि
र्जित्य वादतः वध्वा वा वासमसा त्रिप्रसादयोप वसेद्दिने २ किंच गुरुं जनकादिकं तं कृ
त्य तमेव मानयेत्कृत्वा नमित्येकं वचनान्त फ ष्मफुङ्कोच्चारणेन निर्भर्त्स्य विप्रज्याया
संसमेकनीयां सेवासक्रोधेङ्कृत्वान्तस्त्रीमासमावद्धवादी रित्येवमात्ति प्यजल्पेव

186

१८७

तिषु सस्यान इति बृहद्विष्णुस्मरणात् । इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ १२ ॥ प्राणा
यामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः । नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियं
१ निमित्तपरिगणनेन बल्लायामुपपातकानंतरं जातिभ्रंशकरादीनि तानि तत्र प्राय
श्चित्तान्युच्यंते तत्र मनुः जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं
प्राजापत्यमनिच्छया ब्राह्मणजातिभ्रंशकरे रुजः कृत्वा इत्यादि संकरीकरणानि
खराश्वोष्ट्रवध इत्यादीनि निंदितेभ्यो धनादानमित्यादीनि अपात्रीकरणानि कीटादि
वधो मद्यानुगहं मासं शोधनमैंदवं मलिनीकरणेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहमिति य
त्तममिति सर्वं तस्मिन्वेध्याने यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नी
त यावकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् अपात्रीकरणे कृत्वा तप्तकृच्छ्रे
ण शुद्ध्यति शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासांतपनेन वा मलिनीकरणेषु तप्तकृच्छ्रं वि
शोधनमिति बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा तास
मादिक्रमापणं निंदितेभ्यो धनादाने कृच्छ्रार्द्धं व्रतमाचरेदिति पतेषा जातिभ्रंशक

287